शारीरकविज्ञानम्

[प्रथमो भागः]

स्व० पण्डितमधुसूदनशर्म्ममैथिलाः

❀ श्रीः ❀

जयपुरराजसभाप्रधानपण्डितेन वेदरहस्योद्घाटनप्रवणेन समीक्षाचक्रवर्तिना स्वर्गीयपण्डितमधुसूदनशर्म्ममैथिलेन प्रणीतम्

शारीरकविज्ञानम्

प्रथमो भागः

लखनऊविश्वविद्यालयसंस्कृताध्यापकेन श्रीमता आद्यादत्तठक्कुरेण सम्पाद्य पण्डितश्रीप्रद्युम्नशर्म्मणा प्रकाशितम्

प्रथमावृत्तिः] सं० १९९७ वि० मूल्यं १॥)

मुद्रक
श्रीदुलारेलाल
अध्यक्ष गंगा-फाइनआर्ट-प्रेस
लखनऊ

शारीरकविज्ञानशास्त्रस्य प्राचीनमतानुसारणी विषयतालिका दर्श्यंते

अस्मिन् शारीरकदर्शने चत्वारोऽध्यायाः प्रत्यध्यायं चत्वारः पादाः

वेदविद्यासमुद्धारकस्वर्गीयपण्डितमधुसूदनशर्म्ममैथिलाः

The second part of Sariraka-Vijnana was published several years ago during the life time of the author. Scholars have been eagerly awaiting the first part but for various reasons it could not be brought out earlier. The late Panditji was too well known to the scholars to need an introduction. His loss is keenly felt and now we have to content ourselves with the invaluable works which he wrote as results of his life long researches on various Shastras and particularly on Veda and Brahmanas. The few books (out of nearly one hundred written by him on various branches of the shastras) that have so far been published have been very much appreciated by the scholars. It was, at one time, feared that after his death, his works would cease to see the light of the day. But fortunately that fear has proved to be baseless. His worthy son, Pandit Pradymnaji Sharma Ojha has undertaken the onerous duty of publishing the granthas. He has begun the work in right earnest. He is taking great pains in arranging the manuscripts, comparing them with the original notes and guiding the copyists. Over and above this, he is also incurring the expenses. One can very well imagine how difficult it is, in these days, to arrange for funds. But his devotion to his venerable father gives him inspiration and he is determined to see that in due course of time all the works are published. The present book is the first of the series. A second one is already in the press and is expected to be out in two or three months. It may also be mentioned here that the Jaipur Darbar has also undertaken to publish one book—Gita-Vijnana—two parts

of which are already out and the third and fourth are in the press. His Highness the Maharaja of Alwar has also been taking keen interest in the work of the late Panditji and one book is being printed at Alwar. If these arrangements continue I have every reason to believe that in a few years all the works would come out before the public.

Lucknow,
18th February, 1941.

Adya Datta Thakur.

ॐ तत्सत्

अथ शारीरकविज्ञानं नाम

वेदान्तशारीरकसूत्राणां संक्षिप्तभाष्यं प्रारभ्यते ।

ब्रह्मशास्त्रार्थमीमांसा सूत्राणां मधुसूदनः ।
संक्षिप्तार्थं निबध्नाति वेदार्थप्रतिपत्तये ॥ १ ॥

(१) अथातो ब्रह्मजिज्ञासा १ । जन्माद्यस्य यतः २ । शास्त्रयोनित्वात् ३ । तत्तु समन्वयात् ४ ॥ (१-४)

(१)

श्रुतं तावच्छान्दोग्य[1], बृहदारण्यक[2], तैत्तिरीय[3], कौषीतकै[4], तरेय[5], कठ[6], माण्डूक्य[7], मुण्डक[8], प्रश्न[9], श्वेताश्वतरादिकं[10] ब्रह्मोपनिषद्वाक्यम् । श्रुतं च तत्र जगज्जन्मादिकारणत्वेन किञ्चिद् ब्रह्मतत्त्वम् । कपिल-कणादादिभिस्तु पारोवर्य्यविद्भिर्विद्वद्भिरखिलस्यास्य जगतः कारणत्वेन प्रधानपरमाण्वादिकं नानायुक्तिभिरनुमायोपदिश्यते । विदितवेदितव्याश्च ते महर्षयः प्रसिद्ध्यन्ति । न तेषामनुमानं भ्रान्तं संभाव्यते । तस्मादिद-मौपनिषदं ब्रह्मतत्त्वमपि किं तावत् सांख्यादियुक्तिप्रसिद्धं प्राधानादिक-मेवेहोपनिषत्सु शब्दान्तरेणाख्यायते, अर्थान्तरं वा ॥ अथवा किञ्चि-दन्यदेवेदं ब्रह्मतत्त्वमुपासनार्थमिहोपदिश्यते नत्विदं जगत्कारणम्— इत्येवमनेकधा भवत्यत्र संशयः । संदिग्धार्थश्च वेदशब्दः श्रुतोऽप्य-प्रतिपन्नः स्यात् ।

अतःकारणात् तद् ब्रह्म—इत आरभ्य विशिष्य ज्ञातुमिष्यते (१) । तत्र ब्रूमः । तदेवेह ब्रह्मतत्त्वं विवदयते यतोऽस्य विश्वस्य जन्म-

स्थितिभङ्गं भवति (२)। उपनिषद्वाक्यरूपस्य शास्त्रस्य तत्तात्पर्य्येणैवार्थगमकत्वात् (३)। तत्तु शास्त्रस्य जगत्कर्तृत्वे तात्पर्य्यं ब्रह्मणि समन्वयात् सिद्धम् ॥ ४ ॥

दृश्यन्ते हि तानि सर्वाण्येवोपनिषद्वाक्यानि ब्रह्मण्येव सामञ्जस्येनान्वितानि न प्रधानादौ। प्रधानाननुगतकतिपयधर्म्मप्रतिपादकत्वात्। तस्मात् प्रधानादिभ्योऽर्थान्तरमिदं ब्रह्म जगतो जन्मादिकारणं विद्यात् ॥

(२)

अपर आह। श्रुतं तावद्वेदान्तोपनिषच्छास्त्रम्। अथातः परमेतद् ब्रह्म तटस्थलक्षणतः स्वरूपलक्षणतश्च विज्ञातुमपेक्षामहे। यतोऽस्य विश्वस्य जन्मस्थितिभङ्गं तत्रोपनिषच्छास्त्रे प्रतिज्ञातम्। जगज्जन्मादेरेव प्रतिपाद्यतयोपनिषच्छास्त्रयोनित्वात्। ब्रह्मतटस्थलक्षणनिरूपणपरतयैव हि सर्वेषां वेदान्तानामुदयात्। ननूपनिषद्भ्य एवास्य तटस्थलक्षणं विज्ञातमिति न तदर्था जिज्ञासाऽवकल्पते—इति चेन्न। तत्तु जगज्जन्मादिकर्तृत्वं ब्रह्मणि सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां समन्वयात् सिद्धं भवेत्। न तु तथैतान्युपनिषद्वाक्यानि सर्वाणि ब्रह्मण्येव समन्वितानि दृश्यन्ते। उपनिषत्स्वेव क्वचिदन्नात् क्वचिद्वा प्राणादाकाशाज्ज्योतिषो विज्ञानादानन्दान्महतोऽक्षरादन्यतश्चान्यतश्चैतस्य जगतो जन्मस्थितिभङ्गमुपदिष्टं दृश्यते। सांख्यादयश्चान्ये तन्त्रकारा अनेकधाऽस्मिन् जगत्कारणे विप्रवदन्ते। तस्मात् संशयोत्पत्तेस्तन्निवृत्त्यर्थं सर्वेषां कारणवाक्यानां परस्परैकवाक्यतया समन्वयार्थं चोत्तिष्ठते ब्रह्मयाथार्थ्यजिज्ञासा। अत आवश्यकोऽयं ब्रह्मकारणताविचारारम्भः ॥ २ ॥

(३)

अपर आह। आरभ्यमाणेऽस्मिन् शास्त्रे आदित एव ब्रह्म ज्ञातुमिष्यते। न त्वन्यदारभ्य किञ्चित् तत्सम्बन्धेन ब्रह्मेह निरूप्यते। स्वतन्त्रं हीदं शास्त्रं ब्रह्मविज्ञानपरम्। तत्र ब्रूमः। ब्रह्मशब्देन तदुच्यते,

यतोऽस्य सर्वस्य जन्मस्थितिभङ्गं भवति। विज्ञानं हि ब्रह्म। विज्ञानादेवैतानि सर्वाणि जायन्ते, तिष्ठन्ति, संतिष्ठन्ते च। तत्र ननु कथं विज्ञानस्य कारणत्वम्—इति चेत्—"शास्त्रयोनित्वा"दिति ब्रूमः। विज्ञानं हि शास्त्राणां योनिः। विज्ञानादेव हि सर्वाणि शास्त्राणि प्रभवन्ति। कथमवगम्यते—इति चेद्-ब्रूमः तत्तु समन्वयादवगम्यते। विज्ञानसमन्वितान्येतानि शास्त्राणि दृश्यन्ते। नाविज्ञाता अर्था अत्रोल्लिख्यन्ते। तद्यथा तन्तुभ्य उत्पादितात्पटात् तन्तवो लभ्यन्ते, एवं विज्ञानत उत्पादिताच्छास्त्राद्विज्ञानान्युपलभ्यन्ते। विज्ञानजनितत्वाद्विज्ञानप्रभवत्वाच्च विज्ञानमयान्येतानि शास्त्राणि। अपि च शास्त्रयोनेरस्य विज्ञानस्य जगज्जन्मादिहेतुत्वमपि सर्वस्यास्य जगतो विज्ञानसमन्वयादेव लभ्यते। तदित्थं विज्ञानस्य शास्त्रयोनित्वाज्जगति च सर्वत्र समन्वयात्सर्वजनकत्वमुपपद्यते। अत्रायमभिसन्धिः। यः कश्चिदेव किञ्चित्कचित् कुरुते, स सर्वं तत् प्रागध्यवस्यति। अवश्यं च स कंचिदर्थं केनचिद्रूपेण पश्यति। सोऽयमस्याध्यवसायोऽर्थसाक्षात्कारो वा विज्ञानसमन्वितो मनस्याकूय्यमानः शब्दसंघः। स एव च लिप्यादिभिर्बहिरिव नीयमानोऽन्येषामपि विज्ञानसाधनं भूत्वा शास्त्रमुच्यते। न च शास्त्रमुद्बुद्धमनुद्बुद्धं वा सर्वथानाकलयन् कश्चिदपि किञ्चित्कुरुते। अवश्यं चेदं स्वतः संभूयमानं जगज्ज्ञातमपि केनचिच्चेतनेन पुरुषेण किञ्चित्साक्षात्कृत्यैवाध्यवसायैव च विनिर्मितं विनिर्मीयते चेति प्रतीयते। प्रेक्षापूर्वकारितत्वात् सर्वेषामर्थानाम्। तस्यायमध्यवसायोऽर्थः साक्षात्कारो वा भवेदेव सर्वविज्ञानसमन्वितं शास्त्रम्। यथा चेदं शास्त्रं तथा तदविरुद्धमेव च बहिरर्थसृष्टिर्भवतीति कृत्वा तदिदं विज्ञानं स्वसमन्वयेन शास्त्रं जनयित्वा विज्ञानसमन्वितमपि सर्वं बहिरर्थं जनयतीति लभ्यते। तेनास्य विज्ञानस्य सर्वजनकत्वमुपपद्यते। विज्ञानं च ब्रह्म। तस्माद् ब्रह्मैवेदं जगज्जन्मादिकारणमिति सिद्धम्॥ ३॥

(४)

अपर आह। श्रुतं तावद्वेदशास्त्रम्। श्रुतं च तत्र जगत्कारणतया

ब्रह्म नाम। अथातो हेतोर्ब्रह्मजिज्ञासा भवति यतो हेतोरस्य ब्रह्मणोऽन्यस्मात्कुतश्चि ज्जन्मादि श्रूयते। "यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते।" इत्यादि। आदि शब्देनाविज्ञेयत्वमनिर्वचनीयत्वम्। "यदि मन्यसे सुवेदेति दभ्रमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपम्। यदस्य त्वं यदस्य च देवेष्वथ नु मीमांस्यमेव ते मन्ये विदितमिति।" शास्त्रयोनित्वं च तत्राख्यायते। "ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता। स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह।" "अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद् यद् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इत्यादि।" एतेन ब्रह्मविद्याशास्त्रस्य योनिर्ब्रह्मोदितं भवति। "ब्रह्मविद्यया हि सर्वं भविष्यन्तो मन्यन्ते॥" इति श्रुतिस्तु सर्वस्यैतस्यार्थजातस्य ब्रह्मविद्ययोत्पत्तिमाचष्टे, तेन ब्रह्मविद्या सर्वस्य योनिरुदिता भवति। तथा च नैतन्निर्धार्य्यते। ब्रह्मशब्दोऽयमनिर्वचनीयार्थवचनो वा जगद्वचनो वा, वेदशास्त्रवचनो वा, कारणवचनो वा, कार्य्यवचनो वेति। ततोऽयं ब्रह्ममीमांसावतारः क्रियते। ब्रह्ममीमांसायां तु तद् ब्रह्म वा तद्ब्रह्मविषयं संदिग्धवचनं वा समन्वयादुपपादयिष्यामः॥ ४॥

(५)

१—अपर आह। अथातः परं ब्रह्म निरूप्यते। यतः खल्वाद्यस्य सर्वप्रथमोत्पन्नस्य जन्म भवति तद्ब्रह्म। नानाधारा हीयं सृष्टिः। कस्यांचिद्धारायां "हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्। स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम॥" इति सर्वतः प्रथमं हिरण्यगर्भः प्रजायते, य एते द्यावापृथिवी अन्तर्धत्ते। स ईश्वरः सर्वेषामुत्तरेषां जन्यजातानां जनको यतो जन्यते तद्ब्रह्म, स परमेश्वरः।

२—अपरस्याम्—प्राणः प्रथमं भूत्वा, ततो रयिस्ततः सर्वं प्रजायते। स सर्वेषां जनकः प्राणो यतो जायते, तद्ब्रह्म। स प्रजापतिः स आत्मा।

३—अपरस्याम्—तेजः प्रथमं भूत्वा, तत आपस्ततोऽन्नं तत एतत्सर्वमिति क्रमः। तत्रेदमाद्यं तेजो यतो जायते तद्ब्रह्म तत्सत्। स आत्मा॥

एवमेतासु नानाधारासु सर्वत्रैवाद्यस्य यतो जन्मोपपद्यते, तद्ब्रह्म। ननु तत्प्रधानमपि संभवति, न ब्रह्मैवेति चेन्न। **शास्त्रयोनित्वात्।** शास्त्रमिति वेदवचनः शब्दः। इह श्वेताश्वतराणामुपनिषदि श्रूयते—"यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै। तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये।" इति। तदेतेनाद्यपुरुषस्य जनकस्य वेदप्रभवत्वमाख्यायते। न च प्रधानं वेदानां प्रभवः संभवति, तस्य जडत्वात्। वेदानां तु विज्ञानमयत्वात्। ननु कथमस्य परब्रह्मणो वेदप्रभवत्वं, कथं वाऽस्मै हिरण्यगर्भाय ब्रह्मणे तत्प्रदानं संभवति। परब्रह्मणो विज्ञानमयरूपत्वेन निष्क्रियतया वेदजननायोगात्। हिरण्यगर्भस्याद्यशरीरिणोऽप्यनेन निष्क्रियेण जननायोगादिति चेन्न। **तत्तु समन्वयात्** प्रतिपत्तव्यम्। अव्ययमक्षरं क्षरमिति हि त्रेधा विवर्तते ब्रह्म। तत्र विज्ञानमयमेतदव्ययं परब्रह्म खल्वक्षरे कर्म्ममयमूर्तौ हिरण्यगर्भे समन्वेति कर्म्ममयेऽस्मिन्नक्षरे हिरण्यगर्भे ब्रह्मणि विज्ञानसमन्वयात्। तत्र यावद्विज्ञानं प्रस्फुरति स वेद इति व्यपदिश्यते॥ वेदाख्यविज्ञानप्रवर्तितश्चायमक्षरप्राणो यथा यथा कामयते, तपस्तप्यते, श्राम्यति वा, तथा तथा प्रजायते। यद्यत्र विज्ञानं न समन्वियात् स तर्हि कर्मंमयः प्राणः स्वतो न प्रवर्तेत॥ प्रवृत्तं वा न विज्ञानं विना सम्यक् संदृब्धं कर्म कुर्यात्। दृश्यते चेदं विज्ञानानुमोदितं सुष्ठु संदृब्धं सर्वम्। तस्मात् सर्वासामपि सृष्टिधाराणां विज्ञानसमन्वितत्वदर्शनादस्य विज्ञानस्यैव सर्वजगत्कारणत्वं प्रतिपद्यामहे॥ ५॥

(१)

(२) ईक्षतेर्नाशब्दम्[५] (१) गौणश्चेन्नात्मशब्दात्[६] (२) तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्[७] (३) हेयत्वावचनाच्च[८] (४) स्वाप्ययात्[९] (५) गतिसामान्यात्[१०] (६) श्रुतत्वाच्च[११] (७) ॥१॥२॥ (५-११)

ननु शब्दप्रमाणरूपो वेदस्तावद् विज्ञानमयस्याऽव्ययपुरुषस्य जगत्कारणत्वमाचष्टे इति प्रतिपादयन्त्यौपनिषदाः । सांख्यतन्त्रे तु प्रधानस्याऽव्यक्तस्य जगत्कारणत्वमाख्यायते । स एष विरोधः कथं परिहर्तव्य इति चेत् तत्र ब्रूमः । ईक्षतेर्नाशब्दम् । शब्दप्रमाणका वयम् । यदस्माकं शब्द आह तत् प्रमाणम् । तद्विरुद्धं सर्वमप्रमाणं प्रतिजानीमहे । शब्दः—शास्त्रं—वेदः । वेदे तावच्चेतनस्य कस्यचिज्जगत्स्रष्टृत्वमाख्यायते, न जडस्य । जगत्स्रष्टुः सृष्टेः प्रागीक्षणेः श्रवणात् । एवं हि श्रूयते—"सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्, तदैक्षत—बहु स्याम्, प्रजायेय । तत्तेजोऽसृजत—" इति छान्दोग्यश्रुतिः । "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् नान्यत्किञ्चन मिषत् । स ऐक्षत—लोकान्नु सृजै इति । स इमांल्लोकानसृजत ।" इति ऐतरेय श्रुतिः । षोडशकलं पुरुषं प्रस्तुत्याह—"स ईक्षांचक्रे । स प्राणमसृजत । प्राणाच्छ्रद्धाम् । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं । मनोऽन्नम् । अन्नाद्वीर्यं ततो मन्त्राः कर्मलोकाः लोकेषु नाम चेति—"प्रश्नाथर्वणश्रुतिः । तदित्थं सर्वेषामुत्पत्तिवाक्यानामेकरूप्येण समन्वयाच्चेतनद्रव्यस्य जगदुपादानत्वं शास्त्रोक्तमस्तीत्यवगच्छामः । अत एव च प्रधानादेरचेतनद्रव्यस्य जगदुपादानत्वमशास्त्रोक्तत्वान्नाभ्युपगच्छामः ॥ १ ॥

(२)

ननु तत्रैव छान्दोग्यश्रुतौ—"तत्तेज ऐक्षत, ता आप ऐक्षन्त—".

इत्यचेतनयोरेवाप्तेजसोश्चेतनवदुपचारदर्शनात् सत्कर्तृकमपीक्षण-मौपचारिकमिति गम्यते। लोकेऽपि प्रत्यासन्नपतनतां कूलस्यालक्ष्य कूलं पिपतिषतीत्यचेतनेऽपि कूले चेतनवदुपचारो दृष्टः तथैवायं प्रत्यासन्नसर्गे प्रधाने गौणश्चेतनवदुपचारो भविष्यति। तस्माज्जगदुपादानद्रव्यस्य चेतनत्वं शास्त्राभिप्रेतमस्तीति नाभ्युपगन्तुं शक्यम्। इति चेन्न-तदस्ति आत्मशब्दात्॥

"सेयं देवतैक्षत। हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवे-नात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि—" इत्येवं तत्रोत्तर-वाक्ये प्रकृतस्य तस्येक्षितुः सद्द्रव्यस्यात्मशब्देन जीवत्वेनाभिधानात् चेतनस्यैव ततो जगत्कारणत्वावगमात्॥ जीवो हि नाम चेतनः शरीराध्यक्षः प्राणानां धारयिता प्रसिद्धः। आत्मा हि नाम स्वरूपम्। स कथमयं चेतनो जीवस्तस्य प्रधानस्याचेतनस्य स्वरूपं भवितु-मर्हति॥ २॥

(३)

किञ्च—अपरथा व्याख्यायते। गौणश्चेन्न, आत्मशब्दात्॥

"स य एषोऽणिमा—ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो।" इत्युपसंहारवाक्ये प्रकृतं सदेवात्मशब्दे-नोपदिश्य चेतनस्य श्वेतकेतोरात्मत्वेन परिचाययति "तत्त्वमसीति।" तस्मादप्तेजसोर्नामरूपव्याकरणादौ प्रयोज्यत्वेन निर्दिष्टयोर्विपयत्वाद-चेतनत्वे संभवत्यपि सतस्तस्यात्मशब्दोपपन्नस्य मूलकारणस्याय-मीदृक्त्वनिर्देशो नास्ति गौण इति प्रतिपद्यामहे। अप्तेजसोरपि चेतत्सदधिष्ठितत्त्वापेक्षामेवेदमीक्षितृत्वमुच्यते—इति युक्तमुत्पश्यामः।

किञ्च—अपरथा व्याख्यायते—आत्मशब्दात्। "यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गाः प्रतिष्ठेरन्, एवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते।" "आत्मन एष प्राणो जायते"—"तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः।" "आत्मन एवेदं सर्वम्।"

इत्यादिसृष्टिवाक्येष्वात्मशब्दं जगदुत्पादकद्रव्यं शृणुमः । आत्मशब्दश्च चेतनवचन इत्यवोचाम। तस्मादस्मिन् जगत्कारणे स ईक्षाव्यवहारश्चेतनत्वान्मुख्यो न गौण इति मन्तव्यम् ॥

(३)

ननु चायमचेतनेऽपि प्रधाने भवत्यात्मशब्दः। आत्मनः सर्वार्थकारित्वात् । यथा राज्ञः सर्वार्थकारिणि भृत्ये भवत्यात्मशब्दो ममात्मा भद्रसेन इति। एवं पुरुषात्मनो भोगापवर्गसंपादकत्वेनोपकारकेऽस्मिन् प्रधानेऽपि स्थाने स आत्मशब्दः स्यात् । अथवैक एवात्मशब्दश्चेतनाचेतनविषयो भविष्यति भूतात्मेन्द्रियात्मेत्यादिप्रयोगवत् । तस्मान्नैतस्मादात्मशब्दादीक्षणव्यवहारस्य गौणत्वाभावः शक्यमास्थातुम् इति चेन्न । तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ श्रूयते हि—"स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इति मोक्षयितव्यस्य श्वेतकेतोस्तन्निष्ठामुपदिश्य "आचार्य्यवान् पुरुषो वेद । तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्य—" इति मोक्षोपदेशः। यदि ह्यचेतनं प्रधानं सच्छब्दवाच्यं स्यात्तर्हि तत्त्वमसीत्युपदिशच्छास्त्रं मुमुक्षुं चेतनं सन्तमचेतनोऽसीति ग्राहयेत् । तदित्थमनर्थाय प्रवृत्तं शास्त्रमप्रमाणं स्यात् ॥ तस्मादस्य मोक्षोपदेशस्यान्यथानुपपत्त्या तस्मिन् सद्द्रव्येऽणिमन्ययमात्मशब्दो नास्ति गौण इति प्रतिपद्यामहे । क्वचिद्गौणः शब्दो दृष्ट इत्येतावता यथेच्छं गौणत्वकल्पना नोपकल्पते, सर्वत्रानाश्वासप्रसंगात् । तस्मान्नाचेतन प्रधानमस्य जगतः कारणं शास्त्रेणाभिप्रेयते इति सिद्धम् ॥ ३ ॥

(४)

हेयत्वावचनाच्च । यदि ह्यचेतनं प्रधानमेवास्य जगतः कारणत्वेन शास्त्राभिप्रेतमभविष्यत्, तर्हि—"स आत्मा, तत्त्वमसि श्वेतकेतो—"इत्येवं चेतनद्रव्यस्य जगत्कारणत्वमादावाख्यायापि

पश्चान्मुख्यमात्मानमचेतनमुपदिदिक्षुस्तस्य प्राङ्निर्दिष्टस्य चेतनद्रव्यात्मत्वस्य हेयत्वमवक्ष्यत् ॥ यथाऽरुन्धतीं दिदर्शयिषुरादौ तत्समीपस्थां स्थूलां तारामसुख्यामरुन्धतीत्वेन ग्राहयित्वा तामथ प्रत्याख्याय वस्तुभूतामरुन्धतीमेव पश्चद्ग्राहयति, तद्वदिहापि पूर्वोक्तं प्रत्याख्याय पश्चाद् याथार्थ्यमग्राहयिष्यत् । न तथाशास्त्रवाक्यं पश्यामः । तस्मान्नाचेतने प्रधाने शास्त्राभिप्रायो लभ्यते ॥ ४ ॥

(५)

प्रतिज्ञाविरोधोऽप्यन्यो हेतुश्चार्थः ॥ "उत तमादेशमप्राक्षो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति। कथं नु भगवः स आदेशो भवति । इति । यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्, वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ॥ एवं सौम्य स आदेशो भवति ।"

इत्येवंग्रन्थेनोपक्रमे तावत् कारणविज्ञानात् सर्वं विज्ञातं भवतीति प्रतिज्ञातम् । तद्विरोधः प्रसज्येत यदि प्रधानस्य कारणत्वमभ्युपगम्येत । अस्य हि प्रधानस्य सच्छब्देन जगत्कारणत्वेन च गृहीतस्य विज्ञानेन भोग्यवर्गे विज्ञातेऽपि भोक्तृवर्गस्याविज्ञातत्वादशेषविज्ञानासंभावात् । नहि भोक्तृवर्गोऽपि भोग्यवर्गवत् प्रधानविकारोऽभ्युपगम्यते । तस्मात् प्रतिज्ञाविरोधप्रसङ्गादप्यचेतने प्रधाने शास्त्रतात्पर्य्यं नास्तीति प्रतिपद्यामहे ॥ ८ ॥

इत्थमयं प्रतिज्ञाविरोधो नामान्यो हेतुश्चकारार्थत्वेन शंकरो भावयति । वस्तुतस्तु आत्मशब्दान्मोक्षोपदेशादवचनाच्चेति हेतुत्रयं गौणत्वाभावे लक्षितम् ॥ स्वाप्ययादयस्तु पञ्चम्यन्ता ईक्षतिवदशब्दप्रतिषेधे हेतवः । इत्येवं प्रकरणविच्छेदार्थश्चकारो द्रष्टव्यः ॥ ६ ॥

इतीक्षत्याादिसूत्रचतुष्टयस्यैकं व्याख्यानम् ॥

---

(२)

अपर आह—ननु किं कारणं येन वेदस्यैव शब्दस्य शास्त्रत्वमभ्युपगम्य तत् प्रामाण्याद् विज्ञानस्याव्ययस्यैव जगत्कारणत्वमभ्युपगम्यते, न परेषां सांख्यादितन्त्राणां प्रामाण्यात् प्रधानादीनां जगत्कारणत्वं स्वीक्रियते, इति चेत् तत्र ब्रूमः। ईक्षतेर्नाशब्दम् इति। जगत्कारणपरीक्षकाणां तन्त्रकाराणां तन्त्रमिदं द्विविधं दृश्यते—शब्दप्रमाणकं तर्कमूलकं च। तत्राप्तवाक्यानां शब्दानां द्रष्टृवाक्यतया परानपेक्षत्वं स्वतःप्रमाणत्वात्। तद्विसंवादिनां तर्काणामनवसरदुःस्थानामप्रामाण्यमर्थसिद्धं भवति। अत एव च मीमांसकाः श्रुत्यपेक्षया लिङ्गस्य दौर्बल्यमाचक्षते। "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् स्यादिति।" अत्रायमभिसन्धिः महर्षयस्तावदार्षदृष्ट्या पश्यन्तोऽचिन्त्यानप्रत्यक्षानप्यर्थान् प्रत्यक्षवदाकलयन्ति। तथा चोक्तमभियुक्तैः "आविर्भूतप्रकाशानामनुपप्लुतचेतसाम्। अतीतानागतज्ञानं प्रत्यक्षान्न विशिष्यते। अतीन्द्रियानसंवेद्यान् पश्यन्त्यार्षेण चक्षुषा। ये भावान् वचनं तेषां नानुमानेन बाध्यते ॥ २ ॥ (वाक्यपदीये भर्तृहरिः) इति। अर्थसाक्षात्कर्तृत्वादाप्ता द्रष्टारो महर्षयः। तेषां वचनं शब्दः। तत् प्रमाणं प्रत्यक्षत्वात्। अद्रष्टारस्तु तर्केण प्रवर्तमाना अनुमानेनार्थानवधारयन्ति। तेषां प्रत्यक्षविरोधे सत्यप्रमाण्यं भवति प्रत्यक्षविरोधेन तर्कान्तरविरोधेन च तर्काप्रतिष्ठानात्। अत एवातीन्द्रियार्थप्रतिपत्तौ तर्कस्यानुपादेयत्वमाप्तोपदेशस्योपादेयत्वं च श्रूयते—अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्। प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम् ॥ १ ॥ न नरेणावरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधाचिन्त्यमानः। अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति अणीयान् ह्यतर्क्यमणुप्रमाणात् ॥ २ ॥ नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ" इति। आप्तवाक्यं स्वतःप्रमाणम्। आप्तो दृष्ट्या तमर्थं प्राप्तः। "एतद्धि मनुष्येषु सत्यं निहितं यच्चक्षुः" इति श्रुत्या दृष्टौ सत्यताया लोकवेदोभयसिद्धत्वात्।

द्रष्टुरप्रमत्तस्य वाक्ये प्रामाण्यमव्याहतं भवति । तस्माद् ब्रूमः । ईक्षतेर्नाशब्दम् इति । ईक्षतिः प्रत्यक्षकरणम् । अशब्दम् आप्तैर्वा साक्षात्कर्तृभिरनुपदिष्टम् । तत्रेक्षतेः सत्त्वे परमशब्दं न प्रमाणम् । प्रत्यक्षविरोधे तर्कस्य दुर्बलत्वात् । नन्वार्षेण चक्षुषा दृष्टोऽर्थोऽयमचाक्षुषत्वाद् गौणः प्रत्यक्षः । न स तर्कसिद्धमर्थं बाधितुं शक्नोतीति चेन्न । आत्मशब्दात् । आत्मैवायं प्रत्यक्षभूतोऽर्थो जगत्कारणत्वेनेक्ष्यते इति । न चात्मा स कस्यचित् प्रत्यक्षो भवितुमर्हति । द्विविधं तावदिदं जगद्—आभ्यन्तरं बाह्यं च । मनोगतघटपटादयो भावा आभ्यन्तराः । शरीराद्बहिर्या दृष्टा बाह्याः । तत्र प्रत्यक्षं तावदाभ्यन्तरेषु भावेष्वात्मनः कर्तृत्वं दृष्टम् । तेनैव हेतुना परजीवगतेष्वपि मानसभावेष्वात्मनः कर्तृत्वं संप्रतिपन्नम् । तत्सामान्याद्बाह्येष्वप्यर्थेषु परमात्मनः कर्तृत्वमर्थसिद्धं भवतीति नात्मभिन्नस्य प्रधानपरमाण्वादेः कर्तृत्वमभ्युपगन्तुं युज्यते । ननु बाह्यार्थजनकोऽयं कस्मादात्मा चेतनोऽभ्युपगम्यते । कस्माच्च नायं प्रधानादिवदचेतनो बाह्यार्थकारणतया स्वीक्रियते इति चेत् तत्र ब्रूमः । तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् । अमुष्मिन् परमात्मनि संपन्नस्य जीवात्मनो मोक्ष उपदिश्यते । तेन परमात्मजीवात्मनोरभेदः सिद्धो भवति । तथा च जीवात्मनाऽऽभ्यन्तरार्थाः परमात्मना तु बाह्यार्थाः क्रियन्ते इत्यन्तत आत्मन एवैते सर्वे भावाः सृज्यन्ते इति सिद्धं भवति । ननु बाह्यार्थकारणनिष्ठस्य जीवात्मनो मोक्षोपदेशादेव नोभयोरभेदः शक्यो वक्तुम् । बाह्यार्थकारणस्य तस्य प्रधानादिवदनात्मत्वाभ्युपगमेऽपि बाह्यार्थकारणनिष्ठस्य मोक्षोपदेशसंभवादिति चेन्न, "हेयत्वावचनाच्च" । बाह्यजगत्कारणभूतोऽर्थो यद्यात्मा नाभविष्यत् स तर्हि जीवात्मनो मोक्षदशायां हेयत्वेनोपदिष्टोऽभविष्यत् तत्सम्बद्धस्य जीवात्मनः कैवल्यानुपपत्तेः । तस्माद्बाह्यभावकारणमप्यात्मैवास्तीति तस्य सर्वप्रत्यक्षसिद्धत्वादात्मभिन्नानां प्रधानादीनां जगत्कारणत्वं नास्तीति ब्रूमः । इत्यपरं व्याख्यानम् ॥ ११ ॥

(५) अथ यथा खल्वीक्षतेर्नाशब्दमित्युक्तं तथैव स्वाप्ययाच्चा-

शब्दमिति प्रतीयात्। यत्रैतत् पुरुषः स्वपिति नाम, सता सोम्य तदा संपन्नो भवति, स्वमपीतो भवति, तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते, स्वं ह्यपीतो भवतीत्येताभ्यां स्वापस्थितिस्वापपदनिर्वचनपराभ्यां वाक्याभ्यां सतः स्वशब्दवाच्यत्वमभिधाय तत्राप्ययः श्राव्यते। स्वशब्दश्च जीवे विज्ञानात्मनि लोके प्रसिद्धः।

विज्ञानमयश्चात्मा चेतनः प्रतिपद्यते। तथा चास्मिन् चेतनेऽप्यय-श्रवणाच्चेतनादेवात्मनः सृष्टिर्वक्तव्या। सांख्यमते तु प्रधानादचेतनात्सृष्ट्यभ्युपगमेन तत्रैवाचेतनेऽप्ययो नियम्यते। तथा च स्वाप्ययश्रुतिः सांख्यमते विरुद्धा भवति। तस्मान्नाशब्दं प्रधानं जगत्कारणमिति ब्रूमः।

(६) एवं चेतनानां जीवात्मनामचेतनानां विश्वविषयाणां चाशेषाणामविशेषेणात्मनि गतिः श्रूयते। विकाराणां स्वकारणस्वरूपाभ्युपपत्तिर्गतिः। सर्वं हीदमात्मकैवल्यं भवति। "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत् केन कं विजानीयात्। यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः। तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः" इत्यादि श्रुतेः॥ तत्र यदीदं सर्वमात्मनो नोदियान्न तर्हि सर्वमात्मा स्यात्। तस्मादात्मनि गतिसामान्यादात्मैव जगत्कारणम्। नाचेतनं प्रधानमिति ब्रूमः॥

(७) अपि चायमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरिति आत्मनः सर्वानुभावकत्वं श्रूयते। "आत्मन एवेदं सर्वम्।" "आत्मैवेदं सर्वम्।" "सर्वं खल्विदं ब्रह्म।" "आत्मा वा इदमग्र आसीदेकमेव।" "स ऐक्षत एकोऽहं बहु स्याम्।" "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुर्वायोरग्नि" रित्यादि श्रुतिभ्यः स्पष्टमात्मन एव सृष्टेः श्रुतत्वाच्च नाशब्दं प्रधानं जगत्कारणमिति ब्रूमः॥

(७) शङ्करस्त्वत्र स्वाप्ययादिसूत्रत्रयमित्थं व्याचष्टे "प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम् ।" इति श्रुत्यन्तरवाक्ये सुषुप्त्यवस्थायां यत्राप्ययस्तस्य चेतनत्वं प्राज्ञशब्देन स्पष्टमुपादीयते । तस्मादेतत् स्वाप्ययवचनान्नाचेतनं सच्छब्दवाच्यं जगत्कारणं वेति गम्यते ॥ ५ ॥ किञ्च—एवं जगत्कारणतायाश्चेतननिष्ठाया एवावगतिः सामान्येन सर्वोपनिषद्वाक्येभ्यो लभ्यते, नत्वेकस्यापि वाक्यस्याचेतने प्रधाने गतिर्दृश्यते तस्मान्नाचेतनं प्रधानं जगतः कारणम् ॥ ६ ॥ श्रूयते च सर्वज्ञस्येश्वरस्य जगत्कारणत्वं श्वेताश्वतरोपनिषदि "स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः" इति । तस्मात् सर्वज्ञं ब्रह्मैव जगतः कारणं नाचेतनं प्रधानादिकमिति सिद्धम् ॥ ७ ॥ इति हि शङ्कराभिप्रायः ।

तत्र ब्रूमः—स्वाप्ययसूत्रे व्याख्यातोऽयं प्राज्ञशब्दोऽप्ययाधिकरणार्थपरतया नावकल्पते । "यः प्राणः सा प्रज्ञा, या प्रज्ञा स प्राण" इति कौषीतकिश्रुतेः प्राणमयस्यात्मनः प्राज्ञशब्देन व्यपदेशाद्विज्ञानात्मनि योऽप्येति, तत्रेन्द्रियाधिष्ठातरि मुख्यप्राणे प्राज्ञशब्दो वक्तव्यो न तु यत्राप्ययस्तत्रायं प्राज्ञशब्दः ॥ तथा चाऽप्ययमानस्य चेतनत्वसिद्धावपि यत्राप्येति तस्य तया श्रुत्या चेतनत्वासिद्धेः स ग्रन्थश्चिन्त्यः ॥ ❀ ॥ २ ॥ ❀ ॥

(३) आनन्दमयोऽभ्यासात् १२ । विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् १३ । तद्धेतुव्यपदेशाच्च १४ । मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते १५ । नेतरोऽनुपपत्तेः १६ । भेदव्यपदेशाच्च १७ । कामाच्च नानुमानापेक्षा १८ । अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ [१२—१९]

स जगत्कर्त्ता पुरुष आनन्दमयः । अन्नमयं प्राणमयं मनोमयं

विज्ञानमयं चानुक्रम्य—"एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमय इत्याम्नानात् । "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन । रसो वै सः, रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति, को ह्येवान्यात् कःप्राण्याद् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्, एष ह्येवानन्द-याति"—इत्येवमादिश्रुतिवचनेष्वभ्यासेनानन्दमयतायाः श्रवणाच्च । ननु अन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वादानन्दमयस्याप्यमुख्यात्मत्वमेव लभ्यते इति चेन्न । आनन्दमयस्य सर्वान्तरत्वात् । यथारुन्धतीनिदर्शने बह्वीष्वपि तारास्वरुन्धतीत्वेन पूर्वं प्रदर्शितासु याऽन्त्या प्रदर्श्यते सा मुख्यैवारुन्धती भवति, एवमिहापि सर्वान्तरस्य मुख्यत्वमवसीयते ॥ ननु प्रियाद्यवयवयोगस्य शारीरत्वस्य चान्नमयाद्यमुख्यात्मनीवात्रापि तुल्यत्वादयमानन्दमयोऽप्य-मुख्य एव भवितुमर्हति । "न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरप-हतिरस्तीति" श्रुत्या प्रियाप्रियसंस्पर्शस्यात्र दर्शितत्वात् न चैष मुख्य-स्यात्मनो धर्मो भवतीति चेन्न । प्रियादीनां शिरस्त्वादिकल्पनाया अतीतान-न्तरोपाधिजनितत्वेनास्वाभाविकत्वात् । अन्नमयादिशरीरपरम्परया दर्शना-नुक्रमेण शारीरत्वोपचारेऽपि तावता तस्मिन्नानन्दमये शारीरत्वस्य साक्षादुपकल्पयितुमयोग्यत्वाच्च । ननु च भोः "आनन्दमय" इति श्रुतौ विकारशब्दो मयट्प्रत्ययः श्रूयते, तस्मादस्य विकाररूपत्वान्नायं जग-त्कर्तेति चेन्न । प्राचुर्यार्थे मयटः श्रवणात् ॥ यथा नामान्नप्रचुरो यज्ञोऽन्न-मय इति कथ्यते, एवमयमानन्दप्रचुरो जगत्कर्ता भवत्यानन्दमय इति । आ-नन्दप्रचुरत्वं चास्य तैत्तिरीयकश्रुतौ वाजसनेयश्रुतौ च मनुष्यत्वादारभ्यो-त्तरोत्तरस्थाने शतगुणवृद्ध्या ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वावधारणा-ल्लभ्यते ॥ किञ्च न केवलमानन्दप्राचुर्यादेवायमानन्दमय उच्यते, किन्तर्हि आनन्दहेतुव्यपदेशाच्च, श्रूयते हि—"एष ह्येवानन्दयाति" इति ॥

ननु बाह्यजगत्कारणत्वेनाभ्यन्तरजगत्कारणत्वेन चायमात्मा द्विविधो भवति ईश्वरो जीवश्चेति । तत्रेदमानन्दमयत्वमीश्वरस्याख्यायते, जीवस्य वोभयस्य वेति संशये ब्रूमः। 'मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते, नेतरोऽनुपपत्तेः।' एतस्यां तैत्तिरीयकश्रुतौ तावत्—"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म," इति मन्त्रवर्णेन जगत्कर्तृ ब्रह्मतत्त्वमुपदिश्यते। अथैतस्मादाकाशादिक्रमेण स्थावरजङ्गमानि भूतान्यजायन्त। भूतानि सृष्ट्वा तान्यनुप्रविश्य गुहायामवस्थितं तत्सर्वान्तरमभवत्। तद्विज्ञानाय चान्नमयादिक्रमेणान्योऽन्तर आत्मेति प्रक्रान्तम् । तत्रेदं तन्मान्त्रवर्णिकमेवेत्थमित्थं कृत्वा गीयते--इत्यत इदं सर्वान्तरमानन्दमयत्वेनाख्यातमपि जगत्कर्तृ ब्रह्मैव स्यात्। न तु जगत्कर्तुरीश्वरादन्यः संसारी जीवोयमानन्दमयो भवितुमर्हति। अनुपपत्तेः । आनन्दमयं हि प्रकृत्य श्रूयते—"सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय इति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च"—इति । तदिदं सर्वसर्जनमस्मिन् संसारिणि नोपपद्यते । तस्माज्जगत्कर्तेश्वर एवानन्दमयो न संसारी जीवः। भेदव्यपदेशाच्च। "रसो वै सः—" "रसं ह्येवायंलब्ध्वाऽऽनन्दी भवती" ति श्रुतौ, "अस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" इति श्रुतौ चास्य संसारिणो जीवस्यानन्दलाभेनानन्दित्वमाख्याय तस्मै तस्मादानन्दमयादीश्वराद्भेदो व्यपदिश्यते, तस्मादयं संसारी जीवो नानन्दमयत्वेन शास्त्रे विवक्षित इति गम्यते ॥ सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति जगत्कारणे कामश्रवणात् तस्य चेतनत्वसिद्ध्या सांख्यानुमानसिद्धस्य प्रधानस्याचेतनस्यापि नानन्दमयत्वमपेद्यते । इतीत्थमिदमानन्दमयाधिकरणं शंकरो व्याचष्टे ॥

अथवा अचिकित्वांश्चिकितुषश्चिदत्र कवीन् पृच्छामि विद्मने नु विद्वान्। वि यस्तस्तम्भ षडिमा रजांसि अजस्य रूपे किमपि

स्विदेकम् ॥ १ ॥ तिस्रो मातृस्त्रीन् पितृन् बिभ्रदेक ऊर्ध्वस्तस्थौ नेमवग्लापयन्ति ॥ मन्त्रयन्ते दिवो अमुष्य पृष्ठे विश्वविदं वाचमविश्वमिन्वाम् ॥ २ ॥ (ऋ० १ । १६४) इत्यादिमन्त्रवर्णप्रसिद्धं त्रैलोक्यत्रयविधारकं परोरजो ब्रह्मैवेहानन्दमयत्वेन गीयते । तस्येश्वरतया सर्वतन्त्रस्वतन्त्रत्वात् । नेतर ईश्वरादानन्दमयो भवितुमर्हति । अनुपपत्तेः । अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशैः पञ्चभिः क्लेशैः कर्म्मविपाकाशयैश्चापरामृष्टस्येश्वरस्यानन्दमयत्वोपपत्तावपि तैरुपहतस्यास्य जीवात्मनो नेदमानन्दमयत्वमुपपद्यते । अथ खलु "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश"दिति श्रुत्याऽऽनन्दमयस्य जगत्कर्तुरीश्वरस्यैवात्र गुहायां जीवात्मत्वेनावस्थानादेषोऽप्यानन्दमयः स्यादिति चेन्न । नित्यनिरतिशयानन्दमयतायास्तत्राप्रत्यक्षत्वादनुपपत्तेः । ननु क्लेशाद्युपाधिवशादानन्दस्य तत्र प्रत्यक्षाभावेऽपि जीवात्मनोऽस्यानन्दमयत्वमनुमानात्सिद्धं स्यादिति चेन्न । कामाच्च नानुमानापेक्षा । "एतत्सत्यं ब्रह्म पुरमस्मिन् कामाः समाहिताः । एष आत्माऽपहतपाप्मा सत्यकामः सत्यसंकल्पः"—इति श्रुतेरत्रात्मनि सर्वे कामाः समाहिताः श्रूयन्ते । यद्ययमानन्दमयः स्यात्, स तर्हि नानन्दमन्यद्वा त्किञ्चित् कामयेत । "आत्मानं चेद् विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेद् ।" इति । एष हि जीवात्मा नित्यमानन्दं कामयमानो दृश्यते । तस्मात् प्रत्यक्षविरोधान्नानुमानापेक्षा । नन्वीश्वरस्यापि परमात्मनस्तर्हि नानन्दमयत्वं स्यात्, "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेये" त्यादिना तस्यापि कामश्रवणादिति चेत् सत्यम् । आनन्दप्राप्तिकामस्यानुमानप्रतिबन्धकत्वेनेह विवक्षणाददोषात् । द्विविधो हि कामो भवति—सिसृक्षा च बुभुक्षा च । तत्राविद्योपनीतानां जीवात्मनिष्ठानां बुभुक्षा कामकर्मशुक्राणामल्पत्वनिबन्धनत्वाद्दुःखमयत्वमस्तीत्यतस्तस्यानन्दानुमानप्रतिपन्थित्वमुपपद्यते । "यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति ।"

इति श्रुतेः । सिसृक्षाकामस्य तु सर्वज्ञसर्वशक्तिपूर्णब्रह्मनिष्ठतया नानन्दविरोधित्वमित्यदोषः ॥ ॐ ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति शास्त्रम् ॥ तथा हि—"यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते, अथ सोऽभयं गतो भवति । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवति"—इत्येवं ब्रुवता शास्त्रेण तस्मिन्नानन्दमयेऽस्य जीवस्य योगो निरूप्यते । यद्ययं जीवो नित्यमानन्दमयरूपः स्यात् तदा तु तस्यैतस्मिन्नानन्दमये योगविधानमसमञ्जसं स्यात् ॥ तस्मान्नायं जीव आनन्दमयरूपः, किन्तु स जगत्कर्ता परमेश्वर एवानन्दमयरूपः शास्त्रेणाभिप्रेयते—इति सिद्धम् ॥

भाष्यकारस्तु शङ्करः प्राह—"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म"—इति मन्त्रवर्णेन ब्रह्म प्रकृत्य तस्य स्वरूपनिरूपणे क्रियमाणेऽन्नमयं प्राणमयं मनोमयं विज्ञानमयं च क्रमेण प्रदर्श्य 'तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमयः । तस्य प्रियमेव शिरः मोदो दक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा ।"—इत्येवमाचक्षाणं शास्त्रमस्यानन्दमयस्यापि या प्रतिष्ठा तस्यासेन ब्रह्मशब्दं निर्दिश्य मान्त्रवर्णिकार्थस्योपसंहारं विधत्ते । तस्मात्तत्र ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्येतदुपसंहारसूचितस्य ब्रह्मण एव स्वप्रधानत्वं लक्ष्यते, नत्वानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमुपपद्यते । विकारार्थकमयट्प्रत्ययपठितं तस्मिन्नानन्दमयशब्दे प्राजापत्यन्यायेन प्राचुर्यार्थकमयट्कल्पनाया अन्याय्यत्वात् ॥ प्राचुर्यस्य तावद्धि प्रतियोग्यल्पत्वसापेक्षत्वादानन्दप्राचुर इत्युक्ते यत्किञ्चिद्दुःखालितत्वस्यापि गम्यमानत्वात् ब्रह्मणः पूर्णत्वेन विरुध्यते ब्रह्मणि तादृशाल्पयोगायोग्यत्वादन्न ॥ नित्यानन्दमयत्वेनानन्दमयस्य सविरोधत्वं श्रूयते इति निरवयवत्वेन निर्दुःखावगमापरत्वेन च विवक्षिते ब्रह्मणि तस्यापदार्शत्वात् । किञ्च—आनन्दमयाभ्यासोऽपि नास्ति । प्रातिपदिकार्थमात्रमेव हि सर्वत्राभ्यस्यते—"रसो वै सः । रसं

ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति को ह्येवान्यात् कः प्राण्याद् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दयाति । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन ॥ आनन्दो ब्रह्म इति व्यजानात् ।" इत्येवं तैत्तिरीयकश्रुतौ श्रुत्यन्तरे च—"विज्ञानमानन्दं ब्रह्म—" इत्यादिना ॥ सोऽयं नानन्दमयाभ्यासो भवितुमर्हति । यत्तु—एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्युपसंक्रमितव्यत्वेनानन्दमयो निर्दिश्यते, तदपि न ब्रह्मविषयं भवति ॥ अन्नमयाद्यनात्मप्रवाहपतितत्वात् । नन्वेवं तर्हि नैवं विदुषो ब्रह्मप्राप्तिफलं निर्दिष्टं भवेदिति चेन्न । आनन्दमयोपसङ्क्रमणनिर्देशेनैव विदुषः पुच्छप्रतिष्ठाभूतब्रह्मप्राप्तेः फलस्य निर्दिष्टत्वात् ॥ यत्वानन्दमयसंनिधाने सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति श्रूयते तदपि—"ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा—" इत्येतेन संनिहिततरेण ब्रह्मणा संबद्ध्यमानानन्दमयस्य ब्रह्मतां बोधयति । उत्तरग्रन्थस्य तदपेक्षत्वात् ॥ तस्मादानन्दवानानन्दमयः सविशेषो नेह ब्रह्मत्वेन विवक्षितः किन्तु विशुद्ध आनन्द एवेदं निर्विशेषं ब्रह्मशास्त्रेण विवक्ष्यते इत्यहं मन्ये ॥ इति ॥

इत्थं चैष शङ्करो निर्विशेषाद्वैतप्रतिपत्त्यभिप्रायेणानन्दमयाधिकरणसूत्राणां स्वारसिकमर्थमन्यथयन्नतितरां साहसं कुरुते । न खलु जगत्कर्तृत्वेनाभिप्रेतस्य ब्रह्मणस्तावदानन्दमयत्वव्यवस्थापनमात्रेण निर्विशेषाद्वैतवादः प्रत्याख्यातो भवति । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुत्या निर्विशेषाद्वैतस्य सुप्रतिपन्नत्वात् । एवमपि तस्य निष्क्रियतया जगत्कर्तृत्वं नास्तीति नैष निर्विशेषो विशुद्धानन्दः प्रकृतसूत्रे विवक्ष्यते । जगज्जन्मादिकारणस्यैव ब्रह्मणः प्रकृतेऽधिकृतत्वात् । ननु निर्विशेषस्य निष्क्रियत्वेऽपि चाक्षुषप्रत्यक्षे प्रदीपप्रकाशस्येवास्य निर्विशेषब्रह्मणः स्वरूपसत्तामात्रेण समन्वयनिबन्धनायाः कारणतायास्तत्तु समन्वयादिति सूत्रे प्रतिज्ञातत्वादुपपद्यते तस्यापि जगत्कर्तृत्वमिति चेत् सत्य-

मुपपद्यते। तथाप्यस्मिन् समन्वयपादे आनन्दमयत्वान्तर्यामित्वाकाशत्व-प्राणत्वज्योतिष्ट्वादीनां जगत्कर्तरि ब्रह्मणि समन्वयादेशान् सर्वधर्मोपपन्नस्यैव ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वविवक्षा लभ्यते, न तु निर्विशेषस्यापि ॥ तत्रानन्दमयत्वादिविशेषाणामनुपपत्तेः। द्वितीयपादेऽप्युपास्यत्वनिरूपणे "विवक्षितगुणोपपत्तेश्चेति"—स्पष्टं सर्वगुणत्वप्रतिपादनेन निर्विशेषस्येहाविवक्षितताया अवगमाच्च। कारणत्वेन विवक्षिते चास्मिन् ब्रह्मणि आनन्दविकारतायाः कार्य्यधर्मस्यानभिप्रेतत्वादानन्द-प्रचुरत्वमादिशति "विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्य्यादिति।" यत्तु पाञ्चकौशिकप्रवाहपतितेऽस्मिन्नानन्दमये मयटः प्राचुर्य्यार्थकत्वा-भ्युपपत्तावर्द्धजरतीयत्वापत्तिः अन्नरसमयः प्राणमयो मनोमयो विज्ञानमय इत्येतेषु विकारप्रत्ययसत्त्वादानन्दमये प्राचुर्य्यप्रत्यया-योगादित्युक्तम् तदप्यसत्। विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्य्या-दितिवाक्येनानन्दमयवद्विज्ञानमयादिष्वप्यविशेषेण विकारप्रत्ययप्रतिषे-धोपपत्तेः। न चान्नरसप्रचुरादेः पूर्वपूर्वकोशस्येहात्मत्वं प्रतिषिध्यते। नहि पामरवन्महर्षयोऽपि पूर्वापरविरुद्धं भाषमाणाः पूर्वमन्नरसविकारस्या-त्मत्वं प्रतिज्ञाय पश्चादस्य भ्रमोक्तत्वं परिदर्शयमानाः प्राणवि-कारादीनामुत्तरोत्तरमात्मत्वं परिकल्पयेयुः॥ तस्मादन्नरसप्रचुरादयः पञ्चाप्येते विवक्षिता एवात्मानः स्युः। न चैवं सति पञ्चा-त्मत्वप्रतिज्ञायामद्वैतं विच्छिद्येतेति भ्रमितव्यम्। "एकोऽहं बहु-स्याम्"—मिति श्रुत्या तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुत्या च तस्यैक-स्यैव नानाभावप्रतिपत्त्या तैर्भावैर्बहिरन्तःप्रवेशोपपत्तेरद्वैताव्याघातात्। अतएव "तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्य बाह्यतः"—इति श्रुत्या तस्यैकस्यैवान्तर्बहिरवस्थानं श्रूयते तस्मात्पञ्चस्वपि कोशेषु प्राचुर्य्यार्थ एवायं मयट्प्रत्यय इति निष्कर्षः॥ १॥

यत्त्वानन्दमयस्य कोशरूपत्वादवश्यं तत्रान्तरतः कोशिना भवितव्य-मिति तस्यैवात्मत्वं वक्तव्यम्। स चात्मा तत्रैव पुच्छत्वेन श्रुतः प्रतिष्ठा-

ब्रह्मान्योऽवकल्पते इत्याह तदप्यसत् । नत्वहं तेषु ते मयीति भगवद्-
गीतास्मरणाज्ज्ञानाधिष्ठभूताधारतया कोशत्वेन विवक्षितस्यान्नमयादि-
ब्रह्मण एवात्मत्वेन निवक्षितत्वात्, प्रकृते कोशिन आत्मत्वानभ्युपग-
मात् ॥ युक्तं चैतत ॥ अन्यथा ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति श्रुतौ कोशपुच्छत्वेन
प्रतिपन्नस्य ब्रह्मणः कोशावयवतया श्रूयमाणत्वात् तस्य कोशाभ्यन्तर-
तोऽवस्थानाप्रतिपत्त्या तस्यात्मत्वानवक्लृप्तेः । अथ यदीदं पुच्छं
ब्रह्मान्ततः परमा प्रतिष्ठाऽस्तीत्यात्मत्वमस्योपपद्यते इति ब्रूयात् तत्रो-
च्यते ॥ अस्तु तस्यात्मत्वं, किन्तेन ॥ इदं तु सौत्रप्रकरणं नात्मत्वादेशाय
प्रवृत्तं दृश्यते । जगत्कर्तुर्ब्रह्मण आनन्दमयत्वादेशार्थमेवास्य प्रवर्त-
मानत्वात् । तस्मात् पुच्छब्रह्मण आत्मत्वनिधानार्थोऽयं विचारारम्भो
निरर्थक इति मन्यामहे । पञ्चमकोशस्य त्वभ्यन्तरतरस्येह जगत्कर्तृ-
त्वेन विवक्षितस्यानन्दमयत्वं तावन्निर्विवादम् । तस्मादविचारितरम-
णीयोऽयमद्वैत[illegible]नां सम्प्रदायः ॥

[illegible]निरूपं तावत्संक्षिपामः । सर्वं खल्विदं ब्रह्म । तद्
द्विधा [illegible] प्रत्यक् पराक् चेति । तत्र प्रत्यग् आत्मा पुरुषः । पराग्-
[illegible]ः परम् । तयोर्योगादात्मन्वीदं सर्वम् । तत्रायमात्मा त्रिसंस्थस्तावदुप-
पद्यते [1] [illegible] [2] [illegible] [3] प्रजापतिश्चेति । अथैष प्रजापतिरात्मा येना-
[4]
भिप्रेते तच्छरीर[illegible]ः ॥ तथा चेदं चतुष्पाद् ब्रह्म संसिद्धम् । तत् तेऽनु-
व्याख्यास्यामः ॥

निर्विशेषः

[illegible], सदसती ब्रह्म ॥ रसोऽमृतं सत् । मृत्युर्वलमसत् ॥
[illegible]लित[illegible]मेदं खण्डखण्डायमानं बलम् । अनुच्छिन्ति-
[illegible]कमेवाद्वितीयमखण्डं रसो ब्रह्म ॥ क्षणिकं स्वलक्षणं दुःखं
[illegible] बलम् । शाश्वतिको बललक्षण आनन्दघनः पूर्णो रसः ॥ अणिमा
बलम्, भूमा रसः ॥ रसो निर्विशेषः । व्यावृत्तानुवृत्तानां धर्माणामेव सर्वत्र

विशेषकतया निर्धर्म्मकेऽनवच्छिन्नेऽस्मिन् रसे विशेषायोगात्। एवं बलं निर्विशेषम्। रसनिरपेक्षस्य बलस्य शून्यतया निरुपाख्ये तस्मिन् विशेषव्यवहारायोगात्॥ तथा चैतस्य रसस्य सर्वबलवैशिष्ट्येऽपि तेषां बलानामनवरतोच्छित्तिरूपत्वादसत्त्वात्, सद्रूपतामात्रविवक्षायां सर्वबलोपाधिविनिर्मुक्तत्वादखण्डो निर्धर्मको दिग्देशकालाद्यनवच्छिन्नोऽयं रसः केवलो निर्विशेषः॥ स चानिर्वचनीयो भवति। द्रव्यगुणकर्म्मादियत्किञ्चिद्धर्मावच्छेदेनैव सर्वेषां शब्दानां शक्तिमत्त्वनियमाच्छक्यतावच्छेदकधर्म्माभाववति सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्ये तस्मिन्नेकस्यापि शब्दस्याप्रवृत्तेः। अतएव "संविदन्ति न यं वेदा विष्णुर्वेद न वा विधिः। यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ॥ १ ॥ यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः॥ अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्" इत्यादिश्रुतिभ्यस्तस्यानिर्वचनीयत्वमविज्ञेयत्वं च श्रूयते ॥ रसे बलेषु सत्स्वपि बलानां रसेनैव सत्तावत्त्वादद्वैतं न व्याहन्यते॥ संख्यायाः सर्वत्र सत्तापेक्षित्वात्। न हि सतः कस्यचिदेकस्य स्वगतसत्तया सद्वितीयत्वं संभाव्यते॥

परात्परः

यस्तु सर्वबलविशिष्टो रस आत्मा सर्वज्ञः सर्वशक्तिमान् सर्वधर्म्मोपपन्नश्चोपपद्यते, स परात्परः॥ "सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते॥" "यत्र नान्यत् पश्यति, नान्यच्छृणोति, नान्यद्विजानाति, स भूमा॥" "सर्वकर्म्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः॥" इत्यादिश्रुतिभ्यो दिग्देशकालाद्यनवच्छिन्नस्य रसस्य बीजरूपाशेषबलवैशिष्ट्येन प्रतिपत्तेः॥ तदिदं परात्परं निर्विशेषमयत्वान्निर्विकल्पकं मनो नाम व्यपदिश्यते॥

निर्विशेषपरात्परयोर्भेदाभेदौ

तत्रैतस्मिन् सर्वबलविशिष्टे रसे सर्वबलेभ्यः पार्थक्येन प्रतिपित्सायां निर्विशेषशब्दः सर्वबलवैशिष्ट्यविवक्षायां तु परात्परशब्द इतीत्थं भेद-

प्रतिपत्तावप्यमुष्मान्निर्विशेषादनवरतमशेषबलोदयाविच्छेदाद् बलवैशिष्ट्यं न व्यभिचरतीत्येक एवायमुभयोऽर्थो निर्विशेषश्च परात्परश्चेति भाव्यम् ॥

परात्परप्रजापत्योर्भेदाभेदौ

यद्यप्यणु वा महद्वा यत् किञ्चित् क्वचिदस्ति, स सर्वो रसालम्बनो बलानामेव संघातः प्रतिभाति। तथापि रसे बलानामावापोद्वापाभ्यां वस्तुभेदप्रतिपत्तेर्नैकस्मिन्नपि वस्तुन्यविशेषात् सर्वबलवैशिष्ट्यमुपपद्यते। तथा चैतत्सर्ववस्तुविलक्षणं यदेषां सर्वेषामविशेषरूपं तत्परात्परं प्रतिपद्यामहे। अथ ये त्वस्मिन् परात्परे बलतारतम्यकृताः परिच्छिन्नाः क्षुद्रबृहद्रूपा इमेऽर्थाः पृथक् पृथगिव भासन्ते, तानेतांस्त्रिपुरुषान् प्रजापतीन् वक्ष्यामः ॥

त्रिपुरुषः प्रजापतिः

तथा हि बलानामानन्त्येऽपि सर्वबलप्रधानभूतमनवच्छिन्नस्यावच्छिन्नत्वापादकं प्रथमं बलं माया नाम प्रवर्तते। तेन अमितेऽप्यस्मिन् मनसि परात्परे मित्युत्पादाद् दिग्देशकालैरवच्छिद्यमानः पुरुषो नाम कश्चिदर्थः संपद्यते। तथा चेदं यद्यदेव किञ्चित् परिच्छिन्नमिह दृश्यते, सर्वोऽपि स एकैकोऽर्थः प्रजापतिरिति विद्यात् ॥ "यद्वै किञ्च प्राणि स प्रजापतिः" (शत० ११।६।१७) इति वाजिश्रुतेः। तत्रापि योगमायोदयवशात् तिस्रो व्यक्तय उदबुध्यन्त—अव्ययः, अक्षरः, क्षरश्चेति। व्यक्तिः पुरुषः। तथा च स्मर्यते—

> द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।
> क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥
> उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः।
> यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ इति

लोकत्रयव्यापीश्वराव्ययनिर्देश उपलक्षणं शरीरव्यापिजीवाव्ययस्यापि। लोकत्रयव्यापित्वाद्याख्यानेनाव्ययस्य परिच्छेदग्राहित्वमात्रमभि-

प्रेयते, नतु तल्लक्षणमिष्यते । तेनासीम्नः सर्वपरिच्छेदशून्यस्य परमेश्वराव्ययस्याप्यव्ययत्वं न व्याहन्यते । आनन्दादयस्त्वव्ययस्य लक्षणभूता धर्म्माः स्युः । ततोऽनवच्छिन्नस्यापि तस्य क्षराक्षरसंबन्धादवच्छिन्नत्वमुपपद्यते ॥ त एते त्रयः पुरुषा एवायमेकः पुरुषः प्रजापतिर्नाम । यावानव्ययपुरुषोऽभिव्याप्नोति तावानेवायमक्षरपुरुषस्तत्राव्ययेऽभिव्याप्नोति । तावानेव तस्मिन्नक्षरपुरुषे क्षरपुरुषः पर्याप्नोति । न क्षराणामेकोऽप्यनाश्रित्याक्षरं कदाचिदवतिष्ठते । नाप्यक्षरः कदाचिदव्ययं व्यभिचरति । अविनाभूता एवैते त्रयोऽप्यन्योन्यसंबद्धा अन्योन्यमुपकुर्वाणा एकैकमर्थस्वरूपं भवति । तत्र क्षरोऽयमुपादानकारणः कार्यप्रपञ्चभागः । तस्यैवाक्षरः प्रतिक्षणमन्यान्यविकारानुत्पादयन् निमित्तकारणभागः । तयोरुभयोरालम्बनभूतोऽन्तरतमः कार्यत्वकारणत्वाभ्यां शून्यो विशुद्धोऽयमव्यय इत्येवं प्रत्यर्थं विद्यात् ॥ क्षरं मृत्युरनृतम्, दिक्कालादिपरिच्छेदवत्, परिष्वङ्गि स्थानावरोधकं ज्ञानालम्बनं क्रियालम्बनं च । अक्षरं त्वमृतं सत्यं मात्रावदसङ्गं स्थानानवरोधि ज्ञानाविनाभूतं कुर्वद्रूपं च । अथाव्ययमेतदभयामृतं सत्यं दिग्देशकालाद्यनवच्छिन्नमनासङ्गि स्थानानवरोधिज्ञानं निष्क्रियं च ॥ क्षरपुरुषोऽवरं ब्रह्म । अव्ययपुरुषः परं ब्रह्म । अथाक्षरपुरुषः परावरं ब्रह्म । "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥ इत्ययमक्षरोऽभिष्टूयते । सेतुत्वं चाक्षरस्याहुः । तद् द्वारैवावरस्थानां क्षराणां परेपारेऽव्यये परिशीलनोपपत्तेः ॥

अव्ययस्य पञ्चपर्वाणि

तत्राव्ययः खल्वात्माऽऽनन्दविज्ञानमनःप्राणवाङ्मयत्वात् पाङ्क्तः प्रतिपत्तव्यः। मनसि परात्परेऽन्तश्चितिद्वैधाद् बहिश्चितिद्वैधाच्चाव्ययस्वरूपसिद्धेः । "यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्यैष महिमा भुवि ॥ दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठितः ।" "मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं संनिधाय ॥ तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति ॥" इत्येवं मुण्डकेनान्नप्राणमनोविज्ञाना-

नन्दैः पञ्चभिः कोशैस्तस्योपलक्षितत्वात् । एतावानेवायमात्मा नातः परमस्य प्रातिस्विकं स्वरूपमस्ति । तत्र प्राणो वाक्चेत्यवरार्द्धं सृष्टिसाक्षि, विज्ञानमानन्दश्चेति परार्द्धं मुक्तिसाक्षि ॥ मध्यमं तु मनः परात्परप्रायमव्ययस्यात्मा सर्वसाक्षि, तत एवेदमव्ययं द्वादशगुणं स्मर्य्यते—"गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ॥ प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम्" ॥ इति ॥

सर्वप्रथमाव्ययस्याद्वितीयत्वम्

स चायमेक एवात्मा । सजातीयविजातीयभेदाप्रतिपत्तेः । ननु क्षराक्षराभ्यामानन्दादिभिश्च भेदग्रहणाद् द्वैतं प्रसज्यत इति चेन्न । अवयवावयविनोरभेदोपपत्त्या स्वगतभेदस्य मनुष्यशरीरादौ लोके द्वैतोपपादकत्वादर्शनात् । ये तु स्वगतभेदमपि न क्षमन्ते ब्रह्मणस्तेषामयमात्मा निर्विशेषोऽभिमतः । सर्वबलवैशिष्ट्येन परात्परत्वादिविशेषोत्पत्तावप्यसद्ग्राहकत्वात् पार्थक्येन सद्रूपस्य ब्रह्मणोऽभ्युपगमे सर्वविधानामेव भेदानां व्यावर्तमानत्वात् । अथ यस्त्वयमव्ययः सर्वधर्मोपपन्न आत्मा, तस्य सविशेषत्वमैवस्यात् स्वगतभेदसत्त्वेऽपि न क्षतिः । तावताऽप्यद्वैततायाः अव्याहतत्वात् ॥

अव्ययस्य पुरुषोत्तमत्व-कारणत्व-निर्देशस्थानि

अव्ययास्मिन् पुरुषे व्रजशब्दो महाजनशब्दः परमाब्दश्च निरूढः । स उत्तमपुरुषत्वात् पुरुषोत्तमो नाम ॥ "यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ॥ अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः" इति स्मरणात् ॥

"तदव्ययं तद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः"—इति श्रुतेरक्षरावच्छेदेन सर्वशक्तिमत्त्वात् सर्वकारणभूतोऽप्ययमव्ययः स्वारस्येन कार्यकारणव्यतिरिक्तो द्रष्टव्यः ॥ "न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते

स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥ १ ॥" "दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ॥ अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः ॥ २ ॥ अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् । अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तन्मृत्युमुखात् प्रमुच्यते ॥ ३ ॥ यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः ॥ तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ॥ ४ ॥ एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ॥ कर्म्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥ ५ ॥ इत्यादिश्रुतिभ्यः सर्वव्यापिनो निरवच्छिन्नस्य परात्परस्यैव मायावैशिष्ट्यादव्ययशब्दः । तस्याकर्तृत्वेऽपि कूटस्थाक्षरनित्यसंसर्गितया स्वरूपसत्तामात्रेण तदक्षरव्यापारप्रयोजकत्वादस्य कर्तृत्वं प्रतिपद्यामहे ॥ एतदभिप्रायेणैव भगवद्गीतायाम् ॥

"अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥"

इत्यव्ययस्यात्मनः कर्तृत्वमभिप्रेयते ॥

स एष आत्मा शरीरपरिच्छन्नत्वाच्छरीरस्थोपि शारीरदोषैर्न युज्यते ॥ 'एष त आत्मा सर्वान्तरो योऽशनायापिपासे शोकमोहजरामृत्युमत्येति' । इति श्रुतेः—"एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघित्सोऽपि सः सत्यकामः सत्यसंकल्पः ।" इति श्रुतेश्च । तेनायमव्ययो नामात्मा कामसंकल्पसहितोऽपि क्षुधादिषडूर्मिरहितः प्रत्येतव्यः । आविद्वत्कुलमापामरमाबालवृद्धमाचेतनजडं सर्वत्रैकरूपशुद्धः प्रतिपत्तव्यः स न स्त्री न पुमान् न क्लीबः । न ब्राह्मणो न क्षत्रियो न वैश्यो न शूद्रः । पापिनोपि पुरुषस्यैतस्मिन्नात्मभागे न केचन दोषाः स्पृशन्ति । तस्यासङ्गत्वादिति बोध्यम् ।

अव्ययपरात्परयोर्भेदाभेदौ ।

अव्ययपरात्परयोर्मायापारवश्यापारवश्याभ्यां भेदः । तथाहि आदौ

तावन्मायाबलस्य सर्वबलप्रपञ्चकोशरूपस्य परात्परमालम्बमानस्यापि सहचरभावेनावस्थानं न तु चितिरूपेण । अतएवैतस्मिन् परात्परे मायासंनिधानादानन्दचेतनासत्तारूपैस्त्रेधा परिच्छेदेऽप्येषां त्रयाणामपरिच्छिन्नतयैवान्योन्याभेदप्रतिपत्तिः ॥ अस्तीत्याकारोपलब्धिर्नाशविरोधित्वादानन्द इत्येवं त्रिधा गृहीतोऽप्ययमेको विश्वेषामर्थानां साधारणो धर्मः "अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कुतस्तदुपलभ्यते" ॥ इत्यादिश्रुते "एस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति" श्रुतेश्च । अनन्तैकसत्तैव तु बृहत्क्षुद्रातिक्षुद्रनानाविधप्रजापतिष्वभिव्याप्यमाना तत्परिमाणयोगात्परिमाणवती भासते ॥ तथा चेतना तथानन्दः । मायानिगीर्णत्वाभावात्त्वयं परात्परः पुरुषेभ्योऽतिरिच्यते । शरीरावच्छिन्नस्यैवात्मनः पुरिशयनान्निवासाद्वा पुरुषत्वोपपत्त्या शरीरानवच्छेदे पुरुषत्वायोगात् । यत्तु "गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु । कर्म्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति ॥ १ ॥ यथा नद्यः स्यन्दमाना समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ॥ तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ २ ॥ इत्येवं तृतीयमुण्डके परात्परपरतया पुरुषशब्दोऽभिनीयते ॥ तदिहाव्ययपरात्परयोरतिसंनिधानादव्ययपुरुषप्राप्तेः परात्परप्राप्त्यौपयिकत्वाभिप्रायं नेयम् ॥ अपि वा जीवात्मसंबंधिनि परेऽव्यये सर्वैकीभावानन्तरं तस्मात्पराद्दिव्यं परमेश्वरसंबन्धिनमव्ययं पुरुषमुपैति । उभयोरव्यययोरभिन्नत्वादिति मन्त्रतात्पर्य्यं स्यात् । तस्मान्न विरोधः ॥

अथ चैष एव निरवच्छिन्नपरात्परो मायानिचयनाद् द्वेधा मायया निगीर्य्यते—महत्या चावान्तरया योगमायया च, तत्रावान्तरया योगमायया परात्परमिदं मनः परिच्छिन्नं भूत्वा द्वेधाऽन्तरतश्चीयते विज्ञानेन चानन्देन च । द्विधैव च बहिर्धोपचीयते—प्राणेन च वाचा च । तथा चान्तश्चितिबहिश्चितिभ्यां मनसः पांक्तत्वं संपद्यते । आनन्दो विज्ञानं मनः प्राणो

वागिति पञ्चात्रयवोपेतं च तद्रूपमव्ययं नामोच्यते। तदिदं पांक्तमव्ययं यया परिच्छिद्यते सा महती माया।

यावती सा महामाया विष्ठिता तावता रूपेण नाम्ना कर्म्मणा च कृतावच्छेदः प्रजापतिः संपद्यते ॥ प्राणावच्छिन्नोऽयमक्षरो वागवच्छिन्नः क्षरश्चैतदव्ययमहामायया निगीर्य्येते इत्यव्ययावच्छेदिकैव सा माया प्रजापत्यवच्छेदिका प्रतिपद्यते। क्षराक्षरगर्भितस्यैवाव्ययस्य प्रजापतित्वात् त्रिपुरुषे हि पुरुषे प्रजापतिशब्दमामनन्ति। प्रजापतिश्चायमात्मा मायाविशिष्टत्वात् सविशेषः ॥ न क्षरेणाक्षरो नापि क्षराक्षराभ्यामयमव्ययो विनाकृतो भवति ॥ अतएव तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इति लोकसिद्धन्यायात्–क्षरगर्भोऽयमक्षरो क्षरशब्देन क्षराक्षरगर्भोऽयमव्ययोऽव्ययशब्देन व्यपदिश्यते। तथा चैतस्याव्ययस्यैवान्ततः प्रजापतित्वमात्मत्वं च निष्कृष्यते। "तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम्–" इति स्मृतिरप्यत एव संगच्छते। अक्षरविशिष्टस्याव्ययस्य सर्वशक्तिमत्त्वेन कर्तृत्वात्। विशुद्धस्वरूपमात्रस्य त्वव्ययस्य निष्क्रियत्वेनाकर्तृत्वात्। विशुद्धविशिष्टयोर्भेदाभेदोपचारो व्यवहारसिद्ध इति बोध्यम् ॥ अथ स्वतो वा ज्ञानाधिक्याद्वा मायाबलविनाशे तु घटध्वंसेन घटाकाशस्य महाकाशत्ववदयं प्रजापतिः परात्परः संपद्यते इति सुनिभृतं प्रत्येतव्यम् ॥

अव्ययस्य सच्चिदानन्दत्वम्।

आनन्दो विज्ञानं सत्तेत्यव्ययस्य परमं रूपम्। तत्र मनःप्राणवाचो मुकुलितावस्था विकसितावस्था वा सत्तेत्येकः शब्दः। मनसा विनियुक्तः प्राणो वाचमधितिष्ठतीति ब्रुवन्नाह–अस्तीति। अर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वमिति वदतामपीदमेवोक्तं भवति। अर्थस्य वाक्त्वात् क्रियायाः प्राणत्वात् कारितायां मनस्त्वात्। तस्मादयमव्ययः सच्चिदानन्दः ॥

अव्ययपुरुषस्य अशरीरत्वमनन्तायतनयोगित्वं च।

अस्याव्ययस्य नियतायतनाभावादशरीरत्वं प्रतिपद्यामहे तेन यथा बिन्दुतिलहस्तिगिरिब्रह्माण्डादिक्षुद्रबृहन्नानाविधविषयावगाहिनो मनसो

विषयपरिमाणग्राहितया क्षुद्रबृहदायतनत्वमुपपद्यते एवमस्याव्ययस्यापि कृमिकीटपशुपक्षिमनुष्यादिविग्रहावगाहित्वस्वाभाव्यात् तत्तद्विग्रहपरिमाणावच्छिन्नत्वप्रतिपत्तिमभ्युपगच्छामः । तथा चामनन्ति—

"अणोरणीयान् महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ॥ तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः ॥" एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वा सर्षपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकतन्दुलाद्वा एष म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः सर्वकर्म्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यातोऽवाक्यनादरः॥ एष म आत्माऽन्तर्हृदये । एतद्ब्रह्म । एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीति यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्तीति ह स्माह शाण्डिल्यः ॥ स एक एवायमात्मा स्वयमनवच्छिन्नोऽपि महति विग्रहे महापरिमाणोऽत्यल्पविग्रहे चात्यल्पपरिमाणः संपद्यते किन्तु स एवाखिलविग्रहोपाधिरहितत्वेन विशुद्धस्वरूपमात्रविवक्षया निःसीमः परात्परवन्निरवच्छिन्नत्वेन प्रतिपन्नः परमेश्वरो नामोच्यते इत्यवगन्तव्यम् ॥

त्रिपुरुष प्रजापतेर्विग्रहायतनोपाधिनिबन्धनं त्रैविध्यम् ॥

अथ यदा त्वयमेवाव्यय आत्मा स्वपरिगृहीतविग्रहपरिमाणोपाधिवशान्महीयांश्चोपपद्यतेऽणीयाँश्च तदाऽयं चिदाभासो नाम जायते ॥ यथा महाकाचे दृष्टः सूर्य्यसाम्यात् षडंगुलविष्कम्भः सूर्य्यप्रतिबिम्बः स एव च नखे दृष्टोऽत्यणुमात्रो निष्पद्यते । एवमयमात्मा सर्वाधिकबृहत्सीमत्वे तावदीश्वरो नाम चिदाभासः । तदपेक्षयाल्पसीमत्त्वात्तु तदन्तर्गताः सर्वे चिदाभासाः । प्रतिबिम्बत्वादद्वंद्वत्वादविद्याक्रान्तत्वात् क्लेशकर्मविपाकाशयैः परामृष्टत्वाच्च संज्ञान्तरेण जीवा उच्यन्ते । तदित्थमस्याव्ययस्य निःसीमत्वबृहत्सीमत्वाल्पसीमत्त्वभेदात् त्रयो भेदा उपपद्यन्ते परमेश्वर ईश्वरो जीवश्चेति । तत्रेश्वरजीवयोः शारीरकशब्दः विग्रहाभिमानित्वात् । परमेश्वरस्य त्वव्ययस्य शारीरकत्वं नास्ति परात्परवद्विग्रहानभिमानित्वात् ॥

जीवेश्वरपरमेश्वराणां विग्रहानुपसृष्टानां नित्याभिन्नैकत्वम् ॥

अत्र जीवविग्रहेश्वरविग्रहयोः कतिपयधर्म्मैर्भेदेऽपि तदभिमानिनो जीवात्मेश्वरात्मनोर्नतरामस्ति भेदः। क्षराक्षरनित्यसयुजोऽव्ययस्यानन्दादिभिः पञ्चधातुकतायाः उभयत्र साम्यात्। तथा चाम्नायते कठैः

"यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह।
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ १ ॥
मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किञ्चन।
मृत्योः स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति ॥ २ ॥
अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः।
ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः ॥ ३ ॥
यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति।
एवं धर्म्मान् पृथक् पश्यंस्तानेवानुविधावति ॥ ४ ॥
यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति।
एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम" ॥ ५ ॥

अत्र यत्तद्भ्यां पुरुषधातवो विवक्ष्यन्ते। तेनामृतस्यात्मभागस्योभयत्राभिन्नत्वमभिप्रेयते। विग्रहभागे त्वेश्वरे वा जैवे वा मृत्युमये मृत्युभेदाद् भेदा उपपद्यन्ते अतएवात्र भेदं पश्यतो भेदनिबन्धना दृष्टिर्मृत्यौ संस्रवते। तथा चायममृतमयोऽस्यात्मा मृत्युनाऽप्यनुवासितो भवति संबन्धायोपपद्यते। तस्मादनयोर्जीवेश्वरयोर्यावान् भेदः प्रतीयते तस्य विग्रहस्थतयात्मन्यमृते तदभावाद् भेदभागे दृष्टिमकृत्वा जीवेश्वरात्मनोरभेदेनोपासना कार्य्या। विग्रहभेदाद् भिन्नत्वेन प्रतिपन्नयोरात्मनोः कथमभेदः शक्यः प्रतिपत्तुमिति चेत्तत्राह मनसैवेदमाप्तव्यमिति। विषयभेदभिन्नेन मनसा दृष्टान्तेनेदमभिन्नत्वं शक्यमाप्तुमित्यर्थः। तेन हि दृष्टान्तेन किञ्चिदपि भिन्नत्वमात्मनोनावशिष्यते। यथा कथंचिद् भिन्नतायाः सत्त्वेपि तस्या अनात्मिके मृत्युभागमात्रे परिनिष्ठितत्वात् परित्यागः। अमृतमृत्युमयो हि प्रजापतिः ॥
"उभयं हैतदग्रे प्रजापतिरास। मर्त्यं चैवामृतं च। तस्य प्राणा-

एत्रामृता आसुः । शरीरं मर्त्यम् । (शत० । १० । १ । ४) इति श्रुतेः । तथा चैतं प्रजापतिं य इह नानेव पश्यति स मृत्युमयस्य विग्रहस्य धर्मभेदरूपं मृत्युमेव दृष्टिद्वाराऽवगाहते न त्वमृतमात्मानम् । आत्मा त्वमृतोऽयमव्ययः परज्योतिष ईश्वरस्यांशभूतत्वाद् निधूमज्योतिरिवास्मिन् जीवविग्रहे प्रतिष्ठितोऽङ्गुष्ठमात्रोऽपि तावतैवालोमभ्य आनखाग्रेभ्यः सर्वां शरीरयष्टिमभिव्याप्नुवानः शरीरगतान् भूतभव्यानद्यतनान् श्वस्तनांश्च सर्वानेव धर्म्मानीष्टे । अन्नादानमलविसर्गाणां रसधातुविकाराणां च शरीरस्थानामेतदात्मसत्ताधीनत्वात् । नन्वयमङ्गुष्ठमात्रः सन् कथमिमां सर्वां शरीरयष्टिमभिव्याप्नोतीति चेत् । तत्राह—यथा पर्वतस्थे दुर्गे व्योम्नः सकाशादभिवृष्टं जलं दुर्गाधारभूतस्य पर्वतस्य व्यवहितगुहादिप्रदेशेषु शुष्केष्वप्यार्द्रत्वं संपादयमानं संस्रवते एवमिहापि परज्योतिष ईश्वरादाहितं हृद्युपपन्नं चैतन्यज्योतिरङ्गुष्ठमात्रमेवैतस्य शरीरस्य सर्वेष्वङ्गेष्वभिव्याप्यमानं जडत्वात् स्वतः पृथग्धर्म्मानिमान् यान् यान् शरीरदेशानुपसंनिधत्ते तानेवानुव्याप्य चेतनान् करोतीत्यर्थः । एवमीश्वरात्मनो जीवात्मभावेनास्मिन् जीवविग्रहेऽभिव्याप्तिः प्रदर्शिता ।

अथैतद्वैपरीत्येन जीवात्मज्योतिषः पुनरीश्वरज्योतिषि सायुज्यादभेदोपपत्तिः प्रदर्श्यते—यथोदकं शुद्धे शुद्धमिति । यदि तावल्लवणसिकतातैलसिन्दूरादिधर्मान्तरकलुषितं जलं धर्मान्तरकलुषिते विशुद्धे वा जले सिच्यते तर्हि योगफलमज्ञातमां जलविकारः प्रतिभासते किन्तु शुद्धे शुद्धमासिक्तमेकभूयं भवति । एवमिहाप्यविद्याकर्मभेदादिमृत्युधर्मैः कलुषितो जीवात्मा नेश्वरात्मनि विशुद्धे उपासनप्रक्रियया संयोजितोऽप्येकत्वायावकल्पते । अपहाय तु मृत्युधर्मान् विशुद्धया विद्ययाऽऽक्रममाणे जीवात्मा ब्रह्मभूयाय कल्पते । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति' श्रुतेः ॥ तदित्थं जीवात्मेश्वरात्मनोर्विग्रहरूपोपाधिनिबन्धनभेदोपपत्तावप्युपाधिव्यावृत्त्या गृहीतयोरभेदः पर्य्यवसीयते । अतएव च निरुपाधिकेन परमेश्वरेणाप्यभेदः संसिद्धो भवति । तथा चैक एवायं त्रिपुरुषः

पञ्चधातुरात्म। परमेश्वरश्चेश्वरश्चाख्यायते जीवश्चेति प्रतिपत्तव्यम् ॥ विग्रहोपसृष्टत्वे त्वस्यात्मनो विग्रहायतनमूलकायतनभेदाद् विशेषण-धर्म्मभेदाद्विशिष्टभेद इति न्यायाच्चैतत्त्रैविध्यमुपपद्यते इत्युक्तं प्राक् ॥ तथाचायं त्रिपुरुपः प्रजापतिरनुपसर्गत्वसोपसर्गत्त्वाभ्यां द्वेधा व्याख्यायते । आत्मा चात्मन्वी चेति । तत्र क्षराक्षरसहायस्याव्यय-स्यात्मत्वम् । तस्य निस्सीमत्वबृहत्सीमत्वाल्पसीमत्वाद्यौपाधिकानन्ता-यतनत्वेऽप्येकत्वं न विहन्यते। प्रतिबिम्बसूर्य्याणामनेकत्वेऽपि सूर्य्यैकत्वा-व्याघातात् । अथ विग्रहभेदादात्मन्विनस्तु प्रजापतयस्त्रिविधा भिद्यन्ते परमेश्वर ईश्वरो जीवश्चेति। तेषां यावद्विग्रहं नैकत्व-मुपपद्यते इति बोध्यम् ॥

अक्षरपुरुषः

परमेश्वर ईश्वरो जीवश्चेति य एते त्रयः प्रजापतयो व्याख्याताः ते सर्वेऽप्यात्मन्विनः प्रतिपत्तव्याः । आत्मा विग्रहश्चेत्युभयः संयुक्तरूप आत्मन्वी। तत्र क्षराक्षराव्यया अन्योन्यसंहिता आत्मा । भिन्नात्मानः क्षरा विग्रहः स एष विग्रहोऽक्षरादुत्पद्यते। तस्मात् तावदक्षरो व्याख्यायते ॥

एष खल्वक्षरः कर्म्ममयत्वात् सर्वशक्तिघनः सर्वजगत्कारणभूतोऽनव-रतं कुर्वद्रूपः प्रवर्तते। स चावस्थाभेदाद् द्विविधः। अनुद्बुद्धसर्वशक्तिर-व्यक्तावस्थः प्रथमः। उद्बुद्धसर्वशक्तिः पुनरयमेव व्यक्तावस्थो द्वितीयः। प्रथमं प्रधानशब्देन द्वितीयं महच्छब्देनाचक्षते केचित् । महानेवाय-माकृतिर्भवति यतः सर्वासु भूतयोनिषु भिन्नभिन्नाः स्थूलशरीररूपा मूर्तयो दृश्यन्ते । महानेवायं प्रकृतिर्भवति यतः सर्वासां भूतयोनीनां भिन्न-भिन्नाः सूक्ष्मशरीररूपाः स्वभावा दृश्यन्ते । महानेवायमहंकृतिर्भवति यतः सर्वासां भूतयोनीनामनाद्यविद्यावासनामयं कारणशरीरमुत्पद्यते । अहंकारादेवैताः सर्वाः प्रजाः प्रजायन्ते। स चाहंकारो महत एवाक्षरस्य कार्य्यविशेषः । अधिभूतमधिदैवतमध्यात्मं चाधियज्ञं च सर्वे विकारा अक्षरतोस्मान्महतो द्रष्टव्याः । तस्यैतस्य महतोऽक्षर-स्याप्यव्ययनित्वत्वमव्ययतादात्म्यं च भवति । तेनास्य क्वचिदव्यय-

शब्देनापि व्यपदेशो न विरुध्यते। तात्स्थ्यात् ताच्छब्द्यमिति न्यायात्। अत एव चाव्ययधर्म्माणां विभुत्वादीनामप्यत्रारोपः सुलभः ॥

एषोऽक्षर इत्थं श्रूयते—

अदृश्यमग्राह्यमगोत्रवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम् ॥ नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मम् तद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥ १ ॥ "यस्तूर्णनाभ इव तन्तुभिः प्रधानजैः स्वभावतः ॥ देव एकः स्वमावृणोति स नो दधातु ब्रह्माव्ययम्" ॥ "यथोर्णनाभिःसृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति ॥ यथः सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाऽक्षरात् संभवतीह विश्वम् ॥ २ ॥ यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ॥ तथाऽक्षराद्विविधाः सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति ॥ ३ ॥ अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ॥ एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ ४ ॥ सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः ॥ एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥ ५ ॥ एको वशी निष्क्रियाणां बहूनामेकं बीजं बहुधा यः करोति ॥ तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ ६ ॥ नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ॥ तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ यद-

---

१—अव्ययः पुरुषः = आनन्दः विज्ञानंमनः ज्ञानमयः प्रकाशः चिद्घनः

२—अक्षरः पुरुषः = मनः प्राणः वाक् कर्म्ममयः विकाशः शक्तिघनः

३—क्षर पुरुषः वाक् आपः अग्निः अर्थमयः परमाकाशः

४—क्षर पुरुषः = अग्निः—आपः—वायुः अन्नमयः भूताकाशः

१—पुरुषः—आत्मा

२—अव्यक्तम्—आत्मा

३—महान्—आत्मा

४—अहंकारः विग्रहः आकृतिः प्रकृतिः अहंकृतिः।

चिर्मद् यदणुभ्योऽणु यस्मिन् लोका निहिता लोकिनश्च ॥ तदे-तदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनः ॥

इति, एवमादिश्रुतिभ्यो नित्यानित्यचेतनाचेतनसर्वविधप्राणिशरीरेषु तत्तद्योनिवैशेषिकमूर्त्याकारसमर्पकत्वमक्षरस्य प्रतिपद्यन्ते ।

"मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ॥
संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ॥
सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः ॥
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ॥

इत्यव्ययमुखेन तथा स्मरणात् । अत एव स्वगतभेदशून्यस्याप्यव्ययस्याक्षरसंबंधनिबन्धनकर्मवैशेष्यान्मनःप्राणवागाख्यास्त्रयो भेदा उद्यन्तीत्यक्षरश्रुतौ 'स प्राणस्तदु वाङ्मन' इति श्रूयते ॥ अपि चैष स्तूयते यदूर्ध्वं दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे, यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते आकाशे तदोतं च प्रोतं च ॥ कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ एतद्वै तदक्षरं ब्राह्मणा अभिवदन्ति अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणममुखममात्रमनन्तरबाह्यम् । न तदश्नाति किञ्चन, न तदश्नाति कश्चन । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः । द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः । निमेषा मुहूर्ता अहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सराः विधृतास्तिष्ठन्ति । प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः प्रतीच्योऽन्याः एतस्मिन्नु खल्वक्षरे आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ।

वक्ष्यते खल्वीश्वरविग्रहे बार्हस्पत्यं साहस्रमाकाशं नाम । तत्रैतत् त्रैलोक्यमास्माकीनमोतप्रोतं विद्यात् ॥ तच्च पुनराकाशं वारुणसमुद्रसहितं स्वयंभुवः परज्योतिषोऽक्षरसाहस्रे परिगृहीतत्त्वात् तदधीनवृत्तिकत्वात् तत्रैव नित्यप्रोतमस्ति । तदेवैकमक्षरं सर्वेषां सामान्यं परधाम प्रतिपत्तव्यं नातः परं किञ्चिदस्तीति प्रकृतश्रुतितात्पर्यम् । यद्यप्यक्षरस्यै-

वात्र महिमा प्रदर्श्यते तथापि तस्याव्ययेनाबिनाभावात् त्रिपुरुषप्रजापता-विवैतेषां त्रैलोक्यादीनामोतप्रोतभावं प्रतिपद्यामहे ॥ अथवा प्रजापता-वप्यव्ययधातुप्राणावच्छिन्नैतदक्षरावच्छेदेनैव शासनकर्म्मणः सत्त्वा-त्तदक्षरसंबंधेनैव तदुपादानं युक्तम् ॥ एतच्चेश्वरस्य परज्योतिषोऽक्षर-कर्म्माख्यातम् । द्यावापृथिव्योः सूर्य्यचन्द्रादीनां च विधरणस्य तत्रैवोप-पत्तेः । यद्यप्यस्मासु कृमिकीटेषु तृणलोष्ठेषु चायमक्षरः शासनगुणोऽनुव-र्त्तते तथाप्येकस्य जलबिन्दोस्तृषाप्रशमकत्वाभाववदस्यात्यल्पमात्रत्वादा-स्माकीनस्याक्षरस्य द्यावापृथिवी सूर्य्यचन्द्रादिशासकत्त्वं न दृश्यत इत्यन्य-देतत् । एवमपि सर्वोपादानत्ववत् सर्वभोक्तृत्त्ववच्चेदं सर्वशास्तृत्वमप्यस्यै-वाक्षरस्य धर्म्मः सर्वत्रास्तीति प्रतिपत्तव्यम् । अक्षरस्य त्रैधातव्यत्वेनोप-पादयिष्यमाणत्वात् ॥

अक्षरस्याव्ययनित्यत्वम्

अव्ययपुरुषाद् भिन्नोऽप्ययमक्षरपुरुषस्तेनाव्ययेनाविनाभूतत्वादैक-भाव्यं गतत्वादव्ययधातुभिर्मनःप्राणवाग्भिरपि कृतरूपः प्रतिपद्यते । तथा च श्रूयते—

"तद्वैतदेकमेवाक्षरं वौगिति । तदेव सर्वोऽग्निरभिसंपद्यते । तद्धै-तत् पश्यन्नृषिरभ्यनूवाद"—"भूतं भविष्यत् प्रस्तौमि महद्ब्रह्मैक-मक्षरम्" इति । एतद्ध्येवाक्षरं सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्यभिसंप-द्यन्ते"—इति (शत० १०।२) अस्यार्थः—वौगित्येकमक्षरमोगर्भिता वागु-पपद्यते । अकारोकारसंहितेन चौकारेण मनःप्राणौ सादृश्याल्लक्ष्येते ॥ मनःप्राणगर्भिता वागेव तु वौगितिशब्देन संज्ञायते एकं तदक्षरं ब्रह्मैवायं सर्वोऽपि जगदर्थरूपोऽग्निरभिसंपन्नः । तदनुवादिका मन्त्रश्रुतिरुच्यते भूतं भविष्यदिति अद्यावधि यत्किञ्चित् पूर्वमुत्पन्नं यच्च किञ्चिदुत्तरत उत्पत्स्यते तदुभयमशेषं कारणरूपेण प्रस्तावयामि । एकमेव तदक्षरं महद् ब्रह्मास्तीति । महदेवैकमक्षरं ब्रह्म बहुरूपं भवच्च भविष्यति चेत्यर्थः । या-वन्तो देवाः सन्ति सोऽमृतश्चितेनिधेयोऽग्निः यावन्ति तु भूतानि सन्ति स मर्त्यश्चित्योऽग्निः । एतावदिदं सर्वं जगदग्निमयं भवति । सर्वं तन्म०

हतो ब्रह्मणो रूपम्। सर्वाणि क्षररूपाण्येकमिदमक्षरं प्रतिपत्तव्यमिति मन्त्रश्रुत्यर्थः ॥

अक्षरस्य त्रैधातव्यम्।

"भूतं भविष्यत् प्रस्तौमि," "महद् ब्रह्मैकमक्षरं," "बहुब्रह्मैकमक्षरमिति" मन्त्रं प्रकृत्य श्रूयते—"तदेतद् ब्रह्मक्षत्रं च। अग्निरेव ब्रह्म इन्द्रः क्षत्रम्। इन्द्राग्नी वै विश्वेदेवाः विड् विश्वेदेवाः। तदेतद् ब्रह्मक्षत्रं विड् इति (शत० १०।२।९)

एतद्धस्म वै तद्विद्वान् श्यापर्णः सायकायन आह। स एष एव श्रीः एष यशः एषोऽन्नादः। एतद्ध स्म वै तच्छाण्डिल्यो वामकक्षायणाय प्रोच्योवाच—श्रीमान् यशस्वी अन्नादो भविष्यमीति ॥ (शत० १०।२।११) तत्र क्षत्रं श्रीः। ब्रह्म यशः। विडन्नादः।

अक्षरत्रयकर्म्माणि।

शान्तिः, प्रतिष्ठा, विधरणं, विकास, इति ब्रह्मणो यशसो लक्षणानि ॥ पराक्रमो, वृत्रवधः, शासनं, विक्षेपणमितीन्द्रस्य श्रियः ॥ विक्रमोऽशनाया यज्ञ आकर्षणमिति विष्णोरन्नादस्य ॥

१—इन्द्रो विष्णुश्चान्यप्रजापतिसापेक्षं कर्म्म कुरुतः तेनैतयोः कर्म्म क्षोभलक्षणं भवति। ब्रह्मा तु स्वकर्म्मणि नेतरमपेक्षते तस्माच्छान्तम्। १। सत्ताचेतनानन्दानां रसात्मनां नामरूपकर्म्मणां बलात्मनां चान्योन्यविधरणेनावस्थानं प्रतिष्ठा ॥ २ ॥ तथा स्वस्मिन्नाहितानामन्येषां स्वाङ्गान्तर्भावेण समीकृतानामप्रच्यवोपि प्रतिष्ठा ॥ धर्म्माणामन्योन्यसमन्वयो विधरणम्। स्वरूपेणाप्रच्यवमानस्यैव यदपूर्वार्थोद्भावकत्वं तदुत्पादनमुद्बोधनं वा विकासः। अपूर्वाणां नामरूपकर्माख्यानां बलविशेषाणां ब्रह्मरसे सत्तायां विज्ञाने वाऽन्तःप्रवेशेनोपलम्भनमुपलब्धिः। सैषा द्विविधाप्युपलब्धिर्विकासः। इति ब्रह्मकर्म्माणि ॥

अथ—परं प्रजापतिं स्वबलप्रसरेऽन्तर्भाव्य तत्र स्वायत्ततासाधनं पराक्रमः ॥ १ ॥ स्वब्रह्मप्रतिपन्थिनां धर्म्माणां प्रतिषेधो वृत्रवधः ॥ २ ॥

निग्रहानुग्रहाभ्यां परिगृहीतस्य परबलस्य स्वबलानुगामित्वसंपादनलक्षणं नियमनमेव शासनम् ॥ ३ ॥ प्रतिष्ठे स्वब्रह्मणि सतां धर्म्माणामितो विस्रंसनानुकूलवृत्ति संपादनं विक्षेपणम् ॥ ४ ॥ इतीन्द्रकर्म्माणि ॥

अथ स्वदेशमपरित्यजतो देशान्तरावगाहनं विक्रमणम् । १ । स्वब्रह्मसाक्षितया प्रवर्तमाने यज्ञे यज्ञाहुतिपरिक्षयादन्नग्रहणार्थमर्कं नियोजयितुर्मनसो वृत्तिरशनाया । २ । ब्रह्मात्मकेऽग्नावाहूयमानस्यान्नस्य स्वरूपविध्वंसादूर्क्त्वापत्तिपूर्वकमग्निरूपत्वापादनं यज्ञः । ३ । यद्यप्यग्निसोमौ ब्रह्मणो रूपविशेषौ व्यूहानुव्यूहलक्षणे विग्रहे संभवतस्तथाप्यत्र त्रिपुरुषविद्यायामप्यमुष्य ब्रह्मणो यावती वाक् सोऽग्निः यावद्वान्यत आहृतमन्नं स सोम इत्यारोपितावग्निसोमौ द्रष्टव्यौ । "अग्निर्वै योनिर्यज्ञस्य सततः प्रजायते" (शत: ११।१।१) इति श्रुतेरग्निमन्तरेण यज्ञस्वरूपासिद्धेः । श्रूयते च ब्रह्मणोऽग्नित्वम् ॥ "अथेन्द्राग्नी वा असृज्येताम्—ब्रह्म क्षत्रं च । अग्निरेव ब्रह्म इन्द्रः क्षत्रम् । तौ सृष्टौ नानैवास्ताम् । तावेकं रूपमुभावभवताम् ।" इति (वाजि० १०।२) । तस्मादग्निरेव तपोलक्षणं ब्रह्मवीर्य्यं ब्रह्मा चायमग्निर्यज्ञस्य योनिरिति विद्यात् ॥ ३ ॥ विराजो[1]ऽग्निहोत्रम् । पशोः[2] पशुबन्धः । अन्तरिक्षा[3]द्दर्शपूर्णमासौ । दिव[4]श्चातुर्मास्यानि । दिग्भ्यः[5] । सोमाध्वरः । प्रजापते[6]रग्निचितिः । विराजः पशोरन्तरिक्षाद्दिवो दिग्भ्यः स्वेतरप्रजापतेश्चानवरतमन्नाहरणमाकर्षणम् ॥ ४ ॥ इति विष्णुकर्म्माणि ॥

प्रत्यर्थमेता वृत्तयो नित्यमनुवर्तमानाः स्वेतराक्षरबलतारतम्यान्न्यूनाधिकभावेन प्रवर्तन्ते । एकैकोऽयमर्थ आत्मानं धारयमाणोऽनवरतमन्यत आकर्षन् किञ्चिदादत्तेऽनवरतमात्मनोंऽशान् विसृजन् विस्रंसयतीति वस्तुस्थितिर्भवति । एताभ्यामादानविसर्गाभ्यामेव तारतम्येन प्रवृत्ताभ्यां प्रत्यर्थं सत्त्वावच्छेदेन षडूर्म्मयो जायन्ते । क्षुधा[1]पिपासे[2], शोक[3]मोहौ[4]

५ ६
जरामृत्यू चेति ॥ मोहः पाप्मा स्वरूपधर्म्मावरकः कषायः ॥ तादृश-कषायावृतस्य पररूपसंक्रमेणाविवेकापत्त्या स्वरूपव्यामोहो वा ॥ यावन्ति वा मित्रावरुणयो रूपाणि प्राणोदानौ, प्राणापानौ उद्ग्राभनिग्राभौ चेत्येवमादीनि तानि सर्वाण्यादानविसर्गाभ्यामेवैताभ्यामुत्पन्नानि विद्यात् ॥ स एषोऽक्षरोत्पादितो धर्म्मोऽक्षरोत्पादितं क्षरं सत्वलक्षणं पुरुषमवलम्बते न त्वक्षरस्याश्रयमव्ययं नामायमूर्म्मिधर्म्मः स्पृशति । सत्यकामसत्य-संकल्पाभ्यां प्रतिपन्नस्य तस्य षडूर्म्मिरहितत्वेन प्रतिपत्तिसिद्धान्तात् ॥

अक्षरत्रयमहिमा अग्निसोमौ ।

त्रयोऽक्षराख्यः प्राणाः । प्राणानां वाचि विभवनाद् वाङ्मयः खल्वक्षरमहिमा संपद्यते । "वाग् वा अस्य स्वो महिमा—" इति "स्वं महिमानमावहेति" मन्त्रव्याख्यान श्रुतेः (शत० १।३।४) । स च महिमा मनःप्राणोदरया वाचा कृतं छायामण्डलमक्षरत्रयपरिबृंहणं विद्यात् ॥ तच्चेन्द्रविष्णुभ्यामक्षराभ्यामुत्पद्यते । तथाहि—उक्तं पूर्वं वृत्रवधो नामैकं कर्मेन्द्रस्येति । तत्रैते वृत्राः स्वब्रह्मप्रतिपन्थिनो धर्माः स्युः । असुरास्तु वारुणाः प्राणा विकासादीनां ब्रह्मधर्म्माणां विष्टम्भनं कुर्वन्तो वृत्रा उच्यन्ते । विकसतामर्थानां जाड्यधर्मेणापवारणात् स्तम्भनमेवास्ति वारुणो धर्म्मः । "अस्तभ्नाद् द्यामृषभो अन्तरिक्षममिमीत वरिमाणं पृथिव्याः । आसीद् विश्वा भुवनानि सम्राड् विश्वे तानि वरुणस्य व्रतानीति मन्त्रवर्णात् । अतः सोमेन वायुनाऽद्भिश्च भृगुभिर्वरुणादुप-सृप्य सूर्य्यज्योतिष्यभिवासैः परितः प्रत्यर्थमाक्रममाणं तत्तदर्थं संवरण-लक्षणमासुरमोजः प्रत्याहन्तुमयमिन्द्रः प्रत्यर्थं परितः पराक्रमते । स विष्णुविक्रमणप्रदेशं यावदासुरं वरुणं प्रत्याहत्य तत्तदर्थं स्वरूपेण विकासयति । तथा च यावदेवैताविन्द्रविष्णू तदासुरं बलं प्रत्याहत्य स्वां विजितिं विजयेते तावदिदं त्रैलोक्यमाग्नेया लोकाः । तत्राग्नियमा-दित्यानामसुरविरोधिनामङ्गिरसां क्रमेणाभिव्याप्तेः । अथ तदूर्ध्वमापो-

मयः सोममयो वायुमयश्चतुर्थो लोकः । असुरैरविरुद्धानां सोमवाय्वपां भृगूणां संहत्य तत्राभिव्याप्तेः । तस्मिंश्चतुर्थे लोके यशोमात्रमर्थस्याव-शिष्यते न पुनरेतस्यार्थस्य रूपं तत्रावभासते । वरुणेनावरणात् । तथा च श्रूयते मन्त्रब्राह्मणयोः ।

"उभा जिग्यथुर्न पराजयेथे न पराजिग्ये कतरश्चनैनोः इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं वितदैरयेथाम् ॥ इन्द्रश्च ह वै विष्णुश्चासुरैर्युयुधाते । सोऽब्रवीदिन्द्रः यावदेवायं विष्णु-स्त्रिर्विक्रमते तावदस्माकमथ युष्माकमितरदिति स इमान् लोकान् विचक्रमे अथो वेदान् अथो वाचम्—" इति (ऐ० २८)

ननु "सहस्रधा पञ्चदशान्युक्था यावद् द्यावापृथिवी तावदि-त्तत् । सहस्रधा महिमानः सहस्रं यावद् ब्रह्म विष्ठितं तावती वाक् (ऋ० म० १० । अ० १० । सू० ११४ । ८) इति मन्त्रवर्णात् त्रयो लोका वाच एव ॥ "तिस्रो वाच ईरयति प्रवह्निर्ऋतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनीषाम् । गावो यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः सोमं यन्ति मतयो वावशानाः ॥ (९।९७।३४) ॥ एतद्वै सहस्रं वाचः प्रजातं यदेते त्रयो वेदाः ॥" इति मन्त्रब्राह्मणाभ्यां त्रयो वेदा अपि वाच एव ॥ तथा च वाचः पृथक् तेषां निर्देशो नावकल्पते इति चेन्न । ब्राह्मणवसिष्ठ-न्यायेन तेषामुभयेषां पृथगुपदेशात् । अथ लोकवेदाभ्यां पृथक्तु वाचो ग्रहणं सर्वेषां सभक्तीनां दैवतानां भूतानां च संग्रहणार्थम् । अग्निः सर्वाणि भूतानि तत्राग्नौ वाक्छब्दः ॥ "तस्य वा एतस्याग्नेर्वागेवोप-निषद्—" इति चितिश्रुतेः (वाजि १०।३।५) । अपि च श्रूयते यजु-र्ब्राह्मणे—वृत्रो ह वा इदमग्रे । सर्वमास—यदृचो यद्यजूंषि यत्सामानि तस्मा इन्द्रो वज्रं प्राजिहीर्षत् । स ह विष्णुमुवाच । वृत्राय वै वज्रं प्रहरिष्यामि अनु मा तिष्ठस्वेति । स उद्यताद् वज्राद् वृत्रो बिभयां-चकार । स होवाच । अस्ति वा इदं वीर्यं तन्नु ते प्रयच्छानि ।

मा तु मे प्रहार्षीरिति । तस्मै यजूंषि प्रायच्छत् । ऋचः प्रायच्छत् । सामानि प्रायच्छत् । तस्य यो योनिराशय आस तमनु परामृश्य संलुप्याच्छिनत् । सैवेष्टिरभवत् यदेतस्मिन्नाशये त्रिधातुरिवैषा विद्याशेत तस्मात् त्रैधातवी नाम । एतावान् वै सर्वो यज्ञो यावानेष त्रयो वेदः । एष योनिराशयः । एतद्वै सहस्रं वाचः प्रजातं यदेष त्रयो वेद—" इति (शत० ५।४।७) ॥ अत्रेन्द्रविष्ण्वोर्विभागोऽपि श्रूयते—त्रयी वै विद्या ऋचो यजूंषि सामानि । तद्वा एतत्सहस्रं वाचः प्रजातम् द्वे इन्द्रस्तृतीये । तृतीयं विष्णुः—" इति ऋचश्च सामानि चैन्द्राः यजूंषि विष्णुः—" इति (शत० ४ कां० ५ क० ६) कौषीतकिश्रुतावप्येवम् (२।४।४) । तथा चायमिन्द्रो विष्णुसहायः स्वच्छायासूत्रेण त्रिविधं सहैव सरणात् सहस्रं नामैन्द्रावैष्णवं त्रैधातव्यं वाङ्मयमण्डलं जनयित्वा तेन महिम्नाऽऽत्मानमावृण्वन् स्वरूपं धत्ते । तस्यैतत्सहस्रमैतरेयश्रुतौ व्याख्यायते—"किं तत् सहस्रमिति—इमे लोकाः इमे वेदाः, अथो वागिति ब्रूयादिति (ऐ० २८) आग्नेये वेदत्रये चतुर्थवेदस्याथर्वणो यावन्तोऽशा अनुस्यूतास्ते लोकाः । तथा चैतदापोमयवागवच्छेदकानि सहस्रसामानि लोकसहस्रम् । रसवितानच्छन्दोमयवागवच्छेदकानि सहस्रसामानि वेदसहस्रम् । ऋषिपितृदेवभूतादिसृष्टिपरिणतवागवच्छेदकानि सहस्रसामानि देवसहस्रम् । इति त्रेधा विततं सहस्रमेवाक्षरमहिमानं विद्यात् ॥

तदिदं सहस्रत्रयमक्षरादक्षरत् । तस्मात् तदप्यक्षरमेवोपपद्यते । तथा च श्रूयते—"तदेतदेकमेवाक्षरं वागिति ।" "तदेष सर्वोऽग्निरभिसंपद्यते । एतद्ध्येवाक्षरं सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्यभिसंपद्यन्ते—" इति ॥ तत्र सर्वाणि भूतानि क्षरं विद्यात् । तथा चेदं यदक्षरादक्षरत्सोऽग्निः । क्षरन्नपि सोऽग्निर्यतो न क्षरति न क्षीयते स सोमः । अग्नीषोमौ महिमा । तथा चेदं त्र्यक्षरं महिम्ना पञ्चाक्षरं संपद्यते । इत्थं च हृदयमहिमभ्यां द्वेधा विभक्तमिदमक्षरं पञ्चात्मकं व्याख्यातम् ॥

ब्रह्मणोऽग्निसोमाभ्यां क्षरविराडुत्पत्तिः ॥

विष्णुर्यज्ञो विक्रमते। अन्नादेऽर्कप्राणे हविषो वा पशोर्वा सोमस्य वा चित्याग्नेर्वाऽऽधानादाहितस्यान्नस्योक्त्थापत्तिद्वारा प्राणरूपतासंपत्ति-र्यज्ञः। यज्ञार्थं ब्रह्मा स्वप्रतिमयाऽन्यं ब्रह्माणमकल्पयदग्निं नाम। तत्रै-तस्मिंस्त्रेधा विक्रान्ते यज्ञाग्नौ चतुर्थलोकादाहूयमानेन सोमेन प्रवृत्ते यज्ञे सोऽयमन्नादोग्निश्चतुर्मुखो ब्रह्माभवत्। भर्गो महर्यशः सर्वमिति। सान्द्र-त्वात् स्थूलवाङ्मयं ब्रह्मरूपं भर्गः। विरलावयत्वात् सूक्ष्मं महः। विरलताधिक्याद् अतिसूक्ष्मं यशः॥ अथ निर्विशेषमेषु सर्वेष्वनुस्यूतं सामान्यरूपं सर्वम्। तत्र त्रिभिर्मुखैस्त्रयो लोकाः पृथ्वी अन्तरिक्षं द्यौरिति। चतुर्थेनापश्चतुर्थो लोकः। तस्मिन्नेते त्रयो लोका अन्तर्भवन्ति। एवं त्रिभि-र्मुखैस्त्रयो वेदा ऋग् यजुः सामानि। चतुर्थेनाथर्वा चतुर्थो वेदः। तस्मि-न्नेते त्रयो वेदा अन्तर्भवन्ति। एवमेव त्रिभिर्मुखैस्त्रयो देवा अग्निवाय्वा-दित्याः। चतुर्थेन चन्द्रमाश्चतुर्थो देवः। तस्मिन्नेते त्रयो देवा अन्तर्भवन्ति। "सर्वं वै सहस्रं चतुष्टयं वा इदं सर्वमिति" (२।१।७) इति कौषीतक-श्रुतेरमीषां लोकानां वेदानां देवानां चैवं चातुर्विध्ये सहस्रशब्दः प्रति-पत्तव्यः। सहस्रश्रुतौ देवा इति वक्तव्ये अथो वागिति ब्रूयादित्येवं वाचो-ग्रहणं दैवतभक्तिसमुच्चयार्थम्। ताश्च दिग्ऋतुच्छन्दःस्तोमादयो दशविधा अधिदैवतमधिभूतमध्यात्मं चाधियज्ञं चान्यान्यरूपाः सामान्यरूपाश्च द्रष्टव्याः। अत एव वाजसनेयब्राह्मणे चितिप्रकरणे आधिदैविकानां गोपथब्राह्मणे तु पञ्चमप्रपाठके आधियज्ञिकाध्यात्मिकानामुपादानात्परस्परं कश्चिद्भेदेऽपि न विरोधः। सुविशदं चैतद् ब्रह्मविज्ञाने व्याख्यातम्। दशावयवत्त्वाच्चेयं चतुष्पदी विराट् चत्वारिंशदक्षरा संपद्यते ब्रह्मजन्मा। तथा चाथर्वणे श्रूयते। "स वा एष दशधा चतुः संपद्यते। दश च ह वै चतुर्विराजोऽक्षराणि। तं गर्भा उपजीवन्ति। श्रीर्वै विराट्। यशोऽन्नाद्यम्। श्रियमेव तद्विराजं यशस्यन्नाद्ये प्रतिष्ठापयति। प्रतिष्ठापयन्तीरिदं सर्वमनु प्रतिष्ठति—" इति तदित्थं यज्ञमयस्य विष्णोर्नाभौ प्रादुर्भूतो विराडयं ब्रह्मप्रतिमात्वाद् ब्रह्मा॥ श्रीर्ब्रह्म। श्रीर्हि-

राडित्युक्तिरित्येके । अथवा अन्नं विराड् । यज्ञो हि देवानामन्नम् । तस्मादयं विराड्विष्णुर्यज्ञमयत्वादित्यन्ये । सोऽयं विराट्सहस्रं वा क्षरपुरुषः ॥

साहस्रं पाञ्चदैवत्यम् ॥

दश वा एतानग्नींश्चिनुते-अष्टौ धिष्ण्यानाहवनीयं च गार्हपत्यं च । तस्मादाहुः-विराडग्निरिति । दशाक्षरा हि विराट् । तान्नु सर्वानेकमिवैवाचक्षतेऽग्निरिति । एतस्य ह्येवैतानि सर्वाणि रूपाणि ।' (शत० १०।३।२) इति वाजिश्रुतेः 'अग्निः साहस्रमपुष्णादिति' तैत्तिरीयश्रुतेश्च सर्वमेवेदं सहस्रमग्ने रूपं प्रतिपद्यते ॥ तदूर्ध्वं त्वर्थयशःसोमरूपं प्रतिपत्तव्यम् । सोऽयं सोमः सहस्राद्बहिर्भूतोऽप्यनवरतमस्मिन् सहस्रेऽनुस्रवते । तमन्तरेणाग्नेर्जीवनाभावात् । एवमेवैतस्मिन् क्षरपुरुषे सहस्रे अयमक्षरोऽपि त्रिमूर्तिः संस्रवते । स यावदयमिन्द्रः शास्ता विज्ञानात्मा सोऽन्तर्यामी । यावदयमन्नादो यज्ञात्मा विष्णुः स विराट् यावदयं सर्वेष्वनुस्यूतो ब्रह्माग्निसोमाभ्यां कृतमूर्त्तिर्वायुस्तत्सूत्रम् । अनेन हि वायुना सूत्रेणैते सर्वे सहस्रम्भरा देवाः ह्येनाक्षरेण विधृताः स्तब्धाः संदब्धाश्च परस्परमोतप्रोताः स्युः । अनेनैव वा वायुना सूत्रेण सूर्यपृथिव्यादिभिः पृथ्वीचन्द्रादयो गन्धर्वा गृहीताः सूर्यादीन् परिक्रमन्ते । अनेनैव च पाशेन सूत्रेण जीवाख्या इमे पशवः पशुपतिना गृहीताः स्युः । अनेनैव च मायया पाशेनायमात्मा कषायावरणैर्निबध्यते । अनेनैव च यज्ञसूत्रेणैकः प्रजापतिः परेण प्रजापतिना संबध्नाति परमाकर्षति चेति विद्यात् । अथ योऽन्योऽयमव्ययालम्बनोऽक्षरः सहसालम्बनभूतो नाभौ प्रागुक्तः स तुरीयः । यदि त्वेते ह्यद्या अप्यक्षरास्त्रयोऽन्तर्यामिविराट्सूत्रात्मशब्दैर्विवदयन्ते तर्हि तदपेक्षया सोऽव्ययस्तुरीयः प्रतिपत्तव्यः । इत्थं च ब्रह्मा विष्णुरिन्द्रोऽग्निः सोम इति पाञ्चदैवत्यमयमेकैकोऽर्थः प्रजापतिरिति विद्यात् ॥ स एष त्रिपुरुषः प्रजापतिर्व्याख्यातः ॥

विग्रहसृष्टिः ।

अथैकस्यैतस्य प्रजापतेरव्ययस्य परमेश्वरत्वेन प्रतिपन्नस्येश्वरत्व-

जीवत्वाद्यौपाधिकनानात्वोपपादिकां विग्रहसृष्टिं वक्ष्यामः । विविधानां क्षराणामक्षरेण ग्रहणं विग्रहः । क्षरः पञ्चधा, उपष्टम्भनः उपजनः कषायः आत्मत्यक्तः तात्कालिकश्चेति ॥ आनन्दविज्ञानमनःप्राणवाग्भिः पञ्चधातुकस्याव्ययस्यायं प्राणो बलानां ग्रन्थिहेतुः । बलानां बलैः परिवेष्टनं ग्रन्थनम् । हृद्ग्रन्थनान्मिथो बद्धानि बलानि सत्तारसयोगात् स्थिरतामागत्य यद्रूपं कल्पयन्ति सा वाक् । वाचः स्वरूपसंपत्तये यावन्ति बलान्यन्योन्यं संसृज्यन्ते ग्रन्थ्यन्ते बध्यन्ते तेष्वप्रच्यवमानेष्वेव यद्यन्यान्यन्यानि बलानि भूयो भूयः संसृज्यन्ते ग्रन्थिषु ग्रन्थिं भूयो भूयः कल्पयन्ति तर्हि बलसृष्टिपरिवर्द्धनक्रमादन्यान्यसृष्टयो जायन्ते । तेषु बलानां भूयस्त्वाद् भूतशब्दः । बलबहुत्वे हि भूधातुर्निरूढः । बहुशब्दस्य बकाराकारस्य प्रयत्नदोषेण क्रमस्थानयोर्विपर्य्यासाद्धकारोत्तरत्वेनौष्ठ्यत्वेन च विपरिणामनाद् भूशब्दनिरुक्तेः संसृष्टबहुबलत्वं भूतत्वमिति व्युत्पत्या बलानामापेक्षिकन्यूनाधिकत्वसंभवेपि साधारण्येन भूतशब्दः प्रवर्तते । भूतानां यत् प्राथमिकं रूपं तत्र वाक्छब्दः । तत्रेतरभूतापेक्षयाऽत्यल्पानि बलानि संसृज्यन्ते । सैषा वाग् द्वेधा अमृता मर्त्या च । तत्रामृता वाक् सहस्ररूपा वेदत्रयी नित्यमव्ययमनुवर्तमाना सर्वेषां भूतानामावपनत्वादाकाशशब्देनाख्यायते । अथैतस्मिन्नाकाशे मर्त्या वागहरहर्विक्रियमाणा परिवर्तते । सा बलग्रन्थितारतम्याच्चतुर्विधा भवति—ऋषयः पितरः नाभसा भूतानि चेति । मौलिका जात्यन्तरासंसृष्टाः प्राणाकारा ऋषयोऽनन्तविधाः । अन्यान्यजातीनामृषीणां संसृष्ट्योत्पद्यमानाः पितरः । बहुजातीयैः पितृभिः संसृष्ट्योत्पद्यमाना भावा नाभसाः । ते चतुर्विधाः—देवा आसुराः गन्धर्वाः मनुष्याश्च । तत्रैते मनुष्यास्तैत्तिरीयश्रुतौ पितृशब्देनाप्युक्ताः । चन्द्रस्थतया पितृसांनिध्यात् । अम्भःशब्देनाप्येषां चतुर्णां व्यपदेशा भवन्ति । ऋषयः पितरो नाभसा इत्येते त्रिविधा अप्याकाशसंचारिणो भावा वायुशब्देनाख्यायन्ते । अथैषां देवासुरादीनां परस्परसंघाताद् भूतानि भवन्ति । तानि तेजोऽबन्नभेदात् त्रिविधानि । तेष्वेव त्रिषु भूतेषु यत्परमं रूपं तत्र भूमिशब्दः । तत्रेतर-

यावद्भूतापेक्षयाऽत्यधिकानि बलानि संसृज्यन्ते। आकाशे वायौ चापेक्षाकृतबलग्रन्थिभूयस्त्वाद् भूतशब्दोऽनुवर्तते। अस्ति हि वाचं भूमिं चान्तरा मध्यमेषु भूतेषु तारतम्यम्। प्राथमिकस्यैतस्य वाचोरूपस्योत्तरोत्तरमनुवर्तमानत्वात् सर्वेषामेव भूतानां वाक्त्वं न व्याहन्यते। अत एव त्वैतरेयश्रुतौ श्रूयते—'अथो वागेवेदं सर्वमिति।' तेषां च बलानामन्योन्यसंसृष्टिरेवेह भूतोत्पत्तिर्भवतीति भूतोत्पत्तौ सृष्टिशब्दः प्रवर्त्तते। रसः सत्ता। ग्रन्थौ तदनुग्रहणादुच्छित्तिस्वभावानां क्षणिकानामप्येषां ग्रन्थमानानां बलानामनुच्छित्त्या याऽनुवृत्तिस्तत्रायमसुधातुर्व्युत्पन्नः। अस्तीत्युक्ते बलसृष्टेरनुच्छित्तिः प्रतीयते इति बोध्यम्। अनन्तविधाश्चैते बलसंसृष्टिहेतवः प्राणा इष्यन्ते।

"विरूपास इदृषयस्त इद् गम्भीरवेपसः।

ते अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परिजज्ञिरे॥" (१०।६२।५)

इति मंत्रश्रुतेः॥ तदित्थं सृष्टिहेतुं प्राणं सृष्टिफलरूपां वाचं चेहावोचाम॥

अथैतद्वैपरीत्येन यतो हेतोरेषां सृज्यमानानां ग्रथ्यमानानां बलानामुद्बन्धनादुद्ग्रंथनादुत्सर्जनाच्चैतानि बलानि रसतः प्रच्यवन्ते उच्छिन्नानि विनश्यंति रसकैवल्यमवशिष्यते तद्विज्ञानं नाम रसः। विज्ञानं विद्येत्यनर्थान्तरम। विद्यया हि बन्धमोक्षो हृद्ग्रन्थिमोक्षः सृष्टिमोक्षः कर्म्ममोक्षश्च संभवति तस्माद्विज्ञानं मोक्षहेतुः। विज्ञानेनैव हि रसाद् बलानामात्यन्तिकनिवृत्तौ निर्वाणशब्दः। तथा च बलनिर्वाणं मोक्षहेतुः। यथासौ प्राणः कर्मप्रवृत्त्यनुकूलोऽव्ययरसः तथेदं विज्ञानं कर्म्मनिवृत्त्यनुकूलोऽव्ययरस इष्यंते। ततश्च बलसंसर्गजनितक्षोभनिवृत्त्या परमा शान्तिरानन्दो विज्ञानफलम्॥ तथा चायमव्यय एवान्तरसहायः सृष्टिहेतुश्चोपपद्यते मोक्षहेतुश्चेत्यनवरतमनुवर्तमानसर्गमोक्षपारम्पर्यं जगतो रूपं प्रतिपद्यामहे॥ विज्ञानप्राणयोस्तारतम्येनानुवृत्तिनिवृत्तिभ्यां प्रत्यर्थं चेदं सर्गमोक्षद्वैविध्यमवयवतो वा समुदायतो वा प्रवर्तमानमस्य जगतो वैचित्र्यं परिशीलयतीति विद्यात्॥

अन्तःपुरुषः आकाशः वायुप्राणः ज्योतिः छन्दः

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् । २० । भेदव्यपदेशाच्चान्यः । २१ । आकाश-स्तल्लिङ्गात् । २२ । अत एव प्राणः । २३ । ज्योतिश्चरणाभिधानात् । २४ । छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न, तथा चेतोर्पणनिगदात्, तथा हि दर्शनम् । २५ । भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् । २६ । उपदेश-भेदान्नेति चेन्न उभयस्मिन्नप्यविरोधात् । २७ । [२०-२७]

"अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्म-श्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात् सर्व एव सुवर्णः तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी स एष ये चामुष्मात् पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां च इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मम् य एषोऽन्तरक्षणि पुरुषो दृश्यते तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपम् । स एष ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां च"— इति हि श्रूयते । तत्रैतस्य सूर्य्यमण्डलान्तःपुरुषस्य चक्षुर्मण्डलान्तःपुरुषस्य च हिरण्यश्मश्र्वादिरूपत्वश्रवणाद्, अन्तरादित्येऽन्तरक्षणीत्याधारश्रवणात्, ये पराञ्चो लोकास्तेषामीष्टे येऽर्वाञ्चो लोकास्तेषामीष्टे इत्यैश्वर्य्यमर्य्यादा-श्रवणाच्च संसारित्वं लभ्यते न त्वस्य ब्रह्मत्वमुपपद्यते । ब्रह्मणो हि— "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय" मिति श्रुत्या नीरूपत्वावगमात् । "स कस्मिन् प्रतिष्ठितः स्वे महिम्नि" इति "आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः" इति च श्रुत्यानाधारत्वोपदेशात् । "एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिः एष भूतपालः एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय"—इति श्रुत्या तस्यामर्य्यादावदैश्वर्य्यश्रवणाच्च । इत्येवं विप्रतिपन्नं पुरुषं प्रत्युच्यते स जगत्कर्ता परमेश्वर एवायमन्तःपुरुषत्वेन शास्त्रविवक्षितो द्रष्टव्यः तद्धर्मोपदेशात् । परमेश्वरस्य ब्रह्मणो धर्मा इहोपदिश्यन्ते तद्यथा— "तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः ।" इति । एतदेवाक्षिपुरुषेऽप्यतिदिश्यते । "यन्नाम तन्नाम" इति । एतच्च सर्व-पाप्मशून्यत्वं परमेश्वरधर्मः श्रूयते— य आत्मा अपहतपाप्मा"

इत्यादौ। "चाक्षुषे पुरुषे सैव ऋक्, तत् साम तदुक्थम्, तद्यजुः तद्ब्रह्म"—इति ऋक्सामाद्यात्मकता श्रूयमाणा परमेश्वरस्योपपद्यते। सर्वकारणत्वात् सर्वात्मकत्वाच्च। पृथिव्यग्न्यात्मकेऽधिदैवतमृक्सामे वाक्प्राणाद्यात्मके चाध्यात्ममनुक्रम्य "तस्य ऋक् च साम च गेष्णा इत्यधिदैवतमथाध्यात्मं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ" इति विधीयते तदपि सर्वात्मकत्वे सत्येवोपपद्यते। "य इमे वीणायां गायन्ति एतन्त्वेव ते गायन्ति।" इत्येवं लौकिकेष्वपि गानेष्वप्यस्यैव गीयमानत्वं श्रूयमाणं परमेश्वरपरिग्रहे एव घटते। लोककामेशितृत्वमपि परमेश्वरं गमयति। तस्मात् परमेश्वर एवेहान्तःपुरुषपदार्थः।

यत्तु रूपवत्त्वमाधारः समर्य्यादैश्वर्य्यं च परमेश्वरपरिग्रहे विरुध्यते। तस्य नीरूपत्वादनाधारत्वादपरिमितैश्वर्य्यत्वाच्चेत्युक्तं तन्न। द्विरूपं हि ब्रह्मावगम्यते नामरूपविकारभेदोपाधिविशिष्टं तद्विपरीतं च सर्वोपाधिविवर्जितम्। तदुभयनिरूपणे शास्त्रेण चिकीर्षिते यत्र निरस्तसमस्तविशेषं पारमेश्वरं रूपमुपदिश्यते तत्रेदं शास्त्रं भवति "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय" मिति। यत्र तु सर्वकारणत्वाद्विकारधर्मैरपि कैश्चिद्विशिष्टः परमेश्वर उपास्यत्वेन निर्दिश्यते तत्रेदमेवंविधं शास्त्रं प्रवर्तते—"सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः—इत्यादि। एवमयं हिरण्यश्मश्वादिनिर्देशः प्रतिपत्तव्यः। ऐश्वर्य्यमर्यादाश्रवणमप्यध्यात्माधिदैवतविभागापेक्षमुपासनार्थं भविष्यति। आधारश्रवणं त्वाकाशवत्सर्वगतस्य ब्रह्मणः सर्वान्तरत्वात्सूपपन्नमेव। तदुक्तं मैत्रिश्रुतौ—"नभसोऽन्तर्गतस्य तेजसोंऽशमात्रमेतद् यदादित्यस्य मध्ये इवेत्यक्षण्यग्नौ च। एतद् ब्रह्म। एतदमृतम्। एतद्भर्गः"—इति—"तस्मादोमित्यनेनैनतदुपासीतापरिमितं तेजः। तत् त्रेधाभिहितमग्नावादित्ये प्राणे" इति च॥ तस्मात्परमेश्वर एवायमन्तःपुरुषत्वेनेह विवक्षित इति बोध्यम्। भेदव्यपदेशाच्चान्यः। य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद,

यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयति । एष त आत्मा-न्तर्याम्यमृतः"—इति श्रुत्यन्तरे वेदितुरादित्याभिमानिनो जीवादयमन्यो विज्ञानान्तर्य्यामी निर्दिश्यते स एवेहाप्यन्तरादित्ये पुरुषो भवितुमर्हति । तस्मादेषु प्रदर्शितेषु स्थानेषु परमेश्वरविषय एवान्तःपुरुषशब्द इति सिद्धम् ॥ १ ॥

"अस्य लोकस्य का गतिरिति । आकाश इति । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते । आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति । आकाश एवैभ्यो ज्यायान् । आकाशः परायणम् स एष परोवरीया-नुद्गीथः । स एषोऽनन्तः । इत्याकाशादुत्पत्तिः श्रूयते । तत्रेदं भूता-काशं विवक्ष्यते परं ब्रह्म वेति संदिहानं प्रत्युच्यते आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ सर्वाणि भूतान्याकाशादुत्पद्यन्ते इति हि ब्रह्मणो लिंगं पश्यामः ज्यायस्त्वं च परायणत्वं च आनन्त्यं च । तस्माज्जगत्कर्तायमाकाशः परमेश्वर एव द्रष्टव्यः । ननु—"तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आका-शाद्वायुः । वायोरग्निः—" इत्यादिना भूताकाशादपि वाय्वादिक्रमेण सर्वभूतोत्पत्तिः श्रूयते । ज्यायस्त्वपरायणत्वे चानन्त्यं च भूतान्तरापेक्षया भूताकाशस्योपपद्यन्ते । इति चेन्न । मूलकारणस्य ब्रह्मणोऽपरिग्रहे आकाशादेवेत्यवधारणस्य सर्वाणीति भूतविशेषणस्य चाननुकूलत्वापत्तेः । ज्यायस्त्वपरायणत्वे आनन्त्यमपि च परब्रह्मण्येव शब्देन श्रूयन्ते । "ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षात् ज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः ।" इति ॥ "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातेर्दातुः परायणम् ।" इति च । "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति च ।" तस्माद् ब्रह्मैवेहाकाश-शब्दं विद्यात् ॥ एवं—"यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । आ-काशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद् ब्रह्म ।" इत्येवमा-दिष्वप्ययमाकाशशब्दो ब्रह्मपरः । अथाकाशपर्य्यायवाचिनामपि ब्रह्मणि प्रयोगो दृश्यते—"ऋचोऽक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि

विश्वे निषेदुरिति ।" "सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता" इति । "कं ब्रह्म खं ब्रह्म खं पुराणम्—" इत्यादि । तस्मादेषु प्रदर्शितेषु स्थलेषु परमेश्वरविषय एवायमाकाशशब्द इति सिद्धम् ॥ २ ॥

"उद्गीथे प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता, कतमा सा देवतेति । प्राण इति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते । सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता"—इति हि छान्दोग्यश्रुतिः । तत्रैतेन प्राणशब्देन पञ्चवृत्तिर्वायुविकारो विवक्ष्यते परं ब्रह्म वेति संदिहानं प्रत्युच्यते—अत एव प्राणः स जगत्कर्ता परमेश्वरो भवितुमर्हति । दृश्यते ह्यत्रापि भूतानां संवेशनोद्गमनं पारमेश्वरं कर्म लिङ्गम् ॥ ननु मुख्येऽपि प्राणे भूतसंवेशनोद्गमनं विधीयते— "यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः । स यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायते"—इति प्रत्यक्षं च तत् स्वापकाले प्राणवृत्तावपरिलुप्यमानायामिन्द्रियवृत्तयः परिलुप्यन्ते प्रबोधकाले च पुनः प्रादुर्भवन्तीति । किञ्च—उद्गीथप्रतीहारदेवतयोरादित्यान्नयोः कार्य्यब्रह्मतया तत्सामान्यादस्याः प्रस्तावदेवताया अपि कार्य्यब्रह्मत्वमेवोचितम् न तु परमेश्वरत्वमिति चेन्न । तत्र स्वापप्रबोधयोरिन्द्रियाणामेव केवलानां प्राणाश्रयं संवेशनोद्गमनं दृश्यते न सर्वेषां भूतानाम् । इह तु सर्वेन्द्रियाणां सशरीराणां च जीवाविष्टानां भूतानां प्राणादुत्पत्तिराम्नायते इति विशेषात् । वाक्यशेषबलेन प्राणशब्दस्य ब्रह्मविषयतायां प्रतीयमानायामादित्यान्नसंनिधानस्याकिञ्चित्करत्वाच्च ॥ तस्माद्यत्र पारमेश्वरं लिंगं दृश्यते तत्रेदं ब्रह्मैव प्राणशब्दं द्रष्टव्यम् । अत एव—"यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यति अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति तदैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति"—इत्यादिष्वपि प्राणशब्दस्य ब्रह्मण्येव वृत्तिर्नेया । अन्यत्रापि प्राणशब्दस्य

ब्रह्मणि प्रयोगो दृश्यते यथा "प्राणस्य प्राणम्" इत्यत्र "प्राणबन्धनं हि सौम्य मन"—इत्यादौ ।। तस्मादेषु प्रदर्शितेषु स्थलेषु परमेश्वरविषय एवायं प्राणशब्द इति सिद्धम् ।। ३ ।।

"अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेषु अनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्-यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिः—" इति हि (छां० ३।१३।७) श्रुतिः ।

तत्रैतेन ज्योतिःशब्देनादित्यादिकं चक्षुर्वृत्त्यनुग्राहकं ज्योतिरभिधीयते परं ब्रह्म वेति संदिहानं प्रत्युच्यते ज्योतिश्चरणाभिधानात् । "एतावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि"— इति मन्त्रप्रसिद्धस्य ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वस्येह पूर्वस्मिन् वाक्ये निर्दिष्टतया तद्गतस्य द्युसंबन्धिनोऽमृतस्य पादत्रयस्येह प्रत्यभिज्ञानात् परब्रह्मपरोऽयं ज्योतिःशब्दो विज्ञायते ।। ननु—परोदिवो ज्योतिरिति द्युमर्यादत्वमस्य ज्योतिषः श्रूयते । चराचरबीजस्य तु सर्वात्मकस्य ब्रह्मणो द्यौर्मर्यादा न संभवति । किञ्चास्य कौक्षेयस्य ज्योतिषः प्रसिद्धम् ब्रह्मत्वम् । "तस्यैषा दृष्टिस्तस्यैषा श्रुतिः"—इत्यौष्ण्यघोषविशिष्टत्वश्रवणात् ।। तत्तादात्म्याभिधानाच्च परो दिवो ज्योतिषोऽपि न ब्रह्मत्वम् ।। किञ्च—पूर्वस्मिन् वाक्ये "गायत्री वा इदं सर्वं भूतम्"—इति छन्दो निर्दिश्यते न ब्रह्म । तस्य चेह प्रत्यभिज्ञापि नास्ति । तत्र त्रिपादस्यामृतं दिवीति दिवोऽधिकरणत्वेन इह तु परो दिव इति दिवो मर्य्यादात्वेन श्रवणाद्विशेषोपलब्धेः ।। इति चेन्न । सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपासनार्थं द्युमर्य्यादत्वश्रुतेरविरुद्धत्वात् । निष्प्रदेशस्यापि ब्रह्मण उपाधिविशेषसंबन्धेन प्रदेशविशेषकल्पनोपपत्तेः ।। एवं परस्यापि ब्रह्मणो नामादिप्रतीकत्ववत् कौक्षेयज्योतिःप्रतीकत्वोपपत्तेर्न तदध्यासमहिम्ना दिवः परस्यास्य ज्योतिषः कार्य्यरूपत्वं शक्यमध्यवसितुम् । ननूक्तं पूर्वम्—'गायत्री वा इदं सर्वं भूत' मिति गायत्री-

च्छन्दोऽभिधानान्न पूर्वस्मिन् वाक्ये ब्रह्मणश्चरणाभिधानमस्तीति प्रतीयते—इति चेन्न । गायत्र्याख्यच्छन्दोद्वारेण हि तदनुगते ब्रह्मणि चेतसोऽर्पणं निगद्यते ॥ गायत्री वा इदं सर्वमिति । न ह्यक्षरसंनिवेशमात्राया गायत्र्याः सर्वात्मकत्वं संभवति । तस्मादस्ति छन्दोऽभिधानेऽपि पूर्वस्मिन् वाक्ये ब्रह्मैव निर्दिष्टम् । तथा हि पश्यामः । गायत्री वा इदं सर्वमिति गायत्रीमुपक्रम्य तामेव भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणप्रभेदैर्व्याख्याय— "सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री । तदेतदृचाभ्यनूक्तम्—तावानस्य महिमा"—इति तस्यामेव व्याख्यातरूपायां गायत्र्यामुदाहृतस्य मन्त्रस्य छन्दोव्यतिरिक्तविषयपरत्वं न युज्यते इति । तस्मादिह पूर्वस्मिन् वाक्ये गायत्रीछन्दोरूपेण जगत्कर्तृ ब्रह्मैव निर्दिष्टमिति सिद्धम् ॥ भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवं विज्ञायते । भूतपृथिवीशरीरहृदयानि हि निर्दिश्याह—"सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्रीति ।" न हि ब्रह्मानाश्रयणेऽक्षरसंनिवेशमात्रस्य छन्दसो भूतादयः पादा उपपद्यन्ते । न वा तावानस्य महिमा इति ऋक्संबन्ध उपपद्यते । ऋचा सर्वात्मकस्य ब्रह्मण एवाभिधानात् ॥ ननूक्तं पूर्वम् एकत्र दिव आधारत्वेनापरत्र तु मर्य्यादात्वेन श्रवणादुपदेशभेदान्न पूर्वोपात्तस्येहोत्तरत्र ज्योतिर्वाक्ये प्रत्यभिज्ञास्तीति प्रतीयते—इति चेन्न । उभयस्मिन्नप्यविरोधात् । न हि सप्तम्यन्ते पञ्चम्यन्ते वोपदेशे प्रत्यभिज्ञानं विरुध्यते ॥ वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात् परतः श्येन इत्येवमुभयथा लोकेऽर्थसाम्येन प्रयोगदर्शनात् । तस्मादस्ति पूर्वनिर्दिष्टस्य ब्रह्मण इह प्रत्यभिज्ञानम् । अत एव च परमेश्वरविषय एवायमत्र ज्योतिःशब्द इति सिद्धम् ॥ अन्यत्रापि ज्योतिःशब्दस्य ब्रह्मणि प्रयोगो दृश्यते—"वाचैवायं ज्योतिषास्ते, मनो ज्योतिर्जुषताम्, तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतमिति ॥" एवं ज्योतिःपर्य्यायवाचिनामप्यस्ति ब्रह्मणि प्रयोगः ॥ "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति"—इति । तदित्थमन्तःपुरुषशब्द आकाशशब्दः प्राणशब्दो

ज्योतिःशब्दो गायत्र्यादिच्छन्दःशब्दश्च स्थलविशेषे परमेश्वरपरतया निर्दिष्टाः सन्तीति सिद्धम् ॥

इन्द्रः प्रज्ञा प्राणः प्रज्ञः ।

प्राणस्तथानुगमात् ।२८। न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन् ।२९। शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ।३०। जीवमुख्यप्राणलिंगान्नेति चेन्न—उपासात्रैविध्यादाश्रितत्त्वादिह तद्योगात् ॥ ३१ ॥ [२८—३१]

कौपीतकब्राह्मणोपनिषदीन्द्रप्रतर्दनाख्यायिकाम्नायते । तत्र "स होवाच प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्स्व अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मा इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति । न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात् । स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृतः—इत्येवं प्राणादेशवाक्यानि श्रूयन्ते । तत्र प्राणशब्देन किं विवक्ष्यते—वायुमात्रं वा देवता वा जीवो वा, परब्रह्म वेति । दृश्यन्ते ह्यत्र सर्वेषामेषां लिङ्गानि । तथा हि-इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति प्राणलिङ्गम् "मामेव विजानीहीति"—इन्द्रस्य वचनं देवतात्मनो लिङ्गम् । 'न वाचं विजिज्ञासीत, वक्तारं विद्या'—दिति जीवलिङ्गम् । 'आनन्दोऽजरोऽमृत' इति ब्रह्मलिङ्गम् । तस्मादप्रतिपत्तिरित्येवं व्यामुह्यन्तं प्रत्युच्यते—प्राणस्तथानुगमात् । पौर्वापर्य्येण वाक्ये पर्य्यालोच्यमाने पदार्थानां ब्रह्मण्येवानुगमो लभ्यते । तथा हि-मनुष्यहिततमार्थत्वेनोपदिश्यमानस्य प्राणस्य परमात्मान्यत्वं न संभवति । "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय"—इत्यादिश्रुतिभ्यः परमात्मज्ञानस्यैव हिततमत्वसिद्धेः ॥ "स यो मां वेद न ह वै तस्य केन चन कर्मणा लोको मीयते न स्तेयेन न भ्रूणहत्यया"—इत्यादिकं च ब्रह्मपरिग्रहे घटते । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे—

इत्यादिश्रुतिभ्यः सर्वकर्मपरिज्ञयस्य ब्रह्मविज्ञानहेतुकत्वसिद्धेः ॥ प्रज्ञात्मत्वं च ब्रह्मपक्षे उपपद्यते—अचेतनस्य वायोः प्रज्ञात्मत्वासंभवात् ॥ आनन्दोऽजरोऽमृत इत्यपि न ब्रह्मणोऽन्यत्र संभवति "स न साधु कर्मणा भूयान् भवति नो एवासाधुना कर्मणा कनीयान् । एष ह्येव साधुकर्म कारयति, एष उ एवासाधुकर्म कारयति। एष लोकपालः । एष लोकाधिपतिः । एष लोकेशः । इत्येतत्सर्वं परस्मिन्नेव ब्रह्मण्या-श्रीयमाणेऽनुगन्तुं शक्यते न मुख्यप्राणे । तस्मादत्र प्राणो ब्रह्मैव ॥ न तु मुख्यप्राण इति सिद्धम् ॥

ननु स तर्हि देवताविशेषः कस्मान्न स्यात् । उक्तं तु पूर्वं वक्तु-रात्मोपदेशादिह विग्रहवान् देवताविशेषः प्राणपदार्थो न तु ब्रह्मेति । "अन्यत्रमना"—इत्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मणोऽहङ्कारवादेन वक्तृत्वासंभवात् । त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनम् अरुन्मुखान् यतीन् शालावृकेभ्यः प्राय-च्छम्—इत्येवमादिभिर्ब्रह्मण्यसंभवद्भिर्धर्मैरात्मस्तवनाच्च ॥ प्राणत्वं चेन्द्रस्य बलवत्त्वादुपपद्यते । "प्राणो वै बलम्"—इतिश्रुतेः, या च काचिद् बल-कृतिरिन्द्रकर्मैव तद्-इति निरुक्तस्मृतेश्चेन्द्रस्य बलदेवतात्वप्रसिद्धेः । अप्रति-हतज्ञाना देवता-इति निरुक्तस्मृतेः प्रज्ञात्मत्वमपि देवतात्मनः संभवति हिततमत्वं च । तस्माद्देवताविशेषः प्राणपदार्थो न ब्रह्मेति चेत् तत्र प्रत्युच्यते । अध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन्निति । अस्मिन ह्यध्याये बाहुल्येन प्रत्यगात्मसंबन्धो दृश्यते । यावद्ध्यस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुरिति प्राणस्यैव प्रज्ञात्मनः प्रत्यग्भूतस्यायुषः संप्रदानोपसंहारयोः स्वातन्त्र्यं दर्शयति न देवताविशेषस्य पराचीनस्य । प्राणानां निःश्रेय-समितीन्द्रियाश्रयं प्राणं दर्शयति । "एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रा-स्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः । स एष प्राण आनन्दोऽजरोऽमृतः स मे आत्मेति विद्यात् ।" इति विषयेन्द्रियव्यवहारैरनभिभूतं

प्रत्यगात्मानमेवोपसंहरति । तदेतत्सर्वं पराचीनविग्रहे देवतात्मनि नोपपद्यते । "अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः"—इतिश्रुत्यन्तरसंवादाच्चास्य प्रत्यगात्मनः संभवति ब्रह्मणैकत्वम् । तस्मादध्यात्मसंबन्धबाहुल्याद् ब्रह्मोपदेश एवायं न देवतात्मोपदेश इति गम्यते । अथायमुक्तो वक्तुरात्मोपदेशस्तु शास्त्रदृष्ट्या वामदेववत् प्रतिपत्तव्यः । इन्द्रो नाम देवतात्मा "अहं ब्रह्मास्मी"—तिशास्त्रसिद्धेनार्षेण दर्शनेन स्वमात्मानं परमात्मत्वेन पश्यन्नुपदिशति स्म—मामेव विजानीहीति । यथा "तद्धैतत् पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्य्यश्चेति" तद्वत् । "तद् यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्"— इति श्रुतेश्चेदमेतस्य देवतात्मनः परमात्मत्वं न विरुध्यते । अथ त्वाष्ट्रवधादीनां तु यस्मादेवं कर्माहं तस्मान्मां विजानीहीत्येवं विज्ञेय-देवताभूतेन्द्रस्तुत्यर्थतयोपन्यासो नाभिप्रेतव्यः । किं तर्हि विज्ञानस्तु-त्यर्थतयैव । यस्मादीदृशानि क्रूरकर्म्माणि कृतवतोऽपि मे ब्रह्मभूतस्य लोमापि न हिंस्यते, एवमन्योऽपि यो मां वेद तस्यापि लोको न हिंस्यते इति विज्ञेयं तु ब्रह्मैव प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेति सिद्धम् ॥

नन्वेवमुपदर्शितरीत्याऽध्यात्मसंबन्धभूम्ना रागादिभिः करणैर्व्याप्तस्य कार्य्यकरणाध्यक्षस्य जीवस्य विज्ञेयत्वमेतत्स्यात् । जीवस्य मुख्यप्राणस्य चात्र लिङ्गदर्शनात् प्राणसंवादे वागादीन् प्राणान् प्रकृत्य—"तान् वरिष्ठः प्राण उवाच—मा मोहमापद्यथ—अहमेवैतत् पञ्चधात्मानं प्रविभज्यै-तद्बाणमवष्टभ्य विधारयामी" ति श्रवणाच्छरीरधारणस्य मुख्य-प्राणधर्मावगमात् तस्यैवेह शरीरधारणस्य मुख्यप्राणलिङ्गस्य विधानात् प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति प्रज्ञात्मत्वमपि जीवे चेतनत्वादुपपद्यते एव । मुख्यप्राणेपि प्रज्ञासाधन-प्राणान्तराश्रयत्वादुपपद्यते । मुख्यप्राणप्रज्ञात्मनोः सहवृत्तित्वेनाभेदनिर्देशः स्वरूपेण च भेदनिर्देश इत्युभयथानिर्देश उपपद्यते । यो वै प्राणः, सा प्रज्ञा या वै प्रज्ञा स प्राणः । सह ह्येतावस्मिन् शरीरे वसतः सहोत्क्रामत इति । ब्रह्मपरिग्रहे तु किं कस्माद् भिद्येत ॥ तस्मादिह जीव-

मुख्यप्राणयोरन्यतरो वा तावुभौ वा प्रतीयेयातां न तु ब्रह्म—इति चेन्न । उपासात्रैविध्यात् ॥ एवं तर्हि जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं चेति उपासात्रैविध्यं प्रसज्येत ॥ तच्चायुक्तम्—मामेव विजानीहीत्युपक्रम्य प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्स्व इत्युक्त्वाऽन्ते—स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृत इत्युक्तत्वादुपक्रमोपसंहाराभ्यामेकस्मिन्नेव तात्पर्यावगमात् तत्रोपस्थितेष्वपि वहुषु लिङ्गेषु ब्रह्मलिङ्गं प्रबलं भवति । सर्वेषां परमात्माश्रितत्वादिह जीवे वा मुख्यप्राणे वा देवतात्मनि वा वायौ वा सर्वत्र नियामकतया ब्रह्मणो योगसत्वादस्मिन् परमात्मनि सर्वधर्माणामुपचरितुं शक्यत्वात् । ब्रह्मलिङ्गं तु नान्यपरत्वे परिणेतुं शक्यते अन्येषामसर्वधर्मतया सर्वधर्माणां तेषु समन्वयासंभवात् । अथवेदमेकस्यैव ब्रह्मणस्त्रैविध्येनात्रोपासनं विवक्ष्यते – प्राणधर्मेण प्रज्ञाधर्मेण स्वधर्मेण चेति ।

१–"आयुरमृतमित्युपास्स्व । आयुः प्राणः । तस्मादेतदेवोक्थमुपासीत"—इति प्राणधर्मः ॥२–यथास्यै प्रज्ञायै सर्वाणि भूतान्येकीभवन्ति तद्व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्य, वागेवास्य एकमङ्गमदूदुहत्, प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोतीत्यादिः प्रज्ञाधर्मः ॥ ३ ॥ भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः, प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः । स एव प्राण एव प्रज्ञात्माऽनन्दोऽजरोऽमृतः—इति ब्रह्मधर्मः । अन्यत्रापि श्रुतौ यथा मनोमयः प्राणशरीर इत्येवमादावुपाधिधर्मेण ब्रह्मण उपासनं विधीयते तथैवेहापि ब्रह्मण एवैतदुपाधिद्वयधर्मेण स्वधर्मेण चैकमुपासनं विहितमस्तीति नैतावताऽत्र प्राणशब्दस्यान्यपरत्वं संभवति । तस्माद् ब्रह्मैवात्र प्राणपदार्थ इति सिद्धम् ॥

इति स्पष्टलिङ्गसमन्वयपादः प्रथमः

१-ब्रह्मैव जगत्कारणं न प्रधानं न परमाणुर्न वा जीवः ॥

२- जगत्कारणे ब्रह्मणीश्वरशब्दः ॥

३- ईश्वरोऽयमानन्दमयो जगत्कर्ता, जीवस्तु नायमानन्दमयः ॥

४–विशिष्टैश्वर्यतया जगतो योनिप्रतिष्ठागतितया वा उपास्ताः = अन्तःपुरुषः, आकाशः, प्राणः ,ज्योतिः, छन्द-इत्येते शब्दाः; इन्द्रः, प्राणः, प्रज्ञा–इत्येते वा शब्दा ईश्वराभिप्रायेण नेयाः।

(उपास्यः) (१-८)

(१) सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥ विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥
अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥
शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥ स्मृतेश्च ॥ ६ ॥ अर्भकौकस्त्वात्
तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न, निचाय्यत्वादेव व्योमवच्च ॥ ७ ॥
संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥ (१-८)

सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत् । अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति । स क्रतुं कुर्वीत । मनोमयः प्राणशरीरः" इत्यादिश्छान्दोग्यश्रुतौ शाण्डिल्यविद्याम्नायते । तस्यायमर्थः ब्रह्मैकप्रभवत्वाद् ब्रह्मैकपरायणत्वाद् ब्रह्मैकजीवनत्वाच्चेदं सर्वं विकारजातं ब्रह्मैवास्ति तस्माद्रागद्वेषादिरहितः शान्तो भूत्वोपासीत । क्रतुकरणमेवोपासनम् क्रतुः संकल्पो ध्यानमित्यनर्थान्तरम् । स मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः इत्येवमादिरूपेण क्रतुं कुर्य्यात् । य एष मे आत्मा अणोरणीयान्, एवं य एष मे आत्मा महतो महीयान् सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्ध इत्यादिगुणविशिष्टः इतः प्रेत्याहं तमेवाभिसंभवितास्मीति भावयेत् । यस्यैवंविधो विश्वासो दृढः स्यात् तस्य संदेहो नास्तीति शाण्डिल्यः प्राहेति ॥ तत्रायं सन्देहः । किमयं शारीरो जीव इह मनोमयत्वादिभिर्धर्मैरुपास्यत्वेनोपदिश्यते परब्रह्म वेति । तत्रेदमुच्यते । ब्रह्मण एव सर्वत्रोपास्यत्वेन प्रसिद्धत्वात्, सत्यसंकल्पसर्वकर्मादिरूपाणां विवक्षितगुणानां तत्रैवोपपत्तेश्च परं ब्रह्मैवेह मनोमयत्वादिभिर्धर्मैरुपास्यम् । न शारीरो जीवः । तत्रैतेषां विवक्षितगुणानामाकाशात्मत्वसत्यसंकल्पत्वावाक्यत्वानादरत्वज्यायस्त्वादीनामनुपपत्तेः । "त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी । त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः ।" इत्यादिभिः श्रुतिभिर्ब्रह्मणि यथा सर्वधर्मोपपत्त्या,

सर्वात्मकत्वं पृथिव्यन्तरिक्षादितोऽपि ज्यायस्त्वमुपपद्यते न तथा शारीरेऽस्मिन् जीवे, तस्य भोगाधिष्ठानाच्छरीरादन्यत्र वृत्त्यभावात् । कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च । एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीत्याह । न च सत्यां गतावेकस्यैव प्रापकत्वं प्राप्यत्वं चावकल्पते व्यपदेशाय तथोपास्योपासकभावोऽपि भेदाधिष्ठान एवोपपद्यते । तस्मान्न शारीरो जीव इहोपास्यः ।

शब्द विशेषाच्च । श्रुत्यन्तरे तावत्—"यथा व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतन्दुलो वा एवमयमन्तरात्मन्पुरुषो हिरण्मयः"—इति शारीरस्यात्मनः सप्तम्यन्तान्तरात्मनीति शब्दविशेषेणाभिधानं दृश्यते । तदन्यस्त्वयं प्रथमान्तः शब्दविशेषो हिरण्मयपुरुषादिरूपो मनोमयत्वादिभिर्धर्मैरुपास्यत्वेनेह विवक्षितस्याभिधायको दृश्यते । तस्मादिहाणीयानिति वा ज्यायानिति वा मनोमयः परमात्मैवोपास्यतया विवक्ष्यते न जीवात्मा । स्मृतेश्च ।

"ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया" ॥

इत्यादिस्मृत्या जीवातिरिक्तस्य परमेश्वरस्यापि सर्वोपास्यस्य हृद्यवस्थानं लभ्यते । स मे आत्मा स्यादिहोपास्यो मनोमयो न जीवात्मा ॥

ननु जीवस्यैवार्भकौकस्त्वदर्शनात् तस्यैव चार्भकौकस्त्वस्येह व्यपदेशान्न जीवातिरिक्ते परमात्मन्युपास्यत्वविधिरुपपद्यते । दृश्यते ह्यणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वेति परिच्छिन्नायतनत्वव्यपदेशो जीवस्य । तस्मादाराग्रमात्रः शारीरो जीव एवेहोपदिश्यते न सर्वगतः परमात्मा इति चेन्न । निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च । परिच्छिन्नदेशस्य हि वस्तुनः सर्वगतत्वव्यपदेशो नोपपद्यते । सर्वगतत्वान्यथानुपपत्त्या भवत्येव परिच्छिन्ने प्रदेशे कयाचिदपेक्षया तद्गतत्वव्यपदेशः । स यथा शालग्रामे हरिस्तथैतस्मिन् हृदयपुण्डरीके निचाय्य द्रष्टव्योऽयमुपदिश्यते भगवानणीयस्त्वादिगुणगणोपेतः सर्वान्तर्यामी परमेश्वरः । स सर्वगतोपीश्वरत्वेनोपास्यमानः प्रसीदति । यथा सर्वगतमपीदं व्योम सूची-

पाशाद्यपेक्षयार्भकौकोऽणीयश्च व्यपदिश्यते तद्वदिदं ब्रह्मापि। तस्येदमर्भकौकस्त्वं निचाय्यत्वापेक्षं न पारमार्थिकम्। तेन ब्रह्मणो हृदयायतनत्वे हृदयायतनानां प्रतिशरीरं भेदाद्भिन्नायतनानां शुकादीनामिवास्य ब्रह्मणोऽप्यनेकत्वसावयवत्वानित्यत्वाद्यो दोषाः प्रसज्येरन्नित्येवमाद्य आक्षेपाः परास्ताः ॥

नन्वेवमप्यस्य परमात्मनः सर्वप्राणिहृदयसम्बन्धेऽभ्युपगम्यमाने तस्य चिद्रूपत्वाच्छरीरेणाविष्टत्वादेकत्वाच्चाविशेषेण तत्तज्जीववदस्यापि सुखदुःखादिसंभोगप्राप्तिः स्यादिति चेन्न। वैशेष्यात्। अस्ति हि विशेषः शारीरपरमेश्वरयोः। एकस्तावत् कर्ता भोक्ता धर्माधर्मसाधनः सुखदुःखादिमांश्च। ततो विपरीतस्त्वेकोऽपहतपाप्मत्वादिगुणः। तस्मादस्त्येकस्य भोगो नेतरस्य। वस्तुशक्तिसापेक्षस्तु कार्यसंबन्धो न प्रदेशादिसापेक्षो न संनिधानसापेक्षः। अन्यथाऽऽकाशादीनामपि दाहप्रसक्तेः। तस्मादाकाशवत्सर्वगतस्य परमात्मनो हृदयदेशेऽप्यव्यभिचारात् तदायतनत्वोपदेशेऽपि न तस्य संभोगप्राप्तिरिति सिद्धम् ॥

कश्चित्तु तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि, अयमात्मा ब्रह्म, नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा विज्ञातेत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मातिरिक्तस्य कस्यचिच्छारीरत्वाप्राप्तेर्ब्रह्मण एव च शारीरत्वसिद्धेः शारीरस्य संभोगेन ब्रह्मण एव संभोगः प्राप्नोति इत्याशङ्कते तत्रेदं प्रतिवक्तव्यम्। संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यादिति दर्शितरीत्या। द्विविधो हि शारीरकः शास्त्रेण लभ्यते। अपहतपाप्मत्वादिविशेषणोऽपरिच्छिन्न एकः। इन्द्रियकरणादिभूतपरिग्रहविशिष्टभौतिकरूपः शरीरात्मा त्वन्यः। तत्रापहतपाप्मनः शारीरस्यैवात्मत्वमुपदिशद्विदं तत्त्वमस्यादिशास्त्रं शरीरात्मन एव तावदुपभोक्तृत्वं वारयति कुतस्तर्हि तदुपभोगेन ब्रह्मणः संभोगप्राप्तिः। यत्र त्वगृहीतमस्य शरीरात्मनो ब्रह्मणैकत्वं तदा मिथ्याज्ञाननिमित्तः शारीरस्य संभोगो न तेन परमार्थरूपस्य ब्रह्मणः संभोगप्राप्तिः संभवति। मिथ्याज्ञानसम्यग्ज्ञानयोर्वैशेष्यात्। मिथ्याज्ञानकल्पितस्तु संभोगः। सम्यग्ज्ञानदृष्टं

चेदमेकत्वम् । न च मिथ्याज्ञानकल्पितेन संभोगेन सम्यग्ज्ञानदृष्टवस्तु संस्पृश्यते । तस्मादीश्वरस्य जीवकृतकर्म्मसंभोगो नास्तीति सिद्धम् ॥

(अत्ता) (९–१०)

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥९॥ प्रकरणाच्च ॥१०॥ (९–१०)

कठवल्लीषु पठ्यते—यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः । इति तत्रौदनोपसेचनसूचितः कश्चिदत्ता प्रतीयते—सोऽग्निर्वा जीवो वा परमात्मा वेति संशयो भवति । त्रयाणामप्येषामस्मिन् ग्रन्थे प्रश्नोपन्यासोपलब्धेर्विशेषानवधारणात् । यावताग्निजीवयोरेवात्तृत्वं प्राप्नोति । अग्निरन्नादः । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीतिश्रुतिभ्यां तयोरत्तृत्वस्य श्रावितत्वात् । अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीतीतिश्रुत्या परमात्मनोऽनत्तृत्वावगमाच्चेति चेत् तत्रेदमुच्यते । अत्ता परमेश्वरश्चराचरग्रहणात् । स्थावरजङ्गमं हि मृत्यूपसेचनमिहाद्यत्वेन प्रतीयते । तादृशस्य चाद्यस्य न परमात्मनोऽन्यः कार्त्स्न्येनात्ता संभवति । नन्वत्र शास्त्रे ब्रह्मक्षत्रयोरेवोपादानात् कथमिह चराचरग्रहणं हेतुत्वेनोपादीयते । उच्यते । मृत्यूपसेचनत्वेन सर्वस्य प्राणिनिकायस्य प्रतीयमानत्वात् । ब्रह्मक्षत्रयोस्तु प्राधान्यात् प्रदर्शनं क्रियते । अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीतीत्यनत्तृत्वश्रवणं तु कर्मफलभोगस्य प्रतिषेधकं तस्यैव संनिहितत्वात् । न तु विकारसंहारस्य प्रतिषेधकं तत्संभवति । सृष्टिस्थितिसंहारकारणत्वेनास्य ब्रह्मण एव प्रसिद्धत्वात् । तस्मादिह परमात्मैव अत्ता विवक्षितः । प्रकरणाच्च । न जायते म्रियते वा विपश्चिदित्यादिना परमात्मैवेह प्रक्रान्तो दृश्यते । तस्मादप्रकृतस्याग्नेर्जीवस्य वा नात्तृत्वमत्र प्रकरणे उपादीयमानं संभवति । क इत्था वेद यत्र सः--इति दुर्विज्ञानत्वं चात्र परमात्मनः परिग्रहे लिङ्गम् । तस्मादिह परमात्मैवात्तेति सिद्धम् ॥२॥

(गुहाहितः) (११—१२)

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् । ११ । विशेषणाच्च १२ ॥

कठवल्लीषु पठ्यते—ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः ॥ १ ॥ इति तत्रेमौ बुद्धिजीवौ वा जीवेश्वरौ वा विवक्षिताविति संशयः प्रवर्तते ॥ बुद्धेः करणत्वेऽप्येधांसि पचन्तीतिवत् करणस्य कर्तृत्वोपचारदर्शनादिह ऋतपायित्वसंभवात् । जीवस्य तु क्षेत्रज्ञस्य चेतनतया ऋतपायित्वं सुतरां संभवत्येव ईश्वरस्य त्वनश्नन्नन्योऽभीतिश्रुत्याऽनत्तृत्वसिद्धया ऋतपायित्वासंभवेऽपि छत्रिणो यान्तीत्यादावेकेनापि छत्रिणा बहूनां छत्रित्वोपचारवदेकेनापि ऋतपायिना क्षेत्रज्ञेनोभयोर्जीवेश्वरयोर्ऋतपायित्वव्यवहारस्योपपादयितुं शक्यतया ऋतं पिबन्ताविति द्विवचनस्य नेयत्वात् संभवति संशयस्थानम् । अध्यात्माधिकारे एतदुभयव्यतिरिक्तस्य द्वन्द्वस्य ऋतपायित्वेन विवक्षाया असंभवात् ॥ जीवेश्वरयोः प्रतिपादनं चेह प्रकरणप्राप्तं भवति । बुद्धयादिकार्य्यकरणसंघाताद्विलक्षणस्य जीवस्य "येयं प्रेते विचिकित्सेति" तृतीयवरप्रश्नेन, ईश्वरस्य तु अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादित्यादिप्रश्नवाक्येन पृष्टत्वात् । तस्मादिह बुद्धिजीवौ स्यातां जीवेश्वरौ वेति संशयः प्राप्नोति । तत्रोच्यते—विज्ञानात्मपरमात्मानाविह गुहां प्रविष्टौ विविक्षितौ आत्मानौ हि तौ चेतनासमानस्वभावौ तत्र ऋतपानेन लिङ्गेन विज्ञानात्मनि गृहीते ततो द्वितीयान्वेषणायां तत्समानस्वभावः परमात्मैवोपतिष्ठते न तु बुद्धयादिसंघातः । तस्य जडत्वेन भिन्नकक्षाकत्वात् ॥ न च शरीरे हृदये वा गुहापदार्थे सर्वगतब्रह्मणः प्रवेशकल्पनानौचित्यादिह बुद्धिजीवौ ग्राह्याविति वाच्यम् ॥

"आत्माऽस्य जन्तोर्निहितो गुहायाम्" "गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्" "आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टम्" "यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् ॥"—इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मणो गुहानिधानदर्शनात् ॥ न च सुकृतस्य लोके इति कर्मगोचरानतिक्रमश्रवणादिह बुद्धिजीवौ ग्राह्यौ न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयानितिश्रुत्या सुकृतस्य

वा गोचरे परमात्मनो वृत्त्यलाभादिति वाच्यम् । छत्रित्ववदेकस्मिन्नपि वर्त्तमानस्य सुकृतलोकवर्तित्वस्योभयत्र व्यवहारलाभान् । न च च्छायातपावित्यनेन चेतनाचेतनयोर्ग्रहणादिह बुद्धिजीवावेव ग्रहीतुमुचिताविति वाच्यम् । संसारित्वासंसारित्वाभ्यां परस्परविलक्षणताया एवैतेन विवक्षितत्वात् । तस्याश्च जीवेश्वरयोरविरुद्धत्वात् । जीवे तावदविद्याकृतस्य संसारित्वस्य, परमात्मनि तु पारमार्थिकस्यासंसारित्वस्य परस्परविलक्षणस्य सिद्धत्वात् । तस्मादिह श्लोके विज्ञानात्मपरमात्मानौ विवक्षितौ। विशेषणाच्च ॥ पूर्वग्रन्थेन परग्रन्थेन चात्र तयोरेव विशेषितत्वात् । पूर्वग्रन्थे तावत् तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहातीति मन्तृमन्तव्यत्वेन तयोर्निर्देशो दृश्यते। परग्रन्थे च—आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव चेत्यादिना रथिरथादिरूपककल्पनया विज्ञानात्मानं रथिनं संसारमोक्षयोर्गन्तारं कल्पयति। सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदमिति च परमात्मानं गन्तव्यं कल्पयति । तस्मादिह विज्ञानात्मपरमात्मनोरेव ग्रहणमिति सिद्धम् ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया इत्येवमादिष्वपि न्यायसाम्यात् तावेवात्मानौ द्रष्टव्यौ। अदनलिङ्गाद्विज्ञानात्मनोऽनशनलिङ्गात्तु परमात्मनो ग्रहणात् ॥ समाने वृक्षे पुरुषो निमग्न इत्युत्तरमन्त्रेऽप्येवमेतयोरेव द्रष्टृद्रष्टव्यभावेन ग्रहणं विवक्ष्यते ॥ परे त्वाहुः द्वा सुपर्णा इति मन्त्रे विज्ञानात्मपरमात्मनोर्ग्रहणं नैकान्ततो व्यवतिष्ठते। पैङ्गिरहस्यब्राह्मणेनान्यथाव्याख्याततत्वात्। तथाहि तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वम् । अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीतीत्यनश्नन्नन्योऽभि पश्यति ज्ञः । तावेतौ सत्वक्षेत्रज्ञौ । तदेतत् सत्वं येन स्वप्नं पश्यति । अथ योऽयं शारीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञः । तावेतौ सत्वक्षेत्रज्ञौ । न ह वा एवंविदि किञ्चन रज आध्वंसते इत्यादि ।

अत्र हि शारीरः क्षेत्रज्ञः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंसारधर्मेणोपेतो नेष्यते अपितु सर्वसंसारधर्मापेतो ब्रह्मस्वभावश्चैतन्यमात्रस्वरूपः 'अनश्नन्नन्योऽभिपश्यति ज्ञ' इत्युक्तेः। न चाचेतने सत्वे भोक्तृत्ववचनं नोपपद्यते इति वाच्यम्। चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्य ब्रह्मस्वभावस्य भोक्तृत्वं नास्तीत्येतावन्मात्रप्रतिपादनाय प्रवृत्तया श्रुत्या क्षेत्रज्ञादन्यत्र सत्वे भोक्तृत्वाख्यानात्। सुखादिविक्रियावति सत्वे भोक्तृत्वस्याध्यारोपितात्वाच्च। इदं हि सत्वस्य कर्तृत्वं क्षेत्रस्य तु भोक्तृत्वमितरेतरस्वभावाविवेककृतं कल्प्यते। परमार्थतस्तु नान्यतरस्यापि तत्संभवति। सत्वस्याचेतनत्वात् क्षेत्रज्ञस्याविक्रियत्वाच्चेति दिक्॥ ३॥

(अक्षिपुरुषः)

अन्तर उपपत्तेः ।१३। स्थानादिव्यपदेशाच्च ।१४। सुखविशिष्टाभिधानादेव च ।१५। श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ।१६। अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥१७॥ [१३= १७]

"य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाच। एतदमृतमभयम्। एतद् ब्रह्म। तद् यद्यप्यस्मिन् सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति"—इत्यादिश्छान्दोग्यश्रुतिः। तत्र पुरुषशब्देन किं विवक्ष्यते—प्रतिबिम्बात्मा वा विज्ञानात्मा वा, इन्द्रियाधिष्ठाता देवतात्मा वा, ईश्वरो वा। दृश्यते इति हि प्रसिद्धवदुपदेशाच्छायात्मा पुरुषप्रतिरूपः प्राप्नोति। एष आत्मेत्युपदेशाद्विज्ञानात्मा लभ्यते। स हि चक्षुषा रूपं पश्यन् चक्षुषि संनिधत्ते। अक्षणीत्युपदेशादादित्यपुरुषश्चक्षुषोऽनुग्राहकः प्रतीयते। "रश्मिरेषोऽस्मिन् प्रतिष्ठित"—इति श्रुत्यन्तरादस्मिन्नादित्यसंनिधानस्य प्राप्तत्वात्। एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म इति स्पष्टशब्देनैव ब्रह्मणो विधानादीश्वरः प्रतिपद्यते। तदित्थं चतुर्णामुपस्थितौ कुत्र निष्ठेति संदिहानं प्रत्युच्यते—परमेश्वर एवायमक्षण्यभ्यन्तरः पुरुषः इहोपदिष्टः तस्यैवात्रोपपत्तेः। "य आत्माऽपहतपाप्मा

विजरो विमृत्युः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः"—स क इति इन्द्रविरोचनयोर्जिज्ञासायां तत्प्रतिपादनार्थमेवास्य प्रकरणस्य प्रक्रान्तत्वात् तत्रान्यस्यासम्भवात् ॥ **स्थानादिव्यपदेशाच्च** । सर्वगतस्याप्यस्य ब्रह्मणस्तत्र तत्र स्थानेऽवस्थानादिकं भूयसा शास्त्रे व्यपदिश्यते— यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादौ । एवं च सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थं स्थानविशेषपरिग्रहेणाख्यानं न विरुध्यते शालग्राम इव विष्णोः । तस्मादिहाल्पतरेऽप्यक्षिस्थानेऽन्तरत्वाख्यानादप्रतिपत्ति-र्ब्रह्मणो नास्ति । सुखविशिष्टाभिधानादेव च ब्रह्मणि तात्पर्य्यं लभ्यते । आदौ तावद् विजरं विमृत्युं विशोकमविजिघत्समपिपासमात्मानं प्रतिपादयितुमुपक्रम्य प्रकरणान्ते पुनः—न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति–अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः । एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन स्वरूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः । स तत्र पर्य्येति जक्षन् क्रीडन् रममाण इत्येवं निरतिशयनिरामयसुखवैशिष्ट्यमावेदयति शास्त्रम् । तच्च न ब्रह्मणोऽन्यत्र शास्त्रेण विवक्ष्यते । प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म । यद्वाचकं तदेव खं तदेव कम्"—इत्येवं पूर्वग्रन्थे लौकिकसुखव्यतिरेकेण ब्रह्मण एवानन्तनिरतिशयनिरामयसुखरूपतायाः प्रतिपादितत्वादिहापि तत्रैव शास्त्रस्य तात्पर्य्यलाभात् श्रुतोपनिषत्क-गत्यभिधानाच्च "य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मा"—इत्येतामात्मोपनिषदं विदुषोऽन्ते गतिरभिधीयते—"स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान् यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच"—इति । न हि सर्वलोकाव्याहतगतिरन्तरेण पारमेश्वरं ज्ञानमिष्यते । शास्त्रेण परमगतिमन्तरेण सर्वलोकगतिर्नो-पपद्यते । परमगतिश्च—"एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्

परायणम् । एतस्मान्न पुनरावर्तन्ते"—इति प्रकरणान्तरग्रन्थेन परमात्मविद्याफलतयैव प्रतिपन्ना । तादृशगत्यभिधानाच्चास्याक्ष्यन्तरपुरुषस्य परमात्मत्वं सिद्धम् ॥

अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरश्छायात्मा वा विज्ञानात्मा वा देवतात्मा वा सोऽक्षिस्थानः। न तावच्छायात्मनश्चक्षुषि नित्यमवस्थानं संभवति। यदैव हि कश्चित्पुरुषश्चक्षुरासीदति तदा चक्षुषि पुरुषच्छाया दृश्यतेऽपगते तस्मिन्न दृश्यते। य एषोऽक्षणि पुरुष इति श्रुतिस्तु स्वे चक्षुषि दृश्यमानं पुरुषमुपास्यत्वेनोपदिशति। न चोपासनाकाले स च्छायाकरं कञ्चित्पुरुषं चक्षुःसमीपे संनिधाप्योपासीतेति कल्पनाऽवकल्प्यते। "अस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यतीति श्रुतिरस्य च्छायात्मनोऽनवस्थितिं दर्शयति ॥ तस्मिन् छायात्मन्येषाममृतत्वादिगुणानां प्रतिपत्तिरपि न संभवति। तस्मान्न तावच्छायात्मा।

अथ विज्ञानात्मनोऽपि पर्य्यायेण तत्तदिन्द्रियेषु लब्धव्यापारस्य न सर्वदा चक्षुष्यवस्थितिर्लभ्यते। बालाकिब्रह्मपरीक्षायां तावत्—"यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूदय एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदये आकाशस्तस्मिञ्छेते तानि यदा गृह्णाति अथ हैतत्पुरुषः स्वपिति नाम। तद्गृहीत एव प्राणो भवति, गृहीता वाक् गृहीतं चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मनः अथ यदा सुषुप्तो भवति स पुरीतति शेते"। इति वाजसनेयश्रुत्या तस्यैतस्य स्वप्ने सुषुप्तौ च चक्षुष्यनवस्थितिः सिद्धा। जाग्रदवस्थायामपि—एकभूयं वै प्राणा गच्छन्ति नहि कश्चिच्छक्नुयात्—सकृद्वाचा नाम प्रज्ञापयितुं चक्षुषा रूपं श्रोत्रेण शब्दं मनसा ध्यातुमिति। एकभूयं वै प्राणाः। एकैकमेतानि सर्वाण्येव प्रज्ञापयन्ति वाचं वदन्तीं सर्वे प्राणा अनुवदन्ति। चक्षुः पश्यत् सर्वे प्राणा अनुपश्यन्ति। श्रोत्रं शृण्वत् सर्वे प्राणा अनुशृण्वन्ति। मनो ध्यायत् सर्वे प्राणा

अनुध्यायन्ति प्राणं प्राणन्तं सर्वे प्राणा अनु प्राणन्तीति— कौषीतकश्रुत्या प्रज्ञामात्राणामिन्द्रियप्रवृत्तौ पर्य्यायेण प्रवृत्त्याख्यानात् तदनुग्राहकस्य विज्ञानात्मनोऽपि सुतरां सर्वदा सर्वत्रानवस्थितिः प्राप्नोति। अविद्याकामकर्मकृते तस्मिन्मर्त्यत्वं भयं चाध्यारोपितं भवतीत्यतोऽस्मिन् विज्ञानात्मन्यमृतत्वादयो गुणा अपि नाञ्जसा संभवन्ति तस्मान्न विज्ञानात्मा॥

देवतात्मनस्तु—"रश्मिभिरेपोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः"। इति श्रुत्या यद्यपि चक्षुष्यनवस्थितिर्नास्ति तथाऽप्यमृतत्वादिगुणानामत्राप्यसम्भवान्न स देवतात्माऽप्यपदार्थः स्यात्॥ तस्मात् परमेश्वर एवायमक्षिस्थानः पुरुष इह विवक्षित इति सिद्धम्॥ ४॥

(अन्तर्यामी) अक्षरः।

अन्तर्य्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् । १८ । न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् । १९ । शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते । २० । [१८-२०]

"य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरो यमयति । यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद, यस्य पृथिवी शरीरं, यः पृथिवीमन्तरो यमयति, एष ते आत्मान्तर्याम्यमृतः"—इति वाजसनेयकश्रुतिः। तत्राधिदैवतमधिलोकमधिवेदमधियज्ञमधिभूतमध्यात्मं च कश्चिदन्तरवस्थितो यमयिताऽन्तर्यामीति श्रूयते। सोऽधिदैवताद्यभिमानी देवतात्मा वा प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्य्यो योगी वा परमात्मा वा सांख्यस्मृतिसिद्धं प्रधानं वा शारीरो वा अर्थान्तरमेव वा किञ्चिदिति संदेहः। तत्र 'पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोको मनो ज्योति'रित्यादियुक्तेस्तदभिमानी देवतात्मा प्रतीयते॥ एष ते आत्माऽन्तर्यामीत्युक्त्या सर्वत्र सतामन्तर्यामिणामैकात्म्यं बोध्यते, तस्मात् सर्वविधकार्य्यकरणवतः कस्यचन योगसिद्धस्य सर्वानुप्रवेशेन यमयितृत्वं भवेदिति संभाव्यते। सर्वगतत्वोक्त्या न परमात्मेति लभ्यते॥

आसीदिदं तमो भूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ॥ अप्रतर्क्यम-विज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः" ॥ अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय-मित्यादिना व्यवस्थापितानामदृष्टत्वादीनां प्रधानधर्मणामिहोपलब्धेः प्रधानमेवान्तर्यामि स्यादिति संभाव्यते । अथ प्रत्यगात्मत्वाच्चेतन-त्वेन दृष्टत्वादिधर्मोपपत्तेश्चायं भोक्ता शारीरोऽन्तर्यामित्वेनोपपद्यते । अन्तर्यामीत्यपूर्वसंज्ञया प्रतिपिपादयिषितत्वादप्रसिद्धसंज्ञायाः संज्ञिनोऽ-प्यप्रसिद्धस्यैव संभवादर्थान्तरेण केनचिद् भवितव्यमित्यपि गम्यते । तदित्थमप्रतिपत्ताविदमुच्यते—योऽन्तर्याम्यधिदैवादिषु श्रूयते स परमात्मा। तद्धर्मव्यपदेशात् । पृथिव्यादि तावदधिदैवादिभेदभिन्नं समस्तं विकारजातमन्तस्तिष्ठन् यमयतीति परमात्मन एष धर्मो व्यपदिश्यते । सर्वविकारकारणत्वेन तत्रैव सर्वशक्त्युपपत्तेः । किञ्च "एष ते आत्माऽन्तर्याम्यमृत" इत्यत्रात्मत्वामृतत्वाभ्यां परमात्मधर्माभ्यामस्या-न्तर्यामिणो व्यपदेशः क्रियते । न चायं पृथिव्याद्यभिमानी देवतात्मा भवितुमर्हति "यं पृथिवी न वेद" इत्यादिना पृथिव्यादिदेवतात्मनोऽन्य-त्वस्यान्तर्यामिणि दर्शितत्वात् । न योगी । ब्रह्मविद्यायां तस्यानुपस्तुतत्वा-दप्रकृतत्वात् । नार्थान्तरं किञ्चित् । आत्माऽमृत इत्येताभ्यां ब्रह्मपदाभ्यां प्रकृतार्थपरत्वे व्यपदिष्टे लब्धविषयाया बुद्धेः तदतिरिक्तापूर्वार्थे संचारा-लाभात् ॥ न च स्मार्तं प्रधानमप्यन्तर्यामि भवितुमर्हति । अतद्धर्माभिला-पात् ॥ 'अदृष्टो द्रष्टा अश्रुतः श्रोता अमतो मन्ता अविज्ञातो विज्ञाता इति हि वाक्यशेषे श्रूयते । तत्रादृष्टत्वादीनां प्रधानधर्मत्वेऽपि द्रष्टृत्वादीनामतद्धर्म्माणामिहाभिलापः प्रधानस्यान्तर्यामित्वं वारयति ॥

शारीरश्च नान्तर्यामी भवितुमर्हति । उभयेऽपि हि शाखिनः काण्वाश्च माध्यन्दिनाश्चान्तर्यामिणो भेदेनैनं शारीरं पृथिव्यादिवदधिष्ठानत्वेन नियम्यत्वेनाधीयते । यो विज्ञाने तिष्ठन् इति काण्वाः' य आत्मनि तिष्ठन्—इति माध्यन्दिनाः । उभयत्राप्यात्मशब्देन विज्ञानशब्देन वा

शारीरोऽयं विज्ञानमय एवाभिप्रेयते । तस्माच्छारीरादन्योऽयमीश्वरोन्तर्य्यामीति सिद्धम् ॥ नन्वेवं सत्येकस्मिन् देहे द्वौ द्रष्टारौ प्रसज्येयाताम् शारीरो विज्ञानमयोऽन्यः अथान्तर्य्यामीश्वरस्त्वन्य इति । तच्च शास्त्रसिद्धान्तविरुद्धमापद्यते । प्रत्यगात्मन एकत्वेन शास्त्रप्रसिद्धेः प्रत्यगात्मद्वयस्य कुत्राप्यनुल्लेखाच्च । नान्योतोऽस्ति द्रष्टा इत्यादिश्रुतिर्हि प्रकृतादन्तर्यामिणोऽन्यं द्रष्टारं श्रोतारं मन्तारं विज्ञातारं चात्मानं प्रतिषेधति इति चेन्न । अविद्याप्रत्युपस्थापितकार्य्यकरणोपाधिनिमित्तोऽयं शारीरान्तर्यामिणोर्भेदव्यपदेशो न पारमार्थिकः घटाकाशमहाकाशवदेकस्यैवोपाधिवशाद्भेदव्यवहारोपपत्तेः । अत एव—"यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति"—इत्यविद्याविषये सर्वव्यवहारं दर्शयति । "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येद्—इत्येवं च विद्याविषये सर्वव्यवहारं वारयति । तदित्थं भेदेन विवक्षितयोः शारीरपरमात्मनोर्मध्ये शारीरस्यान्तर्यामित्वं व्यवहारदशायां नेष्यते । परमात्मन एवेश्वरस्यान्तर्य्यामित्वेन विवक्षितत्वात् । ननु—न तस्य कार्य्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥' इतिमन्त्रवर्णादीश्वरस्य कार्य्यकरणाहितत्वावगमात्तत्र यमयितृत्वं नोपपद्यते—इति चेन्न । यान्नियच्छति तत्कार्य्यकरणत्वोपपत्तेः । तस्मात्परमात्मैवान्तर्यामीति सिद्धम् ॥

(भूतयोनिः) अक्षरयुक्तमव्ययम् ।

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः । २१ । विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ । २२ । रूपोपन्यासाच्च । २३ । (२१—२३)

"यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम् । नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः" ॥ इति मुण्डकोपनिषदि पठ्यते । तत्रायमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिरक्षरत्वेनादिश्यते । स इह प्रधानं वा शारीरो वा परमेश्वरो वा

विवक्ष्यते इति संदेहः। "यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति । यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथाक्षरात् संभवतीह विश्वम्"—इत्यचेतनानामूर्णनाभिशरीरपुरुषशरीरपृथिवीद्रव्याणां दृष्टान्तत्वेनोपादानात् तत्साधर्म्म्यादचेतनं प्रधानमेवाक्षरं भूतयोनिश्चेति लभ्यते। अथ यदि योनिशब्दस्योपादानवाचित्वं विहाय निमित्तवाचित्वमिष्यते तदा शारीरस्यापि भूतयोनित्वं प्राप्नोति। अदृश्यत्वादिधर्म्माणां तत्रापि प्रसिद्धत्वात्॥ एवं सर्वजगत्प्रभवपरायणस्य परमेश्वरस्यापि भूतयोनित्वमुपपद्यते । तदित्थमप्रतिपत्ताविदमुच्यते – अदृश्यत्वादिगुणकोऽयं भूतयोनिः परमेश्वर एवेह विवक्षितो नान्यः। तद्धर्म्मोक्तेः॥

"यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः"–इति हि सार्वज्ञं सर्वविन्त्वादिकमुच्यमानं नाचेतने प्रधाने न वोपाधिपरिच्छिन्नदृष्टौ शारीरे संभवति। "अक्षराद् संभवतीह विश्वम् ॥ येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्वतो ब्रह्मविद्याम्"–इत्येवमादिना ब्रह्मण एवाक्षरत्वेनाभिप्रेतत्वात्। किञ्च—द्वे विद्ये परा चैवापरा च । ऋग्वेदादिलक्षणा तत्रापरा । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते इति पराविद्यायामक्षराधिगमः प्रतिज्ञायते । यदि पुनः परमेश्वरादन्यत् प्रधानादिकमक्षरं परिकल्प्यते—तर्हि नेयं परा विद्या स्यात्। स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह"–इति हि प्रतिज्ञाय प्रवर्तमानत्वाच्चास्या ब्रह्मविद्यात्वमिष्यते सा चैषा ब्रह्मविद्यासमाख्या तदभिगम्यस्य तस्याक्षरस्य ब्रह्मत्वानभ्युपगमे विरुध्येत। तस्माददृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः परमेश्वर एवेति सिद्धम्॥ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ प्रधानशारीरौ भूतयोनित्वे विवक्षितौ संभवतः॥ प्रधानात् तावत् प्रकृतभूतयोनिं भेदेन व्यपदिशति। "अक्षरात् परतः पर" इति। अव्याकृतनामरूपबीजशक्तिरूपमीश्वराश्रयं भूतसूक्ष्ममिहाक्षरशब्देनाभि-

प्रेयते । तथा च सर्वस्माद्विकारात् परो यो निर्विकारस्तस्मात् परतः पर इति भेदेन व्यपदेशात् परमात्मानमिह विवक्षितं दर्शयति ॥ एवमिह प्रकृतं भूतयोनिं शारीराद्विलक्षणत्वेन विशिनष्टि । "दिव्यो ह्यमूर्त-पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः"—इति । नैतद्विशेषणं शारीरस्योपपद्यते । तस्य सप्राणत्वसमनस्त्वादिना विलक्षणत्वात् । रूपोपन्यासाच्च । अस्यैव हि भूतयोनेः सर्वविकारात्मकं रूप-मुपन्यस्यमानं पश्यामः—"अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्य्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथ्वी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा"—इति । न चैतद्रूपं तनुमहिम्नः शारीरस्य संभवति । न वा तस्य प्रधानस्य, सर्वभूतान्तरात्मत्वासंभवात् । ननु तस्य भूतयोनेरेवायं रूपोपन्यास इति कथं जानासीति चेत् प्रकरणादिति ब्रूमः । एष इत्यनेन भूतयोनिं प्रकृत्य—"एतस्माज्जायते प्राणः" "एष सर्व-भूतान्तरात्मा—इत्याख्यानात् तस्य भूतयोनिविषयतयैव नेयत्वात् ॥ नन्वदृश्यत्वादिगुणकतया विहितस्य तस्य भूतयोनेर्विग्रहवद्रूपमुच्यमानं विरुध्यते इति चेन्न, सर्वात्मत्वविवक्षया तदुक्तेर्विग्रहवत्वे प्रकृततात्पर्य्या-भावात् ॥ तस्मादिह शारीरप्रधानयोरविवक्षितत्वात् परमात्मैव भूत-योनिरक्षरमिति सिद्धम् ॥

भाष्यकारस्तु शङ्करः प्राह—नायं भूतयोने रूपोपन्यासः । जायमान-त्वेनोपन्यासात् । पूर्वत्र तावत्—"एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वे-न्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी"—इत्येवं प्राणादिपृथिव्यन्तं जायमानत्वेन निरदिक्षत् । उत्तरत्र च—"तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः" इत्यारभ्य । "सर्वा ओषधयो रसा" श्चेत्येवमन्तं जायमानत्वेनैव निर्देक्ष्यति । तत्कथमकस्मादन्तराले भूतयोने रूपमुपन्यसेत् । पुरुष एवेदं विश्वं कर्म्म—इत्येवं सर्वात्मत्व-मपि सृष्टिं परिसमाप्योपदेक्ष्यति । तस्मादयं त्रैलोक्यशरीरस्य हिरण्य-

गर्भाख्यस्य प्रजापते रूपोपन्यासः स्यान्न परमेश्वरस्य। हिरण्यगर्भस्य तु जन्म निर्दिश्यमानमुपलभामहे—

"हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्। स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम" इति— स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते। आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत। इति। तस्य च विकारपुरुषस्यापि सर्वभूतान्तरात्मत्वं संभवति प्राणात्मना सर्वभूतानामध्यात्ममवस्थानात्—इति दिक्॥ ६॥

(वैश्वानरः) अग्निरक्षरः।

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात्। २४। स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति। २५। शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथादृष्ट्युपदेशादसंभवात् पुरुषमपि चैनमधीयते। २६। अत एव न देवताभूतं च। २७। साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः। २८। अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः। २९। अनुस्मृतेर्बादरिः। ३०। सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति। ३१। आमनन्ति चैनमस्मिन्॥ ३२॥ [२४—३२]।

'को न आत्मा किं ब्रह्मे'त्युपक्रम्य—'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेश्वात्मस्वन्नमत्ति। तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपप्राणः पृथग्वर्त्मात्मा संदेहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीय'—इत्यादि छांदोग्योपनिषदि पठ्यते। तत्रैतेन वैश्वानरशब्देन जाठराग्निर्वा भूताग्निर्वा अग्न्यभिमानिनी देवता वा शरीरात्मा वा परमेश्वरो वा विवक्ष्यते इति संदेहः। वैश्वानरशब्दस्य जाठरभूताग्निदेवतासाधारणस्येह प्रयोगात् शारीरात्मपरमात्मसाधारणस्यात्मशब्दस्य प्रयोगाच्च॥ दृश्यते च शास्त्रेऽपि तत्तदर्थेऽस्य प्रयोगः—जाठराग्नौ तावत्—"अयमग्निर्वैश्वानरो योऽ-

यमन्तःपुरुषो येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते''—इत्यादिः ॥ अग्नि-मात्रे च—''विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमह्नाम-कृण्वन्''—इत्यादिः । देवतायामपि-वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनामभि श्रीः''—इत्यादिः ॥ एवमिहैव को न आत्मा किं ब्रह्मेति जिज्ञासायां तत्प्रतिपादनाय प्रवृत्तिकरणे यदयं प्रादेशमात्रमात्मान-मुपदिशति तेन शारीरात्मा प्राप्नोति। अथ मूर्द्धैव सुतेजा इत्यादिना यदयं द्युमूर्द्धत्वादिविशिष्टं वैश्वानरमुपदिशति ततो ब्रह्म वैश्वानर इत्यवसीयते। तदित्थमनेकार्थप्राप्त्यानवधारणायामिदमुच्यते—वैश्वानरः परमात्मा साधारणशब्दविशेषात् । त्रयाणां साधारणो वैश्वानरशब्दः । द्वयोः साधारणस्त्वात्मशब्दः । इत्थमनयोः साधारणशब्दयोरिह विशेषो दृश्यते-मूर्द्धैव सुतेजा इत्यादिना द्युमूर्द्धत्वादि तथा स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्तीति सर्वभोक्तृत्वादि च । एवं ह्यस्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते इति फलश्रुतिश्च। तस्मात् परमेश्वर एवायं वैश्वानर इहोपदिश्यते इत्यवधार्य्यते ॥ तस्य च—''यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्द्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः । सूर्य्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रे तस्मै लोकात्मने नमः ॥ १ ॥ इति ॥ द्यां मूर्द्धानं यस्य विप्रा वदन्ति खं वै नाभिं चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे ॥ दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च सोऽ-चिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेता ॥ इति च स्मर्य्यमाणं रूपं मूलभूतां श्रुति-मनुमापयदस्य वैश्वानरशब्दस्य परमेश्वरपरत्वेऽनुमानं स्यादिति संभवति। अनुमानं लिङ्गं गमकमित्यर्थः ॥ ननु शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नायं वैश्वानरः परमेश्वरो भवितुमर्हति हृदयगार्हपत्याद्यग्नित्रेताप्रकल्पनं प्राणाहुत्यधिकरणतासंकीर्तनं च शब्दादयः । तत्र तावत्—''स एषोऽ-ग्नि वैश्वानरः''—इत्यग्निरहस्ये वैश्वानरविद्यायां श्रुतावग्निवैश्वानर-शब्दावर्थान्तरे रूढत्वान्न परमात्मानं गमयतः ॥ हृदयं गार्हपत्यो मनोन्वा-हार्य्यपचन आस्यमाहवनीयः । इत्येवं हृदयमनआस्यानामग्निविशेषत्व-

मुपकल्प्यते तच्च परमात्मनि नोपपद्यते । एवं प्राणाहुत्या चक्षुरादित्यदिवां व्यानाहुत्या श्रोत्रचन्द्रदिशां अपानाहुत्या वागग्निपृथिवीनां समानाहुत्या मनःपर्ज्जन्यविद्युतामुदानाहुत्या त्वग्वाय्वाकाशानां तृप्तिराम्नायते तदपि जाठरेऽग्नौ घटते न परमात्मनि । तथान्तःप्रतिष्ठानमप्यस्य श्रूयते— अग्निर्वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद"—इति । तच्च जाठरे संभवति ॥ तस्मान्न परमात्मा वैश्वानर इति चेन्न । तथा दृष्ट्युपदेशात् जाठरे वैश्वानरे एव हीयं परमेश्वरदृष्टिरिहोपदिश्यते 'मनो ब्रह्मे त्युपासीते' त्यादिवत् । जाठरोऽप्ययमग्निर्वैश्वानरपरमेश्वर इति कृत्वा द्रष्टव्य इत्यभिप्रायः ॥ तत्र न केवलजाठरपरोऽयं वैश्वानरशब्दः प्रतिपत्तुं युज्यते— 'मूर्द्धैव सुतेजा'—इत्यादिविशेषस्य तत्रासंभवात् । किञ्च पुरुषमपि पुरुषविधमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः । "स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद"—इति हि पुरुषत्वं पुरुषविधत्वं चाम्नायते । न च जाठरस्य पुरुषत्वं पुरुषविधत्वं वा संभवति अचेतनत्वात् । ईश्वरस्य तु सर्वात्मकत्वादुपपद्यते पुरुषत्वं च पुरुषविधत्वं च पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं च । तत्र पुरुषविधत्वमधिदैवतं तावत्—द्युमूर्द्धत्वादिपृथिवीप्रतिष्ठितत्वान्तम् अध्यात्मं तु मूर्द्धत्वादिचिबुकप्रतिष्ठितत्वान्तमिति वेद्यम् । तस्माद्द्युमूर्द्धत्वादिपुरुषविधत्वासंभवान्न जाठराग्निस्तावदिह वैश्वानरशब्देनेष्यते । अत एव न देवताभूतं च । देवतायास्तावत् सत्यप्यैश्वर्य्ययोगे न द्युमूर्द्धत्वादिकल्पना संभवति । अकारणत्वात् परमेश्वराधीनैश्वर्य्यत्वाच्च । भूताग्नेरप्यौष्ण्यप्रकाशमात्रात्मकस्य द्युमूर्द्धत्वादिकल्पना नोपपद्यते । विकारस्य विकारान्तरात्मत्वासंभवात् आत्मशब्दप्रयोगस्य चोभयप्राप्त्यसंभवात् ॥

अथोच्यते । इह तावदन्तःप्रतिष्ठितत्वानुरोधेन जाठरे वैश्वानर एव तु परमेश्वरदृष्ट्योपासना कार्य्येत्युक्तं प्राक् । तेन जाठराग्निप्रतीको वा जाठराग्न्युपाधिको वा परमेश्वर उपास्य इति जाठराग्निद्वारकमेवोपासनं सिद्ध्यति। किन्तु तत्र साक्षादप्यविरोधं जैमनिर्मन्यते । स आह—प्रतीकोपाधिकल्प-

नाभ्यां विनैव साक्षादपि परमेश्वरोपासनपरिग्रहे न कश्चिद्विरोधः प्राप्नोति। नन्वन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं जाठराग्निपरिग्रहे विरुध्यते इति चेन्न। न हीह पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदेति जाठराग्न्यभिप्रायेणोच्यते तस्याप्रकृतत्वादसंशब्दितत्वाच्च। किन्तु मूर्द्धादिचिबुकान्तेषु पुरुषावयवेषु पुरुषविधत्वं यत्कल्पितं तदभिप्रायेण। वृक्षे शाखां प्रतिष्ठितां पश्यतीतिवत्। अथवा—य इहाधिदैवतं चाध्यात्मं च पुरुषविधत्वोपाधिः परमात्मा प्रकृतः तस्य यत् केवलं साक्षिरूपं तदभिप्रायेण॥ तस्मान्न विरोधः॥ नन्वेवमपि शब्दादयो जाठराग्निपरिग्रहहेतवस्तदपरिग्रहे विरुध्येरन्निति चेन्न। विश्वश्चायं नरश्चेति विश्वानरः। विश्वेषां वायं नरो विश्वानरः। विश्वे वैते नरा अस्येति विश्वानरः परमात्मा सर्वात्मत्वात्। वैश्वानर इत्यनन्यार्थप्रत्ययो राक्षसावायसदिवत्। तदित्थमत्रवैश्वानरशब्दस्तावन्न विरुध्यते। अग्रणीत्वादियोगाश्रयणेनाग्निशब्दोऽप्यत्र परमेश्वरविषयो न विरुध्यते। गार्हपत्यादिकल्पनं प्राणाहुत्यधिकरणत्वं च परमात्मनः सर्वात्मत्वादुपपद्यते॥ तस्मात् साक्षात्परमेश्वरपरिग्रहेऽपि न विरोधं पश्यामीति जैमिनिः प्राह॥

अथैवमविरोधेऽप्यतिमात्रस्य परमेश्वरस्य कथमयं प्रादेशमात्रप्रदेशापरिग्रह उपपद्यते इति चेद् अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यो मन्यते। अतिमात्रोऽप्ययमीश्वर उपासकानां प्रादेशमात्रपरिमाणोऽभिव्यज्यते। परिच्छिन्नपरिमाणानामुपासकानां सर्वमात्ररूपग्रहणायोग्यत्वात् तदनुसारेणैव चेश्वररूपाभिव्यक्तेः संभवात्॥ अनुस्मृतेस्तु प्रादेशमात्रत्वं बादरिर्मन्यते। स आह—प्रादेशमात्रहृदयप्रतिष्ठितेन मनसाऽयं तमनुस्मरति। ततः प्रादेशमात्र इत्युच्यते यथा प्रस्थमिता यवाः प्रस्था उच्यन्ते तद्वत् प्रयुक्तायाः प्रादेशमात्रश्रुतेरिदमनुस्मरणं यथाकथंचिदालम्बनं संभवतीत्युच्यते॥ अथ संपत्तिनिमित्तं प्रादेशमात्रत्वमिति जैमिनिर्मन्यते। तथाहि दर्शयति समानप्रकरणं वाजसनेयिब्राह्मणमस्य त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्य द्युप्रभृतिपृथिवीपर्य्यन्तानामवयवानामध्यात्मं मूर्द्धादिचिबुकान्तेषु देहावयवेषु प्रादेशमात्रत्वेन संपत्तिम्॥ "प्रादेशमात्रमिव ह वै देवाः

सुविदिता अभिसंपन्नाः ॥ तथा नु व एतान् वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसंपादयिष्यामीति स होवाचे"त्यादिना । यद्यपि वाजसनेयके द्यौरतिष्ठात्वेन समाम्नायते आदित्यश्च सुतेजस्त्वेन छान्दोग्ये तु द्यौरेव सुतेजस्त्वेनाम्नायते आदित्यश्च विश्वरूपत्वेनेत्येवं विशेषोऽनयोरत्र प्रकरणे दृश्यते तथापि नैतावता विशेषेण किञ्चिद्धीयते प्रादेशमात्रश्रुतेरविशेपात् सर्वशाखाप्रत्ययत्वाच्च । तस्मादभिसंपत्तेः प्रादेशमात्रत्वं परमेश्वरस्योपपद्यते ॥ आमनन्ति चैनं परमेश्वरमस्मिन् मूर्द्धचिबुकान्तराप्रदेशे जाबालाः । "य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठितः । सोऽविमुक्तो वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठितः । कतमा वरणा कतमा नासीति । सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि वारयति सा वरणा । सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि नाशयति सा नाशी । कतमच्चास्य स्थानं भवति । भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः सन्धिः । स एष द्युलोकस्य परस्य च सन्धिर्भवतीति--"तस्मादुपपन्ना परमेश्वरेप्रादेशमात्रश्रुतिः । अभिविमानश्रुतिः प्रत्यगात्मताभिप्राया । प्रत्यगात्मतया सर्वैः प्राणिभिरभिविमीयते इत्यभिविमानः । अथवा प्रत्यगात्मत्वादभिगतो मानवियोगाच्चायं विमानः । अथवा अभिविमिमीते सर्वं जगत्कारणत्वादित्यभिविमानः । तस्मात् परमेश्वर एवेह वैश्वानर इति सिद्धम् ॥

इति द्वितीयः पादः ।

अथ सप्तानां यौगिकविचालितशब्दानामैदम्पर्य्याधिकरणे सप्त विमर्शाः ।

(१) आयतनविमर्शः प्रथमः ।

(१) आयतनमीश्वरः परमात्मा—न शारीरो, न सूत्रात्मा, न वायुर्न प्रधानमित्याह—

(अक्षरम्)

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् । १ । मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् । २ । नानुमानमतच्छब्दात् । ३ । प्राणभृच्च । ४ । भेदव्यपदेशात् । ५ । प्रकरणात् । ६ । स्थित्यदनाभ्यां च । ७ । (१–७)

"यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः ॥ तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः ॥ १ ॥

इति मुण्डकोपनिषदि वाक्यं श्रूयते तत्र यतेतद्द्युप्रभृतीनामोतत्ववचनादायतनं किञ्चिदवगम्यते तत् प्रधानं वा सूत्रात्मा वा वायुर्वा शारीरो वा परं ब्रह्म वाऽर्थान्तरं वेत्यनिर्णये सत्युच्यते द्युभ्वन्तरिक्षमनःप्राणानामेकस्मिन्नोतानामायतनं परं ब्रह्मैव स्याद् ।

(१) आत्मशब्देन निर्दिष्टत्वात् । तमेवैकं जानथ आत्मानमित्यात्मशब्दस्तत्रोपादीयते स परमात्मपरिग्रहे सम्यगवकल्पते नार्थान्तरपरिग्रहे । किञ्च—"पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् ।" इति "ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् पश्चाद् ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण"—इति च स्वशब्देनैवेह पुरस्तादुपरिष्टाच्च ब्रह्म संकीर्त्यते । किञ्च—सन्मूलाः सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः—इति स्वशब्देनैव ब्रह्मण आयतनत्वं श्रूयते । तस्मादिह स्वशब्दाद् द्युभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्मेति स्थितम् । श्रूयते चान्यत्राप्येवं वाग्विमोकपूर्वकमात्मविज्ञानम्—"तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुध्यायाद् बहूञ्छब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत्"—इति । ननु अमृतस्यैष सेतुरिति पारवदर्थकः सेतुशब्द इहोपादीयते अनन्तमपारं च ब्रह्म शास्त्रसिद्धमिति

विरोधः प्राप्नोतीति चेन्न । सेतुश्रुत्या विधरणत्वमात्रस्यात्र विवक्षितत्वात् ॥ किञ्च—तमेवैकमात्मानं जानथ अन्या वाचो विमुञ्चथ—इत्येवमात्मपक्षपातेनेतरवाग्विमोचनस्यैवामृतत्वसाधनत्वादिह सेतुत्वमाख्यायते न तु द्युभ्वाद्यायतनपदार्थस्य । तस्माददोषः । किञ्चेदं द्युभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्मैव स्यात् ।

(२) मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् । "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" ॥ इत्युक्त्वाऽह । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्य मिति । तच्चेदं मुक्तपुरुषैरुपसृप्यत्वं ब्रह्मण एव प्रसिद्धं शास्त्रे—"यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवति अत्र ब्रह्म समश्नुते" ॥ इत्यादौ ॥ तस्माद् ब्रह्मण्येवोताः सर्वाः प्रजाः ब्रह्मैव च तासामेकमायतनमिति सिद्धम् ॥

(३) नानुमानमतच्छब्दात् । यदीदमानुमानिकं प्रधानमिह द्युभ्वाद्यायतनत्वेन विवक्षितमभविष्यत्, अवश्यं तर्हि तस्याचेतनस्य प्रधानस्य शब्देनैतदायतनं निरदेक्ष्यत् । न च तद् दृश्यते । तस्मादसच्छब्दान्न सांख्यकल्पितं प्रधानमिह द्युभ्वाद्यायतनम् । अत एव न वायुः सूत्रात्मा ।

(४) प्राणभृच्च । यद्यप्यस्य प्राणभृतो विज्ञानात्मन आत्मत्वं चेतनत्वं च संभवति तथाप्युपाधिपरिच्छिन्नस्य तस्य सर्वज्ञत्वाद्यसंभवाद् द्युभ्वाद्यायतनत्वासंभवाच्च न तत्त्वं शक्यमिहाश्रयितुम् ।

(५) भेदव्यपदेशाच्च ॥ "तमेवैकं जानथ आत्मान"-मित्येवं ब्रुवता ज्ञातृज्ञेययोरिह भेदो व्यपदिश्यते । तस्मादिह ज्ञातृविवक्षितोऽयं शारीरो विज्ञानात्मा न ज्ञेयं द्युभ्वाद्यायतनं शक्यमभ्युपगन्तुम् ।

(६) प्रकरणाच्च । परमात्मनो हीदं प्रकरणम् । "कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति"—इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षणात् ॥ परमात्मनि हि सर्वात्मके विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्यान्न केवले प्राणभृति । तस्मान्नायं प्राणभृदिह द्युभ्वाद्यायतनम् ।

(७) स्थित्यदनाभ्यां च। इह हि—"द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति"—इत्येवमेकस्यौदासीन्येनावस्थानमन्यस्य फलादनं चाम्नायते। ताभ्यां च स्थित्यदनाभ्यामीश्वरक्षेत्रज्ञौ तत्र गृह्येते तत्र चैतत्प्रकरणप्रतिपाद्यादीश्वराद्भेदेनास्य प्राणभृतः क्षेत्रज्ञस्य विज्ञानात्मनः शारीरस्याख्यानान्न तत्रैतदात्मकरणविधेयं द्युभ्वाद्यायतनत्वमुपपद्यते वक्तुम्। तस्मान्न प्राणभृदयं द्युभ्वाद्यायतनत्वेन विवक्षित इति सिद्धम्॥

यदा तु पैंग्युपनिषत्कृतेन व्याख्यानेनास्यामृचि सत्त्वक्षेत्रज्ञावुच्येते तदाऽपि न विरोधः। अदनवाक्येन सत्त्वमनूद्य स्थितिवाक्येन बुद्ध्यादिविलक्षणविशुद्धप्रत्यग्ब्रह्मणो ज्ञेयत्वोक्तेस्तस्यैव चेह द्युभ्वाद्यायतनत्वेन ग्राह्यत्वात्। बुध्याद्युपहितजीवस्यैव चेह प्रतिषेध्यत्वेन विवक्षितत्वादिति दिक्॥ १॥

(२)—भूमानुविमर्शो द्वितीयः।

(२) भूमायऽयमीश्वरो न प्राणः। अनन्यत्वस्य, सुखत्वस्य, अमृतत्वस्य, आत्मत्वस्य, वैपुल्यस्य प्राणगामित्वेऽप्यध्युपदेशात्॥ इत्याह—

भूमा संप्रसादादध्युपदेशात्।८। धर्मोपपत्तेश्च॥९॥ [८-९]

"भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यः। यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा। अथ यत्रान्यत् पश्यति अन्यच्छृणोति अन्यद्विजानाति तदल्पम्।" इति छान्दोग्यश्रुतिः श्रूयते। तत्रायं भूमा प्राणो भवितुमर्हति—नामवाक्चित्तध्यानादीनामुपपाद्यमानस्योत्तरोत्तरभूयस्त्वस्यास्मिन् प्राण एवोपसंहारात्॥ "अतिवाद्यसि इति, अतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापह्नुवीत। एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीति"ग्रन्थेन प्राणस्य भूयस्त्वं वदतः सत्यवादित्वसमर्थनाच्च। अपि च भूम्नो लक्षणान्येतानि व्याख्यायन्ते—यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति स भूमा इत्येकम्॥ यो वै भूमा तत्सुख-

मिति द्वितीयम् ॥ यो वै भूमा तदमृतमिति तृतीयम् ॥ तरति शोकमात्मवित् । तं मा भगवान् शोकस्य पारं तारयतु इत्येवं प्रपन्नं प्रत्युपदेशादर्थसिद्धमात्मत्वं चतुर्थम् ॥ भूमशब्दनिरुक्तथा वैपुल्यं पंचमं चेति । तान्येतानि सर्वाणि प्राणे संभवन्ति । तथाहि—प्राणप्रधानायां सुषुप्त्यवस्थायां तावत्—न शृणोति न पश्यति इत्यारभ्य प्राणाग्नय एवैतस्मिन् पुरे जाग्रति इत्यनेन ग्रन्थेन प्राणास्तेषु दर्शनादिसर्वकरणव्यापारनिवृत्तिप्रतिपादनात् सर्वकरणव्यापारप्रत्यस्तरूपतास्मिन् प्राणे वक्तुं युज्यते इत्येकम् । अत्रैष देवः स्वप्नान्न पश्यति अथ यदेतस्मिञ्छरीरे सुखं भवति—इति श्रुत्या सुषुप्त्यवस्थायां प्राणप्रधानायां सुखमुपपद्यत इति द्वितीयम् ॥ प्राणो वा अमृतम्—इति श्रुत्यामृतत्वमप्यस्य सिद्धमिति तृतीयम् ॥ प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राण आचार्य्यः प्राणो ब्राह्मणः—इत्येवमत्र प्रतिपादनादत्र प्रकरणे प्राणस्यैव सर्वात्मत्वेन विवक्षणादात्मत्वमप्यत्रासिद्धमिति चतुर्थम् । यथा वा अरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन् प्राणे सर्वं समर्पितम् इति श्रुत्या पूर्वदर्शितसर्वात्मत्वश्रुत्या चास्य वैपुल्यात्मकं भूमत्वमप्यर्थसिद्धमिति पंचमम् । तस्मात् प्राण एवात्र भूमेत्येवं दुष्प्रतिपन्नं प्रत्युच्यते भूमा परमात्मा न प्राणः सम्प्रसादादध्युपदेशात् ॥ संप्रसाद इति सुषुप्तं स्थानमुच्यते । बृहदारण्यके स्वप्नजागरितस्थानाभ्यां सहपाठात् । तस्यां च संप्रसादावस्थायां प्राणो जागर्तीति प्राणोऽत्र संप्रसादोऽभिप्रेयते तथा च प्राणादूर्ध्वं भूम्न उपदेशान्न प्राणो भूमा भवितुमर्हति । नामवाक्चित्तध्यानादिप्रश्नप्रतिवचनपरम्परायामुत्तरोत्तरमर्थान्तरप्रतिपादनादत्रापि प्राणादूर्ध्वमुपदिष्टस्यास्य भूम्नः प्राणादर्थान्तरत्वसिद्धेः । ननु "अस्ति भगवः प्राणाद् भूय इति प्राणाद् भूमा वाव भूयोऽस्ती" त्येवमिह प्रश्नप्रतिवचने प्राग्वन्नोपलभ्येते तस्मान्नास्ति प्राणादध्युपदेशो भूम्न इति चेन्न । प्राणान्तमनुशासनं

श्रुत्वा तूष्णींभूतं नारदं प्रति सनत्कुमारः स्वयमेव विज्ञानादिसाधन-परम्परया भूमानमुपदिशतीति प्रश्नप्रतिवचनाभावेऽप्युपसंहृत्य प्राणा-दूर्ध्वं भूमोपदेशस्योपपाद्यत्वात् ॥ तत्र यत् प्राणादधिसत्यं वक्तव्यं प्रति-ज्ञातं तदेव सत्यमिह भूमेत्युच्यते इति प्रकरणावसानादवगम्यते। तस्मात् प्राणादन्यः स भूमा परमात्मैवोपपद्यते इति सिद्धम् ॥ तथा च शोकविनि-वृत्त्यर्थमात्मविविदिषयोत्थापितस्य प्रकरणस्य "तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः"—इत्युपसंहारः स्थाने कृतो भवति । प्राणस्यैवेहात्मत्वे विवक्षिते तु तावतैव तमसः पारदर्शनस्यासंभवदुक्तिकत्वापत्तेः ॥ तमेव विदित्वाति-मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय"—इति श्रुत्यन्तरात् परमात्म-ज्ञानमन्तरेण शोकविनिवृत्तेरशास्त्रार्थत्वात् । न च भूम्नोऽप्यूर्ध्वं प्रकरणान्ते कश्चिदन्योऽर्थः परमात्मत्वेनोपदिश्यते। स भगवः कस्मि-न् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नीत्यादिना भूम्न एवाप्रकरणसमाप्तेरनुकर्षात्। तस्माद् भूमा परमात्मा । सर्वकारणतया वैपुल्यात्मकभूमत्वस्य तत्रोपपत्तेः धर्म्मोपपत्तेश्च । यत्तावत्—"यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमेति"—दर्शनादिव्यवहाराभावं भूमन्यवगमयति यच्च भूमा सुखरूपत्वममृतरूपत्वं सत्यत्वं स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वं सर्वगतत्त्वं सर्वात्मत्वं चोपपादयति तेषामेषां धर्माणां परमात्मन्येवोपपत्तिः संभवति न त्वन्यत्र प्राणादौ । प्राणादिष्वप्यात्मन एवाङ्गत्वविवक्षया तदभिप्राये-णैव प्रतिपादितानां तत्तद्धर्माणामात्मपरतयैव नेयत्वात्। अन्यथा पर-मात्मप्रकरणे प्राणस्वभावविवक्षया तत्प्रतिपादनस्यानौचित्यापत्तेः । तस्मा-द्भूमा परमात्मेति सिद्धम् ॥ २ ॥

(३) अक्षरमीश्वरो न शाब्दो वर्णः । त्रैकालिकाशेषविकाराश्रयाकाश-विधारित्वादित्याह—

(३) अक्षरविमर्शस्तृतीयः ॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः । १० । सा च प्रशासनात् । ११ । अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥ [१०–१२]

"कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । सहोवाच । एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति—अस्थूलमनणु--" इत्यादि श्रूयते। तत्राक्षरशब्देन वर्ण उच्यते परमेश्वरो वेति संशयः। अक्षरशब्दस्य वर्णे प्रसिद्धत्वात्, अथैतद्ग्रन्थस्य परमेश्वरप्रकरणत्वाच्च। तत्रेदमुच्यते—अक्षरमिह ब्रह्म स्यान्न तु वर्णः । अम्बरान्तधृतेः । पृथिव्यादेः समस्तस्य विकारजातस्य कालत्रयविभक्तस्याकाशे प्रतिष्ठितत्वमुक्त्वा तस्याकाशस्यास्मिन्नक्षरे प्रतिष्ठितत्वमिहोच्यते। तच्चेदं पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजातस्य धारणमिहोपदिश्यमानं वर्णे नोपपद्यते। तस्मात् सेयमम्बरान्तधृतिः परमात्मन एव धर्मो भवितुमर्हति । प्रशासनाच्च । आम्नायते हि परमात्मनः प्रशासनं तत्रैव—"एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत" इति । तच्चेदं प्रशासनं पारमेश्वरं कर्म स्यान्नाचेतनस्य वर्णस्य। अन्यभावव्यावृत्तेश्च। ब्रह्मणोऽन्यस्य भावस्य वर्णस्य वा प्रधानस्य वा शारीरस्य वा व्यावृत्तिरिहोपदिश्यते। तथाहि—"तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृ अश्रुतं श्रोतृ अमतं मन्तृ अविज्ञातं विज्ञातृ नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ--"इति हि तस्मादक्षरादन्यस्य द्रष्टृत्वादिकं प्रतिषेधति। तच्चेदं द्रष्टृत्वादिकं ब्रह्मण्येवाध्यवसितमन्यत्र शास्त्रे । यदि वर्णः प्रधानं शारीरो वाऽक्षरत्वेनेह विवक्षित इष्येत तर्हि तस्मादेवाक्षरादन्यस्य ब्रह्मणोपि द्रष्टृत्वादिप्रतिषेधः प्रसज्येत तथा च शास्त्रतात्पर्यविरोधः स्यात् । तस्मादतो ब्रह्मण एवाक्षरत्वेन विवक्षितादन्यस्य भावस्य शारीरादेः सर्वस्यापि द्रष्टृत्वादिभिर्व्यावृत्तेः प्रदर्शितत्वात् स परमात्मैवाक्षरमिति सिद्धम् ॥ ३ ॥

४—ओंकाराभिध्येयविमर्शश्चतुर्थः ।

१—(४) ओंकारेणाभिध्येय ईश्वरः परमात्मा नावरं ब्रह्मेत्याह—

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ ४ ॥

"एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारः । तस्मा-

दविद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति"–"यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्य-नेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत"—इति हि श्रूयते। तत्रैतेन परा-परयोरेकतरमन्वेतीति श्रवणात्परब्रह्मणश्चापरब्रह्मणश्चाभिध्यातव्यत्वं प्राप्नोति। किञ्च—'स तेजसि सूर्ये तावत्सम्पन्नः। स सामभि-रुन्नीयते ब्रह्मलोक' मिति च तद्विदो देशपरिच्छिन्नस्य फलस्योच्यमा-नत्वादवरब्रह्मणोऽभिध्यातव्यत्वं लभ्यते परब्रह्मणः सर्वगतत्वात्तदभिध्या-नफलस्य देशपरिच्छिन्नत्वानौचित्यात्। अथापरब्रह्मपरिग्रहे परं पुरुष-मभिध्यायीतेति विशेषणं नोपपद्यते। तस्मात् संशयः। तत्रेदमुच्यते। ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् स परमात्मैवायमभिध्यातव्य उपदिश्यते न त्वपरः। स एतस्माज्जीवघनात् परात्परं पुरुषं पुरिशयमीक्षते इति हि वाक्य-शेषेऽभिध्यातव्यस्य पुरुषस्येक्षतिकर्मत्वेन व्यपदेशो दृश्यते। तत्र जीव-लक्षणा मूर्तिर्जीवघनः। स च सैन्धवखिल्यवदमुष्य परमात्मनः खिल्यभाव उपाधिकृतो जीवरूपः। स हि विषयेन्द्रियेभ्यः परत्वात्पर इति भवति। तस्माच्च परात्परोऽयमीक्षितव्यः परः पुरुषोऽभिध्यातव्यत्वेनोपदिश्यते। परे त्वाहुः जीवानां सर्वेषां करणपरिवृतानां सर्वकरणात्मनि हिरण्यगर्भे ब्रह्मलोकनिवासिनि संघातोपपत्तेरयं ब्रह्मलोको जीवघनः स्यात् तस्मात्परो यः परमात्मा स इहाभिध्याने कर्मभूत इति गम्यते। किञ्च परं चापरं च ब्रह्म यदोंकार इति विभज्यानन्तरमोंकारेण परं पुरुषमभिध्यातव्यं ब्रुवन् परमेव ब्रह्म परं पुरुषमवगमयति। किञ्च "यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुच्यते"—इति पापविनिर्मोकफलवचनं परमात्मनोऽभिध्यातव्यतां विनिगमयति। यत्तु देशपरिच्छिन्नं ब्रह्मलोक-प्राप्तिफलमुक्तं तत् क्रममुक्त्यभिप्रायं भवेदित्यदोषः। तस्मात् परमात्मैव प्रणवेनाभिध्यातव्य इति सिद्धम्॥ ४॥

(५) दहरविमर्शः पञ्चमः।

हृदयाकाशस्थो दहरात्माऽयमीश्वरः परमात्मा न विज्ञानात्मा जीवो न भूताकाश इत्याह—

दहर उत्तरेभ्यः । १४ । गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च । १५ । धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः । १६ । प्रसिद्धेश्च । १७ । इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासंभवात् । १८ । उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु । १९ । अन्यार्थश्च परामर्शः । २० । अल्पश्रुतेरिति चेत् तदुक्तम् ॥ २१ ॥ [१४—२१]

"अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्"—इति छान्दोग्यश्रुतिः श्रूयते तत्र दहरे हृदयपुण्डरीके योऽयं दहर आकाशः श्रूयते स भूताकाशो वा विज्ञानात्मा वा परमात्मा वेति संशयः । तथा हि अत्र तावदाकाशशब्दः श्रूयते स भूताकाशो लोकसिद्धो ब्रह्मणि शास्त्रसिद्धः । एवमिह ब्रह्मपुरशब्दः श्रूयते । स जीवस्यापि ब्रह्मशब्दत्वादस्मिन् शरीरे च प्रवतते परब्रह्मलोके च । तस्मात् संशयः प्राप्नोति । किञ्च एष आत्माऽपहतपाप्मा—"इत्यात्मशब्देनापहतपाप्मत्वादिना च विशेषितत्वात् तदाकाशस्थः परमात्मैव दहर इति लभ्यते । अथवा यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदये आकाश इति महाकाशौपम्येन हृदयाकाशं विशेषयंस्तत्रस्थं विज्ञानात्मानमवगमयति । तथा च संशयः प्राप्नोति तत्रेदमुच्यते । उत्तरेभ्यो वक्ष्यमाणहेतुभ्योऽयं दहराकाशः परमात्मा न भूताकाशो जीवो वा । गतिशब्दाभ्याम् । दहरवाक्यशेषे हि गतिशब्दौ श्रूयेते—"इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति"—इति । तत्र प्रकृतं दहरं ब्रह्मलोकशब्देनाभिधाय तद्विषयां गतिं प्रजाशब्दवाच्यानां जीवानामभिधत्ते । स योऽयं दहरो ब्रह्मलोकशब्देनाभिधीयते या वा तद्विषया गतिरभिधीयते ताभ्यां दहरस्य ब्रह्मता गम्यते । न चात्र ब्रह्मणो लोक इति व्युत्पात्त्या कार्य्यब्रह्मणो लोकं सत्यलोकाख्यमयं ब्रह्मलोकशब्दो गमयति । अहरहः सुषुप्त्यवस्थायामासां प्रजानां सत्यलोकगमनकल्पनाया अपदार्थत्वात् । "सता सौम्य तदा संपन्नो भवतीति"—श्रुत्यन्तरे सुषुप्त्यवस्थायां ब्रह्मविषयस्यैव गमनस्य शास्त्रसिद्धत्वाच्च । तथा हीदं श्रुतिरूपं

दृष्टं लिङ्गं चास्तीत्यतः प्रकृते ब्रह्मैव लोक इति सामानाधिकरण्यव्युत्पत्तिर्लभ्यते। तेन दहरस्यैव ब्रह्मत्वेन लोकत्वे न च प्रतिपत्तिः सिद्ध्यति। धृतेश्च महिम्नः स दहरः परमात्मेति लभ्यते । दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति हि प्रकृत्य "अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय"—इत्यात्मशब्दो विधारयिता निर्दिश्यते । स चायं दहरे निर्दिश्यमानो विधरणलक्षणो महिमा दहरस्यैतस्य ब्रह्मतां गमयति । अस्यास्मिन्नुपलब्धेः । न ब्रह्मणोन्यऽस्मिन्नेष महिमोपलभ्यते । ब्रह्मण्येव तस्य शास्त्रतः सिद्धेः ॥ "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्यचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः"—इति। 'एष सर्वेश्वरः । एष भूताधिपतिः । एष भूतपालः । एष सेतुर्विधरण एषां लोकानमसंभेदाय"—इति चैवमादिश्रुतिवचनेभ्यः। प्रसिद्धेश्च ॥ अयं तावत् दहरशब्द आकाशे प्रतिपन्नः। आकाशशब्दश्च परमेश्वरे सिद्धः "आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता। सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते"—इत्यादिप्रयोगात्। तथा चाकाशत्वस्य परमेश्वरे प्रसिद्धेः स दहरः परमेश्वरः स्यान्नान्यो जीवो वा भूताकाशो वा। ननु वाक्यशेषे परमेश्वरादितरस्य जीवस्य परामर्शो दृश्यते—"अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते एष आत्मेति होवाचेति।" अत्र हि संप्रसादशब्दः श्रुत्यन्तरे सुषुप्त्यवस्थायां दृष्टत्वात्तदवस्थावन्तं जीवं शक्नोत्युपस्थापयितु नार्थान्तरम्। तथा शरीरव्यपाश्रयस्य जीवस्यैव शरीरात् समुत्थानं संभवति। तस्मादितरपरामर्शात् स जीव एवेह दहरोऽभिप्रेतः स्यान्नेश्वर इति चेन्न। असंभवात्। न हि जीवो बुद्ध्युपाधिपरिच्छिन्नाभिमानी सन्नाकाशेनोपमीयते। न चोपाधिधर्मानभिमन्यमानस्य जीवस्यापहतपाप्मत्वादयो धर्माः संभवन्ति । ननु प्राजापत्यादुत्तरवाक्यादस्ति संभवो जीवे पारमेश्वराणां धर्माणाम्। तथा हि—"य आत्माऽपहतपाप्मा सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य—इति प्रतिज्ञाय—य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मा"—

इत्यादिनास्यैव जीवस्य जागरितस्वप्नसुषुप्ताद्यवस्थान्तरसंचारमाख्याय शरीरसंबन्धनिन्दापूर्वकं शरीरादुत्थितस्योत्तमपुरुषत्वं दर्शयति प्रजापतिरुत्तरग्रन्थेन । तेनैतस्य जीवस्यैवापहतपाप्मत्वादिधर्मसंबन्धस्तात्पर्य्यविषयीभूतो लभ्यते—इत्यतो जीव एवायं दहरः प्राप्नोतीति चेत्तत्रोच्यते आविर्भूतस्वरूपस्तु जीवस्तत्रैव विवक्ष्यते न जैवेन रूपेण । "परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते"—इति हि ब्रुवता यदस्य पारमार्थिकं स्वरूपं परब्रह्म तद्रूपतयैनं जीवं तथा व्याचष्टे तस्मादुपाधिकल्पितरूपस्य जीवस्यापहतपाप्मत्वादयो धर्मा नोपपद्यन्ते इति सिद्धमस्य परमात्मन एव दहरत्वम् ॥

अथ जीवेश्वरयोर्भेदं मन्वाना अत्राशङ्कन्ते—नन्वाविर्भूतस्वरूपस्य जीवस्यापहतपाप्मत्वादयो धर्मा इष्यन्ते तन्नोपपद्यते । तेषां जीवरूपत्वे सर्वदैव तद्भानस्य वक्तुं युक्तत्वात् । न हि स्वं च रूपं स्वेनैव च निष्पद्यते इति संभवति कूटस्थनित्यस्य । लोके तावत् सुवर्णादीनां द्रव्यान्तरसंपर्कादभिभूतस्वरूपाणामभिव्यक्तासाधारणविशेषाणां क्षारप्रक्षेपादिभिः शोध्यमानानां स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिर्युज्यते तथा नक्षत्रादीनामहन्यभिभूतप्रकाशानामभिभावकवियोगे रात्रौ स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिर्युज्यते न तु तथात्मचैतन्यज्योतिषो नित्यस्य केनचिदभिभवः संभवत्यसंसर्गित्वाद् दृष्टविरोधाच्च । दृष्टिश्रुतिमतिविज्ञातयो हि जीवस्य स्वरूपम् । तच्च शरीरादसमुत्थितस्यापि जीवस्य सदा निष्पन्नमेव दृश्यते । सर्वो हि जीवः पश्यन् शृण्वन् मन्वानो विजानन् व्यवहरति । तस्मान्नैतदस्य स्वं रूपं शरीरात् समुत्थितस्योपपादयितुं युज्यते । तथा चास्य किमात्मकमिदं शरीरात् समुत्थानं किमात्मिका च स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिरिति चेद्—अत्रोच्यते ये तु खलु जीवेश्वरयोर्नित्यभेदं प्रतिपद्यन्ते तेषामियं स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिर्विरुध्येत न विरुध्यते तु जीवपरमात्मनोरैक्यं प्रतिपन्नानाम् । एक एव हि परमेश्वरः कूटस्थनित्यो विज्ञानधातुरविद्यया माययाऽनेकधा विभाव्यते नान्यो विज्ञानधातुरस्ति तथा चैतेऽपहतपाप्मत्वादयः परमात्मधर्मा जीवस्यापि धर्मा इष्यन्ते । किन्तु जीवे सन्तोऽप्यविद्यावशादनाविर्भूता

अविद्योपरमे स्वत आविर्भवन्ति । यथा शुद्धस्य स्फटिकस्य स्वाच्छ्यं शौक्ल्यं च स्वरूपं विवेकग्रहणात् प्राग् रक्तनीलाद्युपाधिभिरविविक्तमिव भवति । प्रमाणजनितविवेकग्रहणात्तु स स्वाच्छ्येन शौक्ल्येन च स्वेनैव स्वरूपेणाभिनिष्पद्यते स ततः प्रागपि तथैव स्यादिति गम्यते । एवं प्राग् विवेकज्ञानोत्पत्तेः शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनोपाधिरविविक्तमिव जीवस्य दृष्टिमत्यादिस्वरूपं भवति तस्याविवक्तस्यैव सतो जीवस्य श्रुतिकृतं विवेकज्ञानं शरीरात् समुत्थानं बोध्यम् । विवेकज्ञानफलरूपा च केवलात्मस्वरूपावगतिरस्य स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः इत्थं विवेकाविवेकमात्रेणैवास्यात्मनः सशरीरत्वमशरीरत्वं चोपचरन्ति । "अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम्"—इत्यादि । तस्माद्विवेकविज्ञानाभावादाविर्भूतस्वरूपो जीव एव स विवेकज्ञानादाविर्भूतस्वरूपः परमात्मा इत्युच्यते । न त्वतोऽन्यादृशावाविर्भावतिरोभावौ स्वरूपस्य संभवतः व्योमवदसङ्गत्वादिति दिक् । नन्वेवं यदि जीवपरमात्मनोरैक्यमभ्युपगम्यते तत्तर्हि इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासंभवादित्यादिना किमिति जीवस्य दहरत्वं प्रत्याख्यायते इति चेत् । तत्रोच्यते नित्यशुद्ध-बुद्धमुक्तस्वभावे कूटस्थनित्यैकरिमन्नस्मिन् परमात्मनि जीवे दृष्टा अविद्योपकल्पिता धर्म्मा न सन्तीत्यावेदयितुं मायोपाधिकनिरुपाधिकयो रूपयोर्भेदप्रदर्शनविवक्षया तथाप्रवृत्तिरस्तीत्यदोषः ॥ ननु "थ एष संप्रसादः"-इत्यादिना दहरवाक्यशेषे योऽयं जीवपरामर्शो दर्शितस्तस्य परमेश्वरपरत्वेऽभ्युपगम्यमाने जीवं प्रत्युपासनाद्युपदेशाप्रसक्त्या परामर्शवैयर्थ्यं प्रसज्येतेति चेन्न । अन्यार्थश्च परामर्शः कृतोऽस्तीत्यदोषात् ॥ न ह्यत्र जीवपरामर्शो जीवस्वरूपपर्य्यवसानार्थः किन्तु परमात्मस्वरूपपर्य्यवसनार्थ उपनिबध्यते । संप्रसादशब्दोदितो हि जीवो जागरिते देहेन्द्रियपंजराध्यक्षो भूत्वा तद्वासनानिर्मितांश्च स्वप्नान्नाडीचरोऽनुभूय शरणं प्रेप्सुरुभयरूपादपि देहाभिमानादुत्थाय सुषुप्तावस्थायामाकाशशब्दितं परं ज्योतिरुपसंपद्य सर्वविधविज्ञानान्यपोह्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इत्याह । तत्रेदं परं ज्योतिरपहत-

पाप्मत्वादिगुणमुपास्यमित्येवमर्थं जीवपरामर्शः क्रियते तस्मान्न वैयर्थ्यम् ॥ ननु—"दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश"-इत्याकाशस्याल्पत्वं श्रूयमाणं परमेश्वरे नोपपद्यते जीवस्य त्वाराग्रोपमितस्याल्पत्वमवकल्पते । तस्मादल्पश्रुतेर्जीव एव दहर इति चेत् तदुक्तं पूर्वमर्भकौकस्त्वप्रश्ने निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्चेति । तस्मादल्पावकाशश्रवणेऽपि परमेश्वरे तद्विरोधस्य तत्र परिहृतत्वात् तदुक्तप्रकारेणैवात्रापि तत्परिहारसिद्धिरिति नास्ति विसंवादः। तस्माद्दहरः परमात्मेति सिद्धम् ॥ ४ ॥

भारूपादिधर्मचतुष्टयविमर्शः षष्ठः ।

भारूपः परमात्मा न तेजोधातुरित्याह—

अनुकृतेस्तस्य च । २२ । अपि च स्मर्य्यते ॥ २३ ॥ [२२–२३]

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १ ॥ इति काठके मुण्डके च श्रूयते । तत्रेदं सर्वं यं भान्तमनुभाति यस्य च भासा सर्वमिदं विभाति स कश्चित् तेजोधातुर्वा प्राज्ञो वेति संदिह्यते । तत्रेदमुच्यते तस्यानुकृतेराख्यानादिह प्राज्ञ एवायं भारूपो विवक्षित इति तमेव भान्तमनुभातीत्यनुभानमाख्यायमानं तेजोधातुनावकल्प्यते । समत्वाद्धि तेजोधातूनां सूर्यादीनां न तेजोधातुमन्यं प्रत्यपेक्षास्ति यं भान्तमनुभायुः । न हि प्रदीपः प्रदीपान्तरमनुभाति । न चापीदं सूर्यादितेजस्तेजोऽन्तरेण विभातीति संभाव्यते तेजोऽन्तरेण तेजोऽन्तरस्य प्रतिघातात् । किञ्च न केवलं सूर्यादीनामपितु सर्वस्याप्यर्थजातस्य भानं तदधीनमित्याख्यायते तदेतत् प्राज्ञपरिग्रहे सत्येवावकल्प्यते न तेजोधातुपरिग्रहे । " भारूपः सत्यसंकल्प "--इति श्रुत्या प्राज्ञस्य भारूपत्वावबोधनाच्च । किञ्चात्रैव ।

"हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निर्मलम् ।
तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद् यदात्मविदो विदुः ॥"

इत्येवमुत्तरग्रन्थे ज्योतिषां सूर्यादीनां ज्योरित्युक्तथा स्वयंज्योतिःस्वरूपस्य विज्ञानघनस्य विज्ञानप्रसादेनैव सर्वेषां सूर्यादीनां भानबोधनात् तदनुसारेणोहाप्यर्थो नेयः। तस्मात् प्रज्ञात्मा भारूपो ज्योतिषां ज्योतिः। तमेव भान्तमिदं सर्वमनुभाति न तस्य भानाय सूर्यादयोऽपेक्ष्यन्ते इति सिद्धम् ॥ अपि चैवं स्मर्य्यते—

"दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद् युगपदुत्थिता ॥
यदि भाः सदृशी सा स्याद् भासस्तस्य महात्मनः।
न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ १ ॥
यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ २ ॥ इति भगवद्गीता ॥ ६ ॥

७—प्रमितविमर्शः सप्तमः

(७) अंगुष्ठादिप्रमितः परमात्मा न शारीरो विज्ञानात्मा इत्याह—

शब्दादेव प्रमितः। २४। हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥ [२४-२५]

"अंगुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति"—इति काठकवाक्यं श्रूयते। अंगुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः। ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्व एतद्वै तत्—"इति च श्रूयते। तत्रायमंगुष्ठप्रमितः पुरुषो विज्ञानात्मा वा परमात्मा वेति संशयः तथाहि—अथ सत्यवतः कायात् पाशबद्धं वशं गतम्। अंगुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात् ॥ इत्यादि स्मृतेः, संभवाच्च—संसारिणि शरीरिण्यंगुष्ठपरिमाणता उपपद्यते। अनन्तायामविस्तारे तु भगवति परमात्मनि सांगुष्ठमात्रता नोपपद्यते। तस्माद्विज्ञानात्मेत्येकः पक्षः। अथ ईशानो भूतभव्यस्येत्युक्त्या परमात्मेति गम्यते। परमेश्वरातिरिक्तस्य भूतभव्येशानायोग्यत्वा-

दिति द्वितीयः पक्षः तत्रेदमुच्यते। शब्दादेव हेतोः प्रमितः परमात्मा ॥ "एतद्वैतत्"—इति हि शब्द एवेह प्रकृतं पृष्टमर्थमनुसंधाय प्रमितत्वेन विवक्षितमर्थं निरूपयति। "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात्। अन्यत्र भूताद् भव्याच्च यत्तत् पश्यसि तद्वद"—इत्येवं यद् ब्रह्म पृष्टम्—एतद्वै तदंगुष्ठप्रमितमिति। तस्मान्न विज्ञानात्मा। यत्तु परमात्मनोऽगुष्ठप्रमितत्वं नोपपद्यते इत्युक्तं तन्न। हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् तदुपपत्तेः। मनुष्यमधिकृत्य हीदमुक्तं विजानीयात्। तत्र सर्वगतस्याप्यस्य परमात्मनो हृदयप्रदेशेऽवस्थानमपेक्ष्येदमंगुष्ठप्रमितत्वमुक्तं स्यात्। यथाकाशस्य वंशपर्वापेक्षमरत्निमात्रत्वमुपचरन्ति तद्वत् ॥ नन्वत्रैव परेण ग्रन्थेन विज्ञानात्मानमेवांगुष्ठप्रमितं शब्देन निरूपयति—"अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ॥ तं स्वाच्छरीरात् प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण, तं विद्याच्छुक्रममृतमिति"। न च स्वाच्छरीरात्तं परमात्मानं प्रवृहेदिति संभवति। तत्कथं परमात्मनोऽगुष्ठप्रमितत्वे काठकवाक्यस्य तात्पर्य्यमुन्नीयते। इति चेत् सत्यम्। द्विरूपा हि वेदान्तवाक्यानां प्रवृत्तिः। क्वचित् परमात्मस्वरूपनिरूपणपरा। क्वचित्तु विज्ञानात्मनः परमात्मैकत्वोपदेशपरा। तत्रेदं विज्ञानाऽत्मनोऽगुष्ठमात्रस्य परमात्मनैकत्वमुपदेष्टुं परमात्मनोऽगुष्ठप्रमितत्वमुपदिश्यते न त्वस्यांगुष्ठमात्रत्वे तात्पर्य्यमस्तीत्यदोषः ॥ ७ ॥

॥ इति सप्तानां यौगिकविचालिशब्दानामैदम्पर्य्याधिकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

(२) अथ कर्म्मणि विद्यायामधिकार व्यवस्थाधिकरणम् ॥ तत्र त्रयो विमर्शाः।

१—देवाधिकारविमर्शः प्रथमः ॥

यज्ञकर्मणि ब्रह्मविद्यायां मनुष्यवद्देवानामप्यधिकारोस्ति। सामर्थ्याद् विग्रहवत्वादर्थित्वादप्रतिषेधाच्चेत्याह—

तदुपर्य्यपि बादरायणः संभवात्। २६। विरोधः कर्मणीति

चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् । २७ । शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । २८ । अत एव च नित्यत्वम् । २९ । समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च । ३० । मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः । ३१ । ज्योतिषि भावाच्च । ३२ । भावं तु बादरायणोऽस्ति हि । ३३ । शुगस्य तदनादरश्रवणात् तदाद्रवणात् सूच्यते हि । ३४ । क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् । ३५ । संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलापाच्च । ३६ । तदभावनिर्द्धारणे च प्रवृत्तेः । ३७ । श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च । ३८ । [२६–३८ ।]

अथेह प्रासङ्गिकाः केचिदर्था व्यवस्थाप्यन्ते । पूर्वं तावन्मनुष्यमधिकृत्य परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपादितम् । तेनेदं ब्रह्मशास्त्रं मनुष्याधिकारेणैव प्रवर्तते इति कश्चिद् भ्रान्त्या व्यवस्येत् । स तथार्थो मा प्रसञ्जीत्यत इदं प्रकरणमारभ्यते—तदुपर्य्यपि देवलोकेऽस्ति ब्रह्मविद्यायामधिकारो, देवानामप्यत्राधिकारसंभवादिति बादरायणो मन्यते । शक्तत्वमर्थित्वमपर्य्युदस्तत्वं वेदोपनीतत्वं चाधिकारकारणानि । तत्र तावदस्ति तेषां सामर्थ्यम् । मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणेभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमात् । अर्थित्वं च मोक्षविषयं संभवति देवादिलोकसुखस्यापि मर्य्यादावत्त्वात् क्षयातिशययुक्तत्वाच्च । न च तेषां क्वचिदधिकारप्रतिषेधः श्रूयते । न चानुपनीतत्वमनधिकारहेतुः उपनयनस्य वेदाध्ययनार्थत्वात् तेषां च स्वयं प्रतिभातवेदत्वात् । एकशतं ह वै वर्षाणि मघवा प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास । भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मेत्यादिश्रुत्या देवादीनामपि विद्याग्रहणार्थं ब्रह्मचर्य्यादिश्रवणाच्च । तस्मादेभिर्हेतुभिर्देवादीनामप्यत्र ब्रह्मविद्यायामधिकारः संभवतीत्येकः सिद्धान्तः सिद्धः ॥ १ ॥

२–देवानित्यचेतनविग्रहविमर्शो द्वितीयः ॥

तदुपष्टम्भकतया च सन्ति विग्रहवन्तश्चेतनविशेषा अपि देवा इति द्वितीयसिद्धान्तः सिद्धः॥ २॥ अत एव चैते देवा अनित्याः सन्तीति तृतीयसिद्धान्तः सिद्धः ॥ ३ ॥ नत्वेवं देवादीनां विग्रहवत्त्वाभ्युपगमे विरोधः कर्मणि स्यात्। तथाहि—विग्रहवत्त्वाद् ऋत्विगादिवदमीषां देवानामपि स्वरूपसंनिधानेन कर्माङ्गताभ्युपगमे बहुषु यागेषु युगपदेकस्येन्द्रस्य स्वरूपसंनिधानं नोपपद्यते। इति चेन्न । अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् । एकस्यापि देवतात्मनो युगपदनेकस्वरूपप्रतिपत्तिर्दृश्यते शास्त्रे। तथाहि-"कति देवा" इति शाकल्येन पृष्टो याज्ञवल्क्यो निवेदयति—"त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रा"–"महिमान एवैषामेते । त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवाः षड् देवाः त्रयो देवाः। द्वौ देवौ। अध्यर्द्धो देवः । एको देवः प्राण" इति तत्रेयं देवानां प्राणैकरूपतां दर्शयन्ती श्रुतिस्तस्यैवैकस्य प्राणस्य युगपदनेकरूपतां दर्शयति ॥

आत्मनो वै सहस्राणि बहूनि भरतर्षभ ।
कुर्याद् योगी बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीञ्चरेत् ॥ १ ॥
प्राप्नुयात् विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत् ॥
संक्षिपेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगुणानिव ॥ २ ॥

इत्येवं प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्याणां योगिनां युगपदनेकशरीरयोगं दर्शयन्ती स्मृतिराजानसिद्धानां देवानामनेकप्रतिपत्तिमञ्जसा प्रापयति । तथा चानेकरूपप्रतिपत्तिसंभवादेकैका देवता बहुभी रूपैरात्मानं प्रविभज्य बहुषु यागेषु युगपदङ्गभावं गच्छति परैश्च न दृश्यतेऽन्तर्धानादिशक्तियोगादित्युपपद्यते। तस्माद्देवादीनां विग्रहवत्त्वाभ्युपगमेऽपि नास्ति विरोधः कर्म्मणीति सिद्धम् ॥ ४ ॥ नन्वेवमपि शब्दे विरोधः स्यात्। शब्दः शास्त्रं वेद इत्येकार्थाः। वेदश्च नित्या इष्यन्ते। तत्र शब्दस्यार्थेनौत्पत्तिकं संबन्धं भगवान् बादरायणो मन्यते स यदि बादरायण एवेदानीममीषां वेदप्रसिद्धा

नान्देवानां विग्रहवत्त्वाभ्युपगमेन प्राप्तमनित्यत्वं देवानां प्रतिपादयेत्। तर्त्तर्हि शब्दार्थसम्बन्धस्यौत्पत्तिकत्वं विरुध्येत विग्रहयोगादस्मदादिवज्जननमरणवद्भिरनित्यैर्देवैः कृतसम्बन्धानां शब्दानां नित्यत्वासंभवादिति चेन्न। अतः प्रभवात्। जननमरणयोगादनित्यानामपि देवानामुत्पत्तिमस्मादेव हि वैदिकाच्छब्दात् स मन्यते प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्। प्रत्यक्षं श्रुतिः। अनुमानं स्मृतिः। ताभ्यां हि गम्यते वेदेभ्यो देवा उत्पन्ना इति। तथा हि—"एते असृग्रमिन्दवस्तिरः पवित्रमाशवः। विश्वान्यभिसौभगा" इत्यस्या ऋचः शब्दैर्देवादीनामुत्पत्तिं छान्दोग्यश्रुतिस्तावदाह। "एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजत। असृग्रमिति मनुष्यान्। इन्दव इति पितॄन्। तिरःपवित्रमिति ग्रहान्। आशव इति स्तोत्रम्। विश्वानीति शस्त्रम्। अभिसौभगेत्यन्याः प्रजाः"—इति। एवं वाजसनेयकश्रुतिरप्याह षष्ठे काण्डे—"स मनसा वाचं मिथुनं समभवत् तेऽष्टौ वसवोऽसृज्यन्त, त एकादश रुद्राः, ते द्वादशादित्याः स मनसैव वाचं मिथुनं समभवत् स विश्वान्देवानसृजत" इति। स्मृतिरप्याह—अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा। आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः॥ इति॥ नामरूपे च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनम्॥ वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वरः इति—सर्वेषां च स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक्। वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे"—इति च। किञ्च सर्व एवैतेऽनित्याः पदार्थाः शब्दादेवोत्पद्यन्ते इति गम्यते प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्। तथा हि—चिकीर्षितमर्थमनुतिष्ठन् कर्त्ता नूनमिदमित्थं संपादयेयमित्यादौ बुद्धौ भावयति पश्चात्तमर्थमनुतिष्ठतीति सर्वेषां नः प्रत्यक्षमेतत्। तथैवानुमीयते—प्रजापतेरपि स्रष्टुः सृष्टेः पूर्वं चिकीर्षितविषयाः शब्दा मनसि प्रादुर्बभूवुः पश्चात् तदनुगतानर्थान् ससर्जेति श्रुतिरप्येतमर्थमनुगमयति—स भूरिति व्याहरत् स भूमिमसृजते- त्येवमादिः।

तस्माद्देवादीनां विग्रहवत्त्वेऽनित्यत्वे चाभ्युपगतेऽपि न तावता शब्दे विरोधः प्राप्नोतीति सिद्धम् ॥५॥ अत एव च नित्यत्वं शब्दानामुपपद्यते। यत इमे देवाः सर्वेऽपि शब्देभ्य एवोत्पन्नाः सन्तीति। किञ्च नित्यः खल्वसौ प्रजापतिस्तस्येदं विज्ञानमपि नित्यमेव स्यात्। अत एव च तद्विविज्ञानरूपाणाममीषां वैदिकशब्दानामपि नित्यत्वमर्थसिद्धं लभ्यते। किञ्च प्रजापतेर्विज्ञानरूपत्वादिमे वेदशब्दाः प्रमाणभूता एव सन्तीति स्थिते अत एव च नित्यत्वमेषां शब्दानामभ्युपगच्छामः। अयमेव हि प्रमाणभूतो वैदिकः शब्दो वेदशब्दानां नित्यत्वं न आचष्टे—"यज्ञेन वाचः पदवीयमायंस्तामन्वविन्दन्नृषिषु प्रविष्टाम्—" इति सुकृतेन वाचो लाभयोग्यतामागच्छन्। अथ ऋषीणां बुद्धौ प्रादुर्भूतां तां वाचमलभन्तेत्यर्थः॥ स्मरति चैवं भगवान् वेदव्यासोऽपि। "युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः। लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा"—इति ॥ तस्माद्देवादीनां विग्रहवत्त्वेनानित्यत्वे च स्थितेऽपि स नित्यो वेदशब्द इति सिद्धान्तः सिद्धः॥ ६ ॥ ननु यदि देवादयो विग्रहयोगादनित्या इष्यन्ते नित्यास्तु वैदिकाः शब्दाः तथा चावृत्तौ विरोधः प्राप्नोति। प्रलीय पुनः प्रभवो जगत आवृत्तिः। तत्र तावत् प्रलीयमानानां देवादीनां प्रलीयमानान्येव नामरूपाणि स्युः तानि पुनरन्यस्मिन् सृष्टिपर्य्यये प्रभूयमानानां तेषां तेषां देवादीनामन्यान्येव यदृच्छयोपकल्पितानि प्रभवेयुरिति प्राप्नोति। विग्रहयोगाद्धि देवादीनामप्यस्मदादिभिः सामान्यं कृतं स्यात् अस्मदादीनां च प्रेत्यभावे नामरूपाणि भिद्यन्ते तत एव च पूर्वजन्मसिद्धास्तत्तन्नामरूपव्यवहारा निवर्तन्ते। एवमविशेषादमीषामपि परकल्पजातानां पूर्वकल्पसिद्धा वैदिका नामरूपव्यवहारा निवर्तेरन् अपराश्चापराश्च कल्पेरन्। तथा चावश्यममीषां वैदिकनामरूपव्यवहाराणामप्यनित्यत्वं प्राप्तं भवति। अनित्यार्थानित्यरूपोपकल्पितानां नाम्नामनित्यतया नाप्राप्तत्वात्। वैदिकास्तु नामशब्दा नित्यत्वान्न विपर्य्यस्येयुः प्रलीयप्रभवेऽप्येकरूपास्तिष्ठेयुरिति कथमेषां वैदिकशब्दानामलब्धप्राक्कल्पीयविषयाणां सामर्थ्यमिदानीं कल्पे स्यात्। तस्माद्देवादीनां विग्रहवत्त्वानित्य-

त्वयोरभ्युपगमे वेदनित्यतावादिनामावृत्तौ विरोधः प्राप्नोतीति चेत् सत्यम्। समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो द्रष्टव्यः। तथा हि—इमौ तावज्जगतः प्रलयप्रभवावीश्वरस्य हिरण्यगर्भस्य स्वापप्रबोधाविष्येते। यथा चायं जीवः सुप्त्वा प्रतिबुध्यते एवमयं हिरण्यगर्भः सुप्त्वा प्रतिबुध्यते। स यथा जीवः पूर्वप्रबोधवदेव सर्वान् नामरूपव्यवहारानविशेषमुत्तरप्रबोधे कुरुते एवमयमीश्वरो हिरण्यगर्भः पूर्वसृष्टिवदेव सर्वान्नामरूपव्यवहारानविशेषमुत्तरसृष्टौ कुरुते। ननु चेह जीवस्वापे सर्वव्यवहारानुच्छेदाद् व्यवह्रियमाणानामर्थानां समाननामरूपत्वमर्थसिद्धं भवति। प्रलये तु सर्वव्यवहारोच्छेदात्पूर्वव्यवहारस्योत्तरसृष्टावनुसन्धातुमशक्यत्वान्नाविशेष इति चेन्न। दर्शनात् स्मृतेश्च। तथा हि—"यदा सुप्तः स्वप्नं न कश्चन पश्यति अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति तदैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति। चक्षुः सर्वैः रूपैः सहाप्येति। श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति। मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति। स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन् एवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवाः देवेभ्यो लोकाः"—इति कौषीतक्यादिश्रुतिभ्यः स्वापप्रबोधयोरेव प्रलयप्रभवत्वप्रतिबोधनादमुष्य हिरण्यगर्भस्वापस्य जीवस्वापेन तुल्यत्वावगमादिह यथा जीवस्वापे सुषुप्तस्य स्वापकाले यावद्व्यवहारोच्छेदेऽपि पुरुषान्तरव्यवहारानुच्छेदाद् दृश्यन्ते प्रबुद्धस्य तस्य प्राक्संस्कारवतः समाननामरूपव्यवहाराः। एवममुष्य हिरण्यगर्भस्य स्वापकाले तदीययावद्व्यवहारोच्छेदेऽपि हिरण्यगर्भान्तरव्यवहारानुच्छेदादनुवर्तन्ते निर्विशेषं प्रबुद्धस्य तस्य प्राक्संस्कारवतः समाननामरूपव्यवहाराः। अथ यथास्य जीवस्य प्रेत्य जन्मान्तरसंभवस्तथास्य हिरण्यगर्भस्य महाप्रलयोत्तरं पुनः संभवः। तत्र यद्यपि सर्वव्यवहारप्रवर्तकस्य वेदस्य विज्ञानापरपर्यायस्य स्वयं पूर्वजन्मवत् सर्वविषयावगाहितया प्रतिभानं न सामान्येन दृश्यते तथापि यथा जीवस्य नवजातस्य गुरुशिक्षया विज्ञानं प्रसी-

इति एवममुष्य हिरण्यगर्भस्य नवजातस्येश्वरस्य परमेश्वरानुग्रहात् कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानं श्रूयते "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै। तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये"—॥ इति ॥ तथा च पारमेश्वरविज्ञानात्मको वेदो महाप्रलयोत्तरं नवजातहिरण्यगर्भायेश्वराय परमेश्वरकृपयैव संपद्यते तदनुसारेणैव च स हिरण्यगर्भः सर्वमर्थं यथायथं प्राग्वज्जनयतीति विद्वांसः पश्यन्ति। श्रूयते च—

"सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत्।
दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः" इति।
स्मर्यते च—ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः।
शर्वर्यन्ते प्रसूतानां तान्येवैभ्यो ददात्यजः॥
यथर्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्य्यये।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु॥
यथाभिमानिनोऽतीतास्तुल्यास्ते सांप्रतैरिह।
देवा देवैरतीतैर्हि रूपैर्नामभिरेव च॥" इति॥

तथा चेत्थं दर्शनात् स्मृतेश्च सिद्धात् समाननामरूपत्वादावृतावप्यविरोधः सिद्धः॥ ७॥ नन्वस्तु वेदानां नित्यत्वम्। अस्तु वा कर्मणि शब्दे चावृतौ च विरोधपरिहाराद्देवादीनां विग्रहवत्त्वम्। अस्तु वा तेषां शक्तत्वमर्थित्वमपर्युदस्तत्वं प्रतिभातवेदत्वं च। तथापि नैषां तावद्यज्ञादौ कर्मण्यधिकारः सिद्धान्तयितुमिष्यते देवानां देवतान्तराभावाद् ऋषीणामार्षेयान्तराभावाच्च॥ न हीन्द्रादीनामिन्द्राद्युद्देशेन किञ्चित् कृत्यमस्ति न वा भृग्वादीनां भृग्वादिसगोत्रतया। तस्मादेषां देवादीनां यथा कर्मण्यनधिकारः प्राप्नोति एवमेवैतेषां मध्वादिष्वसंभवाद् विद्यायामप्यनधिकारं जैमिनिरभ्युपैति। अस्ति हि मधुविद्या—"असौ वा आदित्यो देवमधु"—इत्यारभ्य समाम्नाता। तत्र यथा मनुष्या आदित्यं मध्वध्यासेनोपासते

न तथा देवाः शक्नुवन्ति कर्तुम् । कं हि नामान्यमादित्यमयमादित्य उपासीत । अपि च—आदित्यव्यपाश्रयाणि पञ्चरोहितादीन्यमृतान्युपक्रम्य वसवो रुद्रा आदित्या मरुतः साध्याश्च पञ्चदेवगणाः क्रमेण तत्तदमृत-मुपजीवन्तीत्युपदिश्य स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाऽग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यतीत्यादिना वस्वाद्युपजीव्यान्यमृतानि विजा-नतां वस्वादिमहिमप्राप्तिं दर्शयति । वस्वादयस्तु कानन्यान् वस्वादीन-मृतोपजीविनो विजानीयुः कं चान्यवस्वादिमहिमानं प्रेप्सेयुः । अपि च — "अग्निः पादो वायुः पादः आदित्यः पादो दिशः पादः । वायु-र्वाव संवर्गः । आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः ।" इत्यादिषु देवतात्मोपासनेषु न तेषामेव देवतात्मनामधिकारः संभवति ॥ अपिच "इमावेव गोतम-भरद्वाजौ अयमेव गोतमोऽयं भरद्वाजः"—इत्यादिष्वृषिसंबन्धे-षूपासनेषु न तेषामेवर्षीणामधिकारः संभवति । ज्योतिषि भावाच्च । "चित्रं देवानामुदगादनीक—"मिति मन्त्रवर्णादमुष्मिन् द्युस्थाने सौर-ज्योतिषि सर्वे देवाः भवन्तीति विज्ञायते । तस्य च ज्योतिषो मृदादिवद-चेतनत्वावगमान्न तद्विशेषरूपाणाममीषां देवानां कर्मणि विद्यायां वाधि-कारः संभवति । अपर आह । ज्योतिषि भावाच्च । "तं देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्"—इति श्रुतेरमीषां देवानां परस्मिन् ज्योतिषि भाव औपासनिकः श्रूयते । तथा चामीषां ज्योतिष्येवाधिकारभावात् पर-ज्योतिषोऽन्यत्र देवयजनादिकर्मणि देवताविशेषोपासनात्मकविद्यायां वा-ऽधिकाराभावः सिद्धो भवति इति जैमिनिः प्रत्यवतिष्ठते ॥ भावं तु तेषामधिकारस्य बादरायणो मन्यते । तथा हि मध्वादिविद्यासु देवतादि-व्यामिश्रासु उपास्यत्वोपासकत्वयोरेकत्रासंभवादवकल्पतेऽधिकाराभाव-स्तथापि न सर्वत्राविशेषेणानधिकारः शक्यमुत्प्रेक्षितुम् । न च क्वचिद-संभव इत्येतावता यत्र संभवस्तत्राप्यधिकारोऽपोह्येत । अन्यथा मनुष्या-णामपि सर्वेषां ब्राह्मणादीनामविशेषेण सर्वेषु राजसूयादिष्वधिकारो नास्तीति कृत्वा सर्वत्रानधिकारः प्रसज्येत । अस्ति हि देवादीनां विद्याया-

मधिकारसमर्पिका श्रुतिः—"तद् यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत् तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्"—इति । "ते होचुः—हन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्"—इति । "इन्द्रो ह वै देवानामभिप्रवव्राज, विरोचनोऽसुराणाम्"—इत्यादिः । अथवा न केवलमस्यां ब्रह्मविद्याया-मेवाधिकारः । अपि तु अस्ति हि सर्वत्राप्यविशेषेण कर्मणि विद्यायां च देवानामधिकारः श्रूयते हि—"अग्निर्वा अकामयत अन्नादो देवानां स्यामिति, स एतमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निर-वपत्, ततो वै सोऽन्नादो देवानाभवत् । अग्निर्वै देवानामन्नादः ।" इति । तथा "इन्द्रो वा अकामयत ज्यैष्ठ्यं देवानामभिजयेय-मिति स एतमिन्द्राय ज्येष्ठाय पुरोडाशमेकादशकपालं निरवपत् महाव्रीहीणाम्, ततो वै स ज्यैष्ठ्यं देवानामभ्यजयत्"—इत्यादि । एतेन पूर्वपूर्वाग्नीन्द्रादियजनेनोत्तरेषामग्नीन्द्रादिदेवानामैश्वर्य्या-दिप्राप्तिः कर्म्मफलमभूदित्यवगम्यते । एवमत्र मध्वादिविद्यासु भविष्यति । वस्वादिदेवानां कल्पभेदेन भिन्नतयोपास्योपासकभावस्योपपत्तेः । किञ्च—अस्ति हि मध्वादिषु संभवो, ब्रह्मण एव सर्वत्र निचाय्यत्वात् । तथा हि । विद्याया ब्रह्मोपनिषत्त्वश्रवणाद् वस्वादिभोग्यभूतादित्यांशस्य विधीय-मानमुपासनं तदवस्थस्य ब्रह्मण एवेत्यवगम्यते । तथा च कार्य्यकारणो-भयावस्थं ब्रह्मोपासीनः कल्पान्तरे वसुरुद्रादिभावं प्राप्य तदन्ते कारणा-त्मकं परं ब्रह्मैवाप्नोतीत्युपासनफलं भवति । ईदृशं चेदमुपासनमादित्य-वस्वादीनामपि संभवति । तस्मादस्ति कर्मणि विद्यायां च विशेषेण देवादीनामप्यधिकार इति सिद्धम् ॥

यत्तु ज्योतिषि देवानां स्वरूपसत्त्वान्नाधिकार इत्याद्दिष्टम् । तन्न । भूतधातूनामग्निवायुविद्युदादित्यानां ज्योतिषामन्येषां चाचेतनत्वेऽपि तद-धिष्ठातारो देवतात्मानश्चेतना देवा इष्यन्ते । मृदब्रवीत् । आपोऽब्रुवन्—

इत्यादि चेतनव्यवहाराणामन्यथानुपपत्तेश्च स्वस्वाधिष्ठाने स्थिता अन्यत्रापि यथेच्छं गन्तुं शक्नुवन्ति । अस्ति हि देवानामैश्वर्य्ययोगाज्ज्योतिरात्मा-त्मभिश्चावस्थातुं यथेष्टं च तं तं विग्रहं ग्रहीतुं सामर्थ्यम्। श्रूयते हि सुब्रह्मण्यार्थवादे—"मेधातिथिं ह काण्वायनमिन्द्रो मेषो भूत्वा जहार"—इति । अणिमाद्यैश्वर्य्यप्राप्तिफलको योगः स्मर्य्यमाणो न शक्यते साहसमात्रेण प्रत्याख्यातुम् ।

"पृथ्व्यप्तेजोऽनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते ।
न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम् ॥

इत्यादि श्रुतेर्योगमाहात्म्यस्य प्रख्यापितत्वात् । तस्मादाजातसिद्धानां योगिनामेषां देवानामस्ति नानाविग्रहग्राहित्वमिति नानुपपत्तिरधिकारस्य। तस्मादस्ति देवानामप्यधिकार इति सिद्धम् ॥ ८ ॥

३—शूद्रमनुष्याधिकारविमर्शस्तृतीयः ॥

ननु कर्ममीमांसोक्तस्याधिकारनियमस्येत्थं प्रत्याख्याने यथाऽधिकार-समर्पकलिङ्गश्रवणाद् देवादीनामविशेषेण कर्मणि विद्यायां चाधिकारः समर्थितस्तथा मनुष्येषु शूद्राणामप्यविशेषेणाधिकारः प्रसज्यते । संवर्ग-विद्यायां शूद्राधिकारबोधकलिङ्गश्रवणात् । तत्र हि जानश्रुतिं पौत्रायणं शुश्रूषुमाचार्य्यो रैक्कः शूद्रशब्देन परामृशति—"अह हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्तु" "आजहारेमाः शूद्रानेनैव मुखेनालापयिष्यथा" इति । तस्मादस्ति विद्यायां शूद्रस्याधिकार इति प्राप्ते उच्यते । न शूद्रस्या-धिकारोऽस्ति । शूद्राधिकारसमर्पकलिङ्गस्य कुत्राप्यश्रवणात् । यत्तु संवर्ग-विद्यायां जानश्रुतेः शूद्रशब्देन परामर्शो लिङ्गमुक्तं तन्न । पदार्थानवबोधात् । तत्र हि हंसयोः कथाप्रसंगे स्वस्यानादरं श्रुतवतोऽस्य जानश्रुतेः राज्ञः शुगु-त्पेदे । तया शुचा निमित्तेन रैक्कसमीपे तस्य राज्ञ आद्रवणात् तस्येयमुत्पन्ना शुगनेन शूद्रशब्देन सूच्यते न तु जातिशूद्रत्वम् । शुचा द्रवतीति शूद्र इति व्युत्पत्तेर्विलक्षयिषितत्वात् । ननु कथमिदं गम्यते तत्र शूद्रशब्दो जातिशूद्राभिप्रायो नास्तीति चेद्—अनधि-

कारादेवेति ब्रूमः । क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् । उत्तरत्र हि संवर्गविद्यावाक्यशेषे चैत्ररथिरभिप्रतारी क्षत्रियः संकीर्त्यते । "अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं सूदेन परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी बिभिक्षे"—इति । तत्रायमभिप्रतारी चैत्ररथो नाम क्षत्रपतिर्विज्ञायते कापेययोगात् । "एतेन वै चैत्ररथं कापेया अयाजयन्"—इति श्रुत्या चैत्ररथस्यैव क्षत्रपतेः कापेययोगावगमात् । तेन च क्षत्रियेणाभिप्रतारिणा सह समानायां विद्यायां संकीर्तनमस्य जानश्रुतेरपि क्षत्रियत्वं सूचयति । समानानामेव प्रायेण समभिव्याहारदर्शनात् ॥ तस्मादयं जानश्रुतिः क्षत्रिय एवासीदिति सिद्धम् । युक्तं चैतत् । अन्यथा तस्य जातिशूद्रत्वाभ्युपगमे शूद्राय तस्मै संवर्गविद्योपदेशश्रुतिः श्रुत्यन्तरविरुद्धा स्यात् । श्रुत्यन्तरे संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलापाच्च । तथाहि "तं होपनिन्ये"—"अधीहि भगव इति होपससाद"—"ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः" इति । "तान् हानुपनीयैव"-इत्यादयो विद्याप्रदेशेषूपनयनसंस्कारपरामर्शिकाः श्रुतयोऽसंस्कृतानामत्रानधिकारं दर्शयन्ति । असंस्कृताश्च ते शूद्राः । "शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिः ।" "न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हती-"त्यादिस्मृतिभिस्तेषां संस्काराभावस्याभिलापात् तद्भावनिर्द्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ किं गोत्रोऽसीति हारिद्रुमतेन गौतमेन पृष्टः सत्यकामो जाबालः । "स होवाच नाहमेतद्वेद—यद्गोत्रोऽहमस्मि अपृच्छं मातरं सा मा प्रत्यब्रवीद् बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि" "तं होवाच । नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति । समिधं सोम्याहर—उप त्वा नेष्ये न सत्यादगाः" ॥ इति श्रुतौ शूद्रत्वाभावनिर्द्धारणे प्रवृत्तिं पश्यामः । यद्यविशेषाच्छूद्रस्याप्यत्र विद्या-

यामधिकारोऽभविष्यत् तदा नैतदेवमुपनेतुं गोत्रादिनिर्णये प्रवृत्तिरभविष्यत्॥ किञ्च शूद्रस्य वेदश्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधादनधिकारो गम्यते। तथाहि—"पद्यु ह वा एतच्छ्मशानं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यम्। तस्माच्छूद्रो बहुपशुरयज्ञियः"—इति हि श्रूयते। तत्र शूद्रसमीपेऽध्ययनप्रतिषेधात् सुतरां शूद्रस्याध्ययनप्रतिषेधः सिद्धः। स्मृतेश्च। तथा हि—"अथ हास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणम्, उच्चारणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेदः"—इति "न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेद्"—इत्यादिस्मृतिवचनमस्य वेदश्रवणादिप्रतिषेधं विधत्ते॥ न चानुपशृण्वतोऽध्ययनतदर्थज्ञानतदर्थानुष्ठानानि संभवन्ति तस्माच्छूद्रस्य वेदपूर्वकं विद्याग्रहणे नास्त्यधिकार इति सिद्धान्तः सिद्धः॥ ९॥

इति कर्म्मणि विद्यायामधिकारव्यवस्थाधिकरणं समाप्तम्॥ २॥

अथ चतुर्णां निरूढविचालिशब्दानामैदम्पर्य्याधिकरणम्। तत्र चत्वारो विमर्शाः।

१—भयहेतुः शास्ता प्रथमो विमर्शः

कम्पनाद्। ३९ (३९)

"अंगुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति"—इति। "अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा"—इत्यनयोर्वाक्ययोर्मध्ये—"यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतं महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति, भयादस्याग्निस्तपति भयात् तपति सूर्यः। भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः"—इति काठकवाक्यं श्रूयते। तत्र सर्वस्य जगतः प्राणाश्रयं कम्पनं श्रूयते प्राणस्य भयकारणत्वं च तद्विज्ञानादमृतप्राप्तिश्चेति। तत्रायं प्राणः पञ्चवृत्तिर्वायुर्वा ब्रह्म वेति संशयः। वायौ हि पर्ज्जन्यभावेन विवर्तमाने विद्युत्स्तनयित्नुवृष्ट्यशनयो विवर्त्तन्ते इत्याचक्षते तेन वायुनिमित्तं महद्भयानकं वज्रमुत्पद्यते। वायोः

कम्पकत्वं च लोके दृष्टम्। "वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरपपुनर्मृत्युं जयति य एवं वेद"—इति बृहदारण्यकश्रुत्या वायुविज्ञानादमृतप्राप्तिश्चोपपद्यते । तस्माद्वायुरिह प्राण इत्येकः पक्षः। अंगुष्ठप्रमितः परमात्मा पूर्वं पश्चाच्चेह प्रकरणे निर्दिश्यते तदन्तराले निर्दिश्यमानमिमं प्राणं कथमकस्माद्वायुं प्रतिपद्येमहि। १। किञ्चेतः पूर्वम्—"तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते। तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन"—इति स्पष्टं ब्रह्मैव निर्दिश्यते। उत्तरत्र च भयादस्याग्निस्तपतीत्यादिना सवायुकस्य जगतो भयहेतुः सर्वशासकतया ब्रह्मैव निर्दिश्यते। तथा च तयोरन्तराले निर्दिष्टोऽयं कम्पयिता प्राणो न वायुर्भवितुमर्हति अप्रक्रान्तत्वात्। २। किञ्च अमृतत्वफलश्रवणादप्ययं प्राणः परमात्मेति गम्यते। "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय"–इति मन्त्रवर्णाद्वायुविज्ञानेऽमृतत्वोदयस्य निरस्तत्वात्। यत्तु वाजसनेयके वायुविज्ञानादमृतत्वमाख्यातं तदापेक्षिकं स्यात्। तत्रैव प्रकरणान्तरे परमात्मानमाख्याय—"अतोऽन्यदार्त"मितिवाय्वादेरार्तत्वाभिधानात् । ३ । किञ्च—"अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत् पश्यसि तद्वद"—इत्येवं पृष्टस्य परमात्मनो निरूपणाय प्रवृत्ते प्रकरणे वाय्वभिधानं नावकल्पते। अप्रकृतत्वात् ॥ ४ ॥ तस्मादेभिर्हेतुभिरयं प्राणः परमात्मैवेत्यपरः पक्षः। तत्र ब्रूमः। कम्पनाद्धेतोः। परमात्मैवायं कम्पयिता प्राणो न पञ्चवृत्तिर्वायुः भयादिन्द्रश्च वायुश्चेत्युक्त्या वायोरपि कम्पने हेतुत्वोपपादनात्। अन्यत्राप्येतदर्थकं श्रुत्यन्तरं ब्रह्मविषयमेव पश्यामः। "भीषास्माद् वातः पवते भीषोदेति सूर्य्यः। भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः" इति । प्राणशब्दोऽप्ययं ब्रह्मणि नाप्रसिद्धः। प्राणस्य प्राणमित्यादौ श्रुत्यन्तरे दर्शनात् ॥ तस्मादयं सर्व-

भयहेतुः कम्पयिता प्राणः सर्वशासकत्वात् परमात्मैवेति सिद्धम् ॥

२—परं ज्योतिर्द्वितीयो विमर्शः

ज्योतिर्दर्शनात् । ४० । [४०]

काठकेऽङ्गुष्ठप्रमितनिरूपणप्रकरणे एव—"न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भांति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति"—इति सर्वज्योतिषां छादकमनुग्राहकं च किञ्चिज्ज्योतिर्निर्दिश्यते—"दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद् युगपदुत्थिता । यदि भाः सदृशी सा स्याद् भासस्तस्य महात्मनः"—इत्यादिस्मृतिषु च किंचित्परं ज्योतिः स्मर्य्यते—तदपि च परं ब्रह्मैव प्रतिपत्तव्यम् । आथर्वणे परं ब्रह्माधिकृत्यैवास्य श्लोकस्य दर्शनात् । "परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते"—इति । "तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः"—इति । "अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते" इत्यादिषु च परब्रह्मपरतया ज्योतिःशब्दस्य दर्शनात् ॥

अपर आह । "एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते"—इति छान्दोग्ये श्रूयते । तत्र समुत्थायोपसम्पद्येत्युक्त्या ज्योतिषोऽर्चिरादिमार्गस्थत्वं प्रतीयते । "अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामति अथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते"—इति नाडीखण्डश्रुतौ चादित्यप्राप्तिरभिधीयते । तस्मादर्चिरादिमार्गस्थं सौरं तेज एवात्र ज्योतिः स्यादिति कश्चिद् व्यवसाययति तं प्रत्युच्यते ज्योतिरिह परमात्मा विवक्षितस्तथा दर्शनात् ॥ "य आत्माऽपहतपाप्मा सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य"—इति प्रतिज्ञाय "एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति", चानुसंधाय, "अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः"—इत्येवमस्या ज्योतिःसंपत्तेरशरीरत्वमुपदर्श्य,

परंज्योतिः स उत्तमः पुरुषः—इति परोत्तमशब्दाभ्यां विशेष्य च परस्मिन्नेव ब्रह्मणि ज्योतिःशब्दस्य तात्पर्य्यं दर्शयति ॥ द्विविधा तु मुक्तिर्भवति । क्रममुक्तिरात्यन्तिकमुक्तिश्च । तत्र येयमादित्यप्राप्तिरुक्ता सा क्रममुक्तिः गत्युत्क्रान्तिसंबन्धात् । आत्यन्तिके तु मोक्षे गत्युत्क्रान्त्योरभावस्य सिद्धान्तितत्वात् ॥

३—आकाशः तृतीयो विमर्शः ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् । ४१ । [४१]

"आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता । ते यदन्तरा तद् ब्रह्म तदमृतं स आत्मा"—इति छान्दोग्ये श्रूयते । तत्राकाशः परमात्मा न भूताकाशः । नामरूपाभ्यामर्थान्तरत्वेन नामरूपयोनिर्वोढृत्वेन च स्वशब्देन च व्यपदेशात् ॥ न च ब्रह्मणोऽन्यन्नामरूपाभ्यामर्थान्तरं संभवति । विकारजातस्य सर्वस्य नामरूपाभ्यां व्याकृतत्वात् ॥ "अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति"—श्रुतेर्नामरूपनिर्वहणस्यापि ब्रह्मण्येवोपदिष्टत्वाच्च । किञ्च—"तद् ब्रह्म तदमृतं स आत्मा"—इति स्पष्टमत्र ब्रह्मवादोपपादकाः शब्दाः श्रूयन्ते । तस्मादाकाशः परमात्मेति सिद्धम् ॥

४—विज्ञानमयश्चतुर्थो विमर्शः ।

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ।४२। पत्यादि शब्देभ्यः ।४३। (४२।४३)

बृहदारण्यके "कतम आत्मा । योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः"—इत्यादिना भूयानात्मविषयः श्रूयते । तत्रेदं जीवस्वरूपाख्यानं परमेश्वरस्य रूपाख्यानं वेति संदेहे ब्रूमः । परमेश्वरोपदेशपरं हि तद्वाक्यं न तु जीवमात्रान्वाख्यानमस्ति । सुषुप्तावुत्क्रान्तौ च शरीराद् भेदेन व्यपदेशात् । तथा हि—"अयं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्"—इति सुषुप्तिश्रुतौ

"अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जन्याति"— इति उत्क्रान्तिश्रुतौ च परिष्वंगान्वारोहाभ्यां प्राज्ञस्यात्मनः शारीराद् भेदो व्यपदिश्यते। प्राज्ञश्चायमुभयत्र परमेश्वर इष्यते। तथैवात्र संभवात्। यत्तूपक्रमे "योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु"—इत्याख्यानात् संसारिस्वरूपपरमिदं वाक्यमिति कश्चिद् व्यवसाययेत् तन्न। संसारिस्वरूपमनूद्य तस्य परब्रह्मणैक्यमुपपादयितुं तथाख्यानात्। तथा हि— "स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु"—इत्युपसंहरन् महानज आत्मेति परमेश्वरशब्देनोल्लिख्य अस्य संसारिणो विज्ञानमयस्य परमेश्वरेण तादात्म्यं प्रदर्शयति। तस्मादिदं जीवे परमेश्वरस्वभावाख्यानमिति लभ्यते। पत्यादिशब्देभ्यश्च। "स सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिरि"त्येवं जातीयकाः परमेश्वरस्वभावप्रतिपादनपराः शब्दाः श्रूयते। "स न साधुना कर्मणा भूयान् नो एवासाधुना कनीयान्"—इत्येवंजातीयकाश्च संसारिस्वभावप्रतिषेधनपराः। तस्मादिदं वाक्यं जीवस्वरूपनिरूपणपरं नास्तीति विज्ञायते। किञ्च "अनन्वागतस्तेन भवति असंगो ह्ययं पुरुषः। अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवती"त्येवमाद्यक्षरेणेदं वाक्यं परमेश्वरस्वरूपप्रतिपादनपरमिति स्पष्टं गम्यते। तस्मादसंसारी परमेश्वर एवेह विवक्षित इति सिद्धम्॥

इति समन्वयाध्यायेऽस्फुटलिंगपादस्तृतीयः ॥ ३ ॥

शारीरिकविज्ञाने प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः

प्रधानकारणतावादप्रत्याख्याने प्रथमेऽधिकरणे त्रयो विमर्शाः

अव्यक्तशब्दविमर्शः प्रथमः ।

(१) अव्यक्तम्—आकाशाक्षरविद्याविद्याबीजेति पञ्चरूपं न तु सांख्योक्तं त्रिगुणमित्याह—

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न, शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ।१। सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ।२। तदधीनत्वादर्थवत् ।३। ज्ञेयत्वावचनाच्च ।४। वदतीति चेन्न, प्राज्ञो हि प्रकरणात् ।५। त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ।६। महद्वच्च ।७। [१-७]

ननु ब्रह्मण एव जगत्कर्तृत्वं न प्रधानस्य । उक्त रीत्या शास्त्रवाक्यानामैकमत्येन ब्रह्मणि समन्वयदर्शनात् । अत एवेदं सांख्योक्तं प्रधानमशब्दमनुमानमित्याख्यातमेतावता ग्रन्थेन । तदयुक्तम् । सर्वेषां शास्त्रवाक्यानां ब्रह्मण्येव समन्वयाभावात् ।

आनुमानिकमिदं प्रधानमप्येकेषां शाखिनां काठकश्वेताश्वतरमैत्रायणीयानां समये जगत्कारणं श्रूयते तथा हि काठके तावत् पश्यामः ।

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥ १ ॥
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।
पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ २ ॥ इति
अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।
अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तन्मृत्युमुखात् प्रमुच्यते ॥ ३ ॥ इति
इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम् ।
सत्त्वादधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥ १ ॥
अव्यक्तात्तु परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च ।
यज्ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति ॥ २ ॥ इति

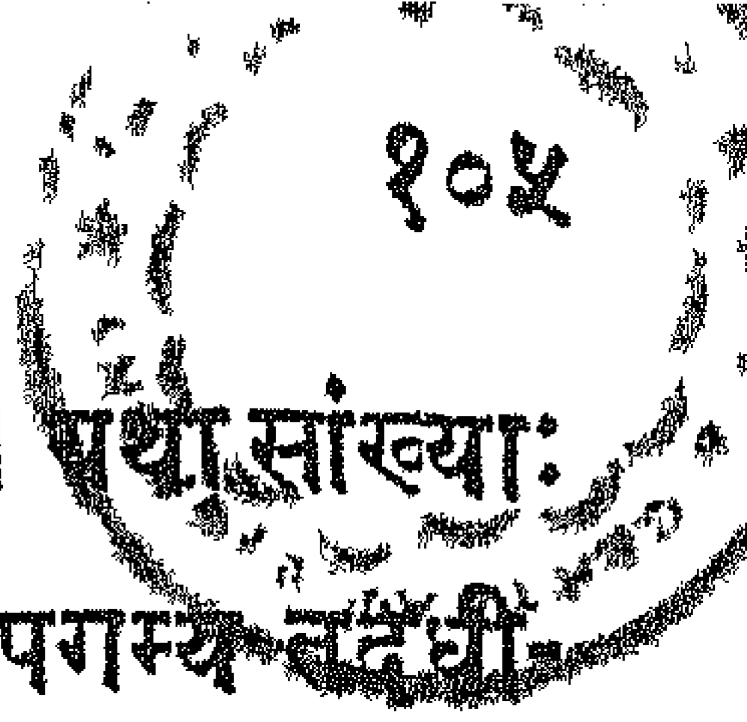
एतावन्त एव हि संख्यायाः पञ्चविंशतिराख्याताः । पञ्चकर्मेन्द्रियाणि पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि मनश्चेति षोडशविकृतयः

पञ्च तन्मात्राः, अहंकारः महान् अव्यक्तम् इत्यष्टौ प्रकृतयः । पुरुषो विभुरलिङ्गः कार्य्यत्वकारणत्वाभ्यां शून्यो बहुसंख्य एकः । इत्थं पञ्चविंशतिः। अत्रेन्द्रियार्थमनस्तन्मात्राहङ्कारमहान्ति व्यक्तानि । एतदेव तु सर्वं जगदनभिव्यक्तनामरूपं बीजात्मकं प्रागवस्थं सदव्यक्तमित्युच्यते सा मूलप्रकृतिः तत्प्रधानम् । व्यक्ताव्यक्तोभयभिन्नस्तु चिन्मात्ररूपः साक्षी पुरुषः । स न प्रकृतिर्न वा विकृतिरिति सांख्या आतिष्ठन्ते । तदेतत्सर्वं काठकश्रुतिसिद्धमिति नेदं तावदव्यक्तमनुमानमात्रमशब्दं वाक्यमभ्युपगन्तुमिति चेन्न । एतद्वचनस्यान्यार्थकतया तदाधारेण कल्पितस्य सांख्योक्तस्य तादृगर्थस्यापदार्थत्वात् । तथा हि तत्रेदमव्यक्तपदं न गुणत्रयरूपं प्रधानं ब्रूते, शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः । प्रकरणात् परिशेषाच्चार्थः परिगृह्यते । प्रकृतं चेहात्मशरीरादीनां रथिरथादिरूपकं क्लृप्तं पश्यामः । तथा हि दर्शयति ।

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ इति ॥
विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः ।
सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ इति ॥

इत्थमिदं प्रकृतमध्वनः पारं विष्णुपदमेव दर्शयितुमिन्द्रियादिभ्यः सर्वेभ्यः परं तमात्मानमुपदिशति इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इत्यादिना । तत्र य एतेन्द्रियादयः पूर्वस्यां रथरूपककल्पनायामश्वादिभावेन प्रकृतास्त एवेह परिगृह्यन्ते । "इन्द्रियाणां ग्रहत्वं विषयाणामतिग्रहत्वमिति" वाजसनेयकश्रुतेरिहापीन्द्रियहयगोचरत्वेनार्थानामिन्द्रियेभ्यः परत्वमुक्तम् । विषयेन्द्रियव्यवहारस्य मनोमूलत्वान्मनसो विषयेभ्यः परत्वम् । सविकल्पकं मनो निश्चयात्मिका बुद्धिस्तस्माद् बुद्धेर्मनसः परत्वम् । बुद्धिं ह्यारुह्य भोग्यजातं भोक्तारमुपसर्पति । भोक्तुश्च भोगोपकरणात् परत्वमिति बुद्धेरात्मा महान् पर आख्यातः ।

अयमेव च महानात्मा शरीरी जीवो रथित्वेनोपक्षिप्तः। तदित्थं परमपद-दिदर्शयिषया तान्येव प्रकृतानीन्द्रियादीनि समनुक्रामन् परिशिष्यमाणेनेहाव्यक्तशब्देन परिशिष्यमाणं प्रकृतं शरीरमेव दर्शयतीति गम्यते। शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्याविद्यावतो भोक्तुरेव रथादिरूपककल्पनया "यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञ" इत्यादिना प्रदर्शितयोगप्रक्रियया च परमपदप्राप्तेरुपायस्य विवक्षितत्वात्। तेनैतदुक्तं भवति। वाचं मनसि संयच्छेत्। वागादिबाह्येन्द्रियव्यापारमुत्सृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत। मनोऽपि विषयविकल्पाभिमुखं विकल्पदोषदर्शनेनाध्यवसायस्वभावायां बुद्धौ धारयेत्॥ तामपि बुद्धिं महत्यात्मनि भोक्तरि नियच्छेत्। महान्तं त्वात्मानं सूक्ष्मतां गमयित्वा शान्ते आत्मनि परस्मिन् पुरुषे प्रतिष्ठापयेदिति॥ तथा च वैष्णवस्य परमपदस्य दुरधिगमत्वात् तदुपायतयैषामिन्द्रियादीनां हयादिरूपितानां वशीकरणप्रकारोऽयमाख्यायते न त्वत्र कापिलतन्त्रप्रसिद्धस्य प्रधानस्य कश्चित् प्रसङ्ग उपपद्यते। तस्मात् सिद्धमस्मिन् काठकवाक्ये तदव्यक्तपदं शरीरपरमस्तीति। ननु स्थूलत्वात् स्पष्टतरमिदं शरीरं नाव्यक्तशब्दमर्हतीति चेत् सत्यम्। द्विविधं हि शरीरं भवति। स्थूलं सूक्ष्मं च। तत्रेदं सूक्ष्मं शरीरमिहाव्यक्तशब्देन विवक्ष्यते। तस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात्। बन्धमोक्षव्यवहारस्य च तदधीनत्वादर्थवदिदमुच्यमानं जीवात्तस्य परत्वम्। यथा चेन्द्रियव्यापारस्यार्थाधीनत्वादर्थानामिन्द्रियेभ्यः परत्वमाख्यायते तद्वत्॥ परे त्वाहुः—सूक्ष्मं तु तदर्हत्वादिह विवक्ष्यते नेदं स्थूलम्। अस्यैव तु स्थूलस्य यदारम्भकं भूतसूक्ष्मं तदव्यक्तं बोध्यं तस्य रथवत् पुरुषार्थसाधनार्हत्वात्। अथवा तस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात्। "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदिति"-श्रुत्या नामरूपाभ्यां व्याकृतस्यास्यैव जगतः प्रागवस्थायाः परित्यक्तनामरूपाया बीजशक्तेरव्यक्तशब्दयोग्यत्वेन श्रवणात्॥ नन्वेवं तर्हि सोऽभ्युपगतः प्रधानकारणवादो भवतापि॥ अस्यैव जगतः प्रागवस्थाया अव्याकृतनामरूपायाः प्रधानत्वेनाभ्युपगमादिति चेन्न। न वयमेनद् बीजशक्त्यवस्थमव्यक्तं नाभ्युपगच्छामः। किन्तु केवलमस्य स्वातन्त्र्य-

मेवापवदामः । तदधीनत्वादर्थवत् सृष्टौ तस्योपयोगं पश्यामः । यथा सांख्याः स्वतन्त्रां कांचित् प्रागवस्थां प्रधानाख्यां जगत्कारणत्वेनाभ्युपगम्य तदधीनतयैवार्थानां भूतसूक्ष्माणां तन्मात्राख्यानां जगत्कारणत्वं मन्यन्ते न स्वतन्त्रम् । तद्वदेवास्य जगत्प्रागवस्थारूपस्याव्यक्तस्य परमेश्वराधीनतयैव जगत्कारणत्वं न स्वतन्त्रमिति प्रतिपद्यामहे ॥ यथा भूतसूक्ष्मेभ्य एवोत्पन्नानीमानि सर्वाणि भौतिकानि प्रधानादव्यक्तादुत्पद्यन्ते इति सांख्या मन्यन्ते तथैतस्मादपि प्रधानादुत्पन्ननीमानि सर्वाणि परमेश्वरादेवोत्पद्यन्ते इति मन्यामहे । परमाणव एव जगत्कारणमिति परीक्षकाणां पूर्वा दृष्टिः । परमाणुभ्योऽप्यूर्ध्वं प्रधानमव्यक्तं जगत्कारणमिति परीक्षाविशेषाद् परा दृष्टिः । अथाव्यक्तादप्यूर्ध्वं सर्वस्येशानः परमात्मैव जगत्कारणमिति परीक्षातिशयादुत्तमा दृष्टिः । सा काष्ठा तत्र विश्रामः । नात ऊर्ध्वं किञ्चिदस्ति यस्य कारणत्वं परीक्षकैः परीक्ष्येत तस्मात् परमात्मैव जगत्कारणं न ततोऽर्वाचीनं प्रधानं परमाणवो वेति सिद्धम् । तथा च स्मर्य्यते—

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ १ ॥
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ २ ॥
एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ३ ॥
मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ४ ॥ इति ।

परमाणूनां प्रधानस्य वा जगत्प्रभवाश्रयपरायणत्वं मन्यमानास्तत्र तत्रैवैषां सर्वेषां कार्य्यजातानां मयीत्यात्मोपसम्पत्तिं मन्यन्ते श्रुतिस्तु पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिरिति परमात्मोपसम्पत्तिं विधत्ते । तस्मात् तस्मिन्नानुमानिके प्रधाने जगत्कारणता श्रुतिसिद्धा नास्तीति गम्यते । परे त्वाहुः । तदधीनत्वादर्थवत् । परमेश्वराधीनं

ह्यीदमव्यक्तं सप्रयोजनम्। तस्य बीजशक्तिरूपत्वात्तेन विना परमेश्वरस्यापि स्रष्टृत्वानुपपत्तेः। तेन विना मुक्तामुक्तव्यवस्थानुपपत्तेश्च। तदभ्युपगमे तु विद्यया बीजशक्तिनाशे पुनरुत्पत्तिलक्षणा मुक्तिरुपपद्यते। तस्मादव्यक्तमवश्यमभ्युपेयम्। तस्य स्वातन्त्र्यं केवलमपोद्यते इत्यवधेयम्॥

तस्यैतस्याव्यक्तस्य पाञ्चरूप्यं प्रतिपन्नाः स्मः॥ 'एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति' श्रुतिसिद्धम् आकाशमव्यक्तम्। इत्येकम्॥ अक्षरात्परतः पर इति श्रुतिसिद्धमक्षरं द्वितीयम्॥ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति मन्त्रोक्ता मायेति तृतीयम्। द्विविधा सा माया विद्या चाविद्या च। तत्राविद्यावत्त्वे जीवस्य सर्वे व्यवहाराः सन्तन्यन्ते तस्मात् सेयमविद्यैवाव्यक्तम्। इयमेवाविद्या बीजशक्तिः परमेश्वराश्रया मायामयी महासुषुप्तिर्यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः शेरते संसारिणो जीवाः इति चतुर्थम्। भूतसूक्ष्ममव्याकृतं ह्यवस्थाविशेषमापन्नं शरीरं भवति। शरीरावस्थं चेदमव्याकृतमव्यक्तशब्देनोच्यते इति पञ्चमम्। सर्वमिदमेकार्थप्रत्ययसारम्॥ तत्र यदिदं शरीरमव्यक्तं तदिह काठकवाक्ये विवक्ष्यते। तस्यैव प्रकृतत्वात्। न तु गुणत्रयरूपं प्रधानम्। तस्याप्रकृतत्वात्॥ ज्ञेयत्वावचनाच्च। सांख्यैस्तावद्गुणपुरुषान्तरज्ञानात्कैवल्यं वदद्भिः प्रधानं ज्ञेयत्वेन स्मर्य्यते। इह तु काठकश्रुतौ यज्ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छतीति पुरुषस्यैव ज्ञेयत्वं न तु तदव्यक्तं ज्ञेयत्वेनोच्यते। ननु—"अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते"—इत्येवमत्रापि श्रुतौ प्रधानं ज्ञेयत्वेन वदन्तीति चेन्न। प्राज्ञो हि स उच्यते[1] प्रकरणान्न प्रधानम्। प्राज्ञस्यैव हीदं प्रकरणं पश्यामः। "पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः। एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते"—इत्येवं तस्यैवादौ दुर्विज्ञेयत्वमाख्याय तद्विज्ञानार्थं—"यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञ"—इत्यादिना

१ शंकरो यं प्राज्ञमाचष्टे तं प्राज्ञाव्ययमिति ब्रूमः।

संयमस्य विहितत्वात्। तस्मान्नात्र कठश्रुतौ सांख्यप्रसिद्धस्य प्रधानस्यास्ति कश्चित् प्रसङ्ग इति प्रतिजानीमहे। किञ्च—त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्चेह कठश्रुतौ विधीयते—पितृसौमनस्यविषयश्चाग्निविषयश्चात्मविषयश्चेति। नातोऽन्यस्य प्रधानविषयस्तत्रोपन्यासो भवितुमर्हति। तत्रायमात्मा द्विविधः—जीवात्मा परमात्मा च। तयोश्च शारीरान्तर्यामिणोरयमविद्याप्रत्युपस्थापितकार्य्यकरणोपाधिनिमित्तो भेदव्यपदेशो न पारमार्थिको घटाकाशमहाकाशवत्। अत एवेदं द्विरूपमेकं ब्रह्मावगम्यते—नामरूपविकारभेदोपाधिविशिष्टं च तद्विपरीतं सर्वोपाधिविवर्जितं चेति। तयोस्तादात्म्यं श्रुतिरभिप्रैति॥ सोऽयं द्विविधोऽप्यात्मा तत्रैकस्मिन्नेव तृतीयवरप्रश्ने विषयीक्रियते—

"येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके। एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः"। इति जीवात्मानं विषयीकरोति॥

"अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात्। अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत् पश्यसि तद्वद"—इति परमात्मानम्। तत्प्रतिवचनेऽपि स द्विविध एवात्मा विषयीक्रियते॥

"हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम्।
यथा च मरणं प्राप्यात्मा भवति गौतम॥ १॥
योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः।
स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्॥ २॥ इति जीवात्मा॥

"न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः" इत्यादिभिश्च परमात्मा स उपन्यस्यते। तदित्थमिह त्रयाणामेव प्रश्नोऽस्तीत्यतस्त्रयाणामेवोपन्यासेन भवितव्यमिति प्रधानविषयकप्रश्नाभावादपृष्टस्य चानुपन्यसनीयत्वान्नात्र प्रधानोपन्यासः संभवतीति प्रतिजानीमहे॥ अत एव च न प्रधानार्थन्तत्रेदमव्यक्तपदं भवितुमर्हति। महद्वच्च। अयं हि महच्छब्दः सांख्यैः प्रथमजे सत्तामात्रे प्रयुज्यते वैदिके

तु प्रयोगे भोक्ताऽयं जीवः शरीरी महच्छब्देनाभिधीयते न सत्तामात्रम्।

बुद्धेरात्मा महान् परः। महान्तं विभुमात्मानम्। वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्—इत्येवमादिष्वात्मशब्दसामानाधिकरण्येन प्रयोगात्। तथा च यथायं महच्छब्दोऽन्यपरोऽप्यन्यपरतया सांख्यैरुपगम्यते तथैवाय-मव्यक्तशब्दोऽप्यन्यपरोप्यन्यपरतया सांख्यैरिष्यते तस्मादप्रमाणम्—इत्यवगन्तव्यम् ॥ १ ॥

इत्यव्यक्तशब्दविमर्शः

२—अजाशब्द विमर्शो द्वितीयः

(२) अजा त्रिवर्णा तेजोऽबन्नरूपा न तु सांख्योक्ता गुणत्रयीत्याह—

चमसवदविशेषात् ।८। ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके ।९। कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ।१० [८—१०]

अथ भूयोऽपि सांख्याः प्रत्यवतिष्ठन्ते—"अजामेकां लोहितशुक्ल-कृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः। अजो ह्येको जुषमाणोऽनु-शेते जहात्येतां भुक्तभोगामजोऽन्यः"—इति मन्त्रे लोहितशुक्ल-कृष्णैर्गुणपरैः रजःसत्त्वतमसामुपलक्षणात् तेषां साम्यावस्थावयवधर्मै लोहितशुक्लकृष्णेतिव्यपदिष्टा मूलप्रकृतिरजन्योपदिश्यते। तामेव प्रकृति-मेकः पुरुषः सेवमानः सुखी दुःखी मूढोऽहमित्यविवेकितया संसरति, अन्यः पुनरजः पुरुषो जातवैराग्यविवेकज्ञानः कृतभोगापवर्गां तामेनां प्रकृतिं परित्यजति स मुच्यते—इति हि तदर्थः। तथा च श्रुतिमूलैव सा प्रधानादिकल्पना सांख्यानामिति चेन्न। चमसवदविशेषात्। तथा हि—"अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न"—इत्यस्मिन्मन्त्रे स्वातन्त्र्येणायं नामासौ चमसोऽभिप्रेत इति न शक्यते नियन्तुम् सर्वत्रापि यथाकथञ्चि-दर्वाग्बिलत्वादिकल्पनोपपत्तेः। एवमिहापि विशेषावधारणकारणाभावात् सांख्यवादसमर्थकत्वमस्य मन्त्रस्योपकल्प्य प्रधानमत्राजापदेनाभिप्रेतमिति न शक्यते नियन्तुम्॥ सर्वत्रापि यया कयाचित्कल्पलनयाऽजात्वादिसंपाद-

नोपपत्तेः। किञ्च "इदं तच्छिरः एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः" इति वाक्यशेषात् तत्र यथा चमसविशेषप्रतिपत्तिर्भवति एवमिहापि विशेषनिरूपणात् स उत्पद्यमाना ज्योतिरुपक्रमात् तेजोऽबन्नलक्षणा चतुर्विधभूतग्रामस्य प्रकृतिभूतेयमजा प्रतिपत्तव्या। तथा ह्यधीयत एके शाखिनः। "यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य"—इति। अस्माच्च रोहितादिशब्दसामान्यादेतानि परमेश्वरादुत्पन्नानि तेजोऽबन्नान्येवेह प्रत्यभिज्ञायन्ते न रजःसत्त्वतमांसि। रोहितादिशब्दानां रूपविशेषेषु मुख्यत्वाद् गुणेषु च भाक्तत्वात् सति मुख्यलाभे भाक्तकल्पनाया अन्याय्यत्वात्। नन्वेषां तेजोऽबन्नानां जातिनिमित्तोऽयमजाशब्दस्तत्र नोपपद्यन्ते। नाप्यजाकृतिनिमित्तः संभवति। तदभावात्। तस्मादेषां त्रैरूप्येण न त्रिरूपा काचिदजा शक्या प्रतिपत्तुमिति चेन्न। कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः। यथैव खलु—आदित्यस्यामधुनो मधुत्वं वाचश्चाधेनोर्धेनुत्वं द्युलोकादीनां चानग्नीनामग्नित्वम्—इत्येवमन्यत्रान्यत्र कल्पना क्रियते एवमिदमनजाया अजात्वं कल्प्यते। यथा हि लोके यदृच्छया काचिदजा रोहितशुक्लकृष्णवर्णा स्याद्बहुवर्करा बहुसरूपप्रजा च। तां कश्चिदजो जुषमाणोऽनुशयीत। कश्चिच्चैनां भुक्तभोगां जह्यात्। एवमियमपि तेजोऽबन्नलक्षणा चराचरभूतप्रकृतिस्त्रिरूपा बहुसरूपचराचरलक्षणं विकारजातं जनयति। अविदुषा च क्षेत्रज्ञेनोपभुज्यते विदुषा तु सा परित्यज्यते—इत्येवं कल्पनोपदेशोऽयम् तस्मादविरोधस्तेजोऽबन्नेष्वजाशब्दप्रयोगस्य॥ अत्रायं क्षेत्रज्ञभेदोऽप्युपदिष्टो न पारमार्थिकतया नेयः "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा"—इत्यादिश्रुतिभ्यस्त्वैक्यावधारणात्। उपाधिनिमित्तस्तु मिथ्याज्ञानकल्पितः स भेदः क्वचिदुपदिश्यते इत्यविरोधः। तस्मादजामन्त्रेणापि सांख्योपकल्पितः प्रधानकारणवादो नोपदिश्यते इति सिद्धम्॥ २॥

३—पञ्चजनशब्दविमर्शस्तृतीयः

(३) पञ्चजनाः प्राणचक्षुःश्रोत्रान्नमनोरूपाः पञ्चब्रह्मपुरुषाः न तु सांख्योक्तानि पञ्चविंशतितत्त्वानि इत्याह—

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च । ११ । प्राणादयो वाक्यशेषात् । १२ । ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ १३ ॥ [११—१३]

अथ भूयोऽपि सांख्याः प्रत्यवतिष्ठन्ते । "यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेव मन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्माऽमृतोऽमृतम्" । इति वाजसनेयिनः समामनन्ति । तत्र पञ्चसंख्याविषया पञ्चसंख्या श्रूयते । तेन पञ्चपञ्चकाः पञ्चविंशतिः सम्पद्यन्ते एतान्येव च तत्त्वानि सांख्यैः संख्यायन्ते—

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ १ ॥ इति । तथा चानया श्रुत्या पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसंग्रहात् प्रधानादीनां श्रुतिसिद्धत्वमस्तीति चेत् तत्रोच्यते न संख्योपसंग्रहादपि प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वमस्ति । नानाभावात् । नाना ह्येतानि पञ्चविंशतिस्तत्वानि । नैषां पञ्चशः पञ्चशः साधारणो धर्मोऽस्ति येनेदं पञ्चकानां पञ्चकत्वमुपपाद्येत । ननु यथा—पञ्च सप्त च वर्षाणि न ववर्ष शतक्रतुः—इत्यादौ द्वादशवार्षिकीमनावृष्टिं वक्तुमवयवसंख्यया व्यवहरति तथैवेयं पञ्चविंशतिसंख्या यथाकथञ्चिदवयवद्वारेणोपलक्ष्यते इति चेदस्त्वेवम् तथापि न निस्तारः । परस्येह पञ्चशब्दस्य जनशब्देन समस्तत्वात् तेन पञ्च पञ्चेति वीप्साया अलाभात् । एकस्याः पञ्चसंख्याया अपरया पञ्चसंख्यया विशेषितुमशक्यत्वात् । नन्वापन्नपञ्चसंख्याका जना एव पुनः पञ्चसंख्यया विशेष्यमाणाः पञ्चविंशतिः प्रत्येष्यन्ते इति चेन्न । नानाभावात् । इह तावज्जनानां पञ्चत्वमुपदिश्यते तत्वानां तु पञ्चत्वं सांख्यैरिष्यते इति नानात्वं भवति । न च तत्त्वेषु जनशब्दं रूढम्पश्यामः । यदि तु जन्यन्ते जना इति व्युत्पत्त्या जनशब्देन विकाराः सर्वे गृह्येरन् तथापि न निस्तारः । तत्त्वानां नानाभावात् । सन्ति कानिचित् तत्त्वानि विकृतिभूतानि अपराणि प्रकृतिविकृतिभूतानि प्रकृतिमात्रं किञ्चिदनुभयलक्षणं च किञ्चित् ।

तत्राविशेषेण सर्वाणि शक्यन्ते जनशब्देन ग्रहीतुम् । अतिरेकाच्च । पञ्चविंशतिरेव तत्त्वानि सांख्यैरिष्यन्ते । इह तु श्रुतावात्माकाशाभ्यां पञ्चविंशतिसंख्यातिरेकं पश्यामः । पञ्चविंशतेराकाशस्य चात्मनि प्रतिष्ठितत्वाख्यानात् । आत्मा चायं सांख्यानां पञ्चविंशः समाख्यातः । इह तु स पञ्चविंशतेराकाशस्य चाधारः समाख्यायते । तस्मादतिरिच्यतेऽर्थः । किञ्च न संख्यामात्रसाम्यश्रवणेनाश्रुतानां तत्त्वानामुपसंग्रहः शक्यं कर्तुम् । अर्थान्तरोपसंग्रहेऽपि संख्योपपत्तेः । तथा हि कैश्चित्—देवाः पितरो गन्धर्वा असुरा रक्षांसीति पञ्चजना व्याख्यायन्ते दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासान्वाख्यानादवगतसंज्ञाभावेन पञ्चजनशब्देन संज्ञिनामाकांक्षायां पुनः पञ्चशब्देन तदुल्लेखात्—सप्त सप्तर्षय इतिवत् । अथान्यैरिह निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः पञ्चजनशब्देन परिगृह्यन्ते । क्वचिच्च—यत्पाञ्चजन्यया विशा इति प्रजापरः प्रयोगः । विग्रहधारिमात्रे पञ्चजनशब्दस्य रूढत्वात् । तथा च नानारूपेणेदं[1] पञ्चजनत्वं पश्यन्ति । वयं तु ब्रूमः । त इह पञ्चजनाः प्राणादयो वाक्यशेषात् प्रतीयन्ते इति । उत्तरस्मिन् मन्त्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणाय प्राणादयः पञ्च निर्दिष्टाः । "प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य

---

१ ऋषिपितरः १ । देवासुराः २ । गन्धर्वमनुष्याः ३ । पशुपक्षिणः ४ । ओषधिवनस्पतयः ५ । इति पञ्चजनाः । पाञ्चभौतिकाः प्राणाः । एषां जन्यानामेवाधारो ब्रह्माण्डमाकाशः । इति केचित् । परेत्वाहुः । पशवः, पक्षिणः, कीटाः, कृमयः, स्थावरा इति पञ्च पञ्चजनास्ते हि प्रत्येकं पञ्चधा कृताः ॥ १ ॥ पुरुषः, अश्वः, गौः, अविः, अजः इति पञ्चपशवः ॥ १ ॥ वयांसि, कीटपतङ्गाः, दंशमशकाः, मत्स्याः दिवान्धमूषकाः इति पञ्च पक्षिणः ॥ २ ॥ सहस्रपदाः । शतपदाः । बहुपदाः । अष्टापदाः । षट्पदाः इति पञ्च कीटाः ॥ ३ ॥ बिलेशयाः । पुरीष्याः । दैहिकाः । वृक्ष्याः । फलजाः—इति कृमयः ॥ ४ ॥ वनस्पतयः । ओषधयः । तृणानि । वल्लयः । स्तम्बाः—इति पञ्च स्थावराः ॥ ५ ॥ इति ॥ तदित्थमिह पञ्चजनस्य नानाभावो भवति ॥

श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः"—इति । तेऽत्र वाक्यशेषगताः संनिधानात् पञ्चजना विवक्ष्यन्ते । जनः पुरुष इति पर्य्यायवाचिनौ भवतः । तेन "ते वा एते पञ्च ब्रह्म पुरुषाः"—इति पुरुषशब्दवदिह प्राणेषु जनशब्दः प्रयुक्तो द्रष्टव्यः । पुरुषजनादिशब्दानां विवक्षावशात्पुरुषान्वितार्थेषु प्रयोगस्य श्रुतिशैलीसिद्धत्वात् ॥ "सप्तपुरुषो ह्ययं पुरुषः"—इत्यादिश्रुत्या तथावगमात् । तस्मादिह प्राणचक्षुःश्रोत्रान्नमनांसि पञ्चजनाः पञ्च यस्मिन्नध्यस्तास्तमेवात्मानममृतं ब्रह्म मन्ये तस्माच्च मननादहं विद्वानमृतोऽस्मीति मन्त्रदृग्वाक्यार्थः सिद्धः ॥

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने । इह हि प्राणादिषु माध्यन्दिना अन्नमामनन्ति काण्वास्तु तन्नामनन्ति । तेषामेषां काण्वानां समये ज्योतिषा पञ्च संख्यापूर्तिर्द्रष्टव्या । तेऽपि हि "यस्मिन् पञ्च पञ्चजना"—इत्यतः पूर्वस्मिन् मन्त्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणायैव ज्योतिरधीयते—"तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरिति" । नन्विदं ज्योतिरुभयेषामपि तुल्यवत्पठ्यते तत्कथं समानमन्त्रगतया पञ्चसंख्यया काण्वानां गृह्यते माध्यन्दिनानां नेति चेदपेक्षाविशेषादिति ब्रूमः । माध्यन्दिनानां प्राणादिष्वन्नाम्नानादिहैव पञ्चसंख्या लभ्यते इति न मन्त्रान्तरपठितज्योतिषोऽपेक्षा भवति । काण्वानान्त्वसत्यन्ने ज्योतिषा तत्पूरणमपेक्ष्यते । यथा समानेऽप्यतिरात्रे वचनभेदात् षोडशिनो ग्रहणं चाग्रहणं च भवति तद्वदिहापि द्रष्टव्यम् । तदित्थमेषां श्रुतिप्रदेशानामन्यपरत्वान्न प्रधानविषया श्रुतिरस्तीत्यशब्दं तदानुमानिकं प्रधानं प्रतिजानीमहे । शास्त्रानुक्तश्चायं प्रधानकारणवादो न प्रमाणमिति सिद्धम् ॥ ३ ॥

ब्रह्मकारणतावादसमर्थने द्वितीयेऽधिकरणे चत्वारो विमर्शाः

कारणत्वविमर्शः

(१) कार्य्यक्रमनानात्वेऽपि सर्वत्र कारणताया एकस्मिन् ब्रह्मण्येवोपपत्तेर्विप्रलम्भो नास्तीति नाप्रामाण्यमित्याह—

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥
समाकर्षात् ॥ १५ ॥ [१४—१५]

ननु ब्रह्मकारणवादेऽपि शास्त्राणि नैकवाक्यतया समनुयन्ति । अन्यान्यरूपेण कार्य्यकारणभावस्य तत्र तत्र श्रवणात् । तथा हि । कचिदाकाशादिका सृष्टिराम्नायते आत्मन आकाशः संभूत इति । १ । कचित्तेजआदिका तत्तेजोऽसृजतेति ॥ २ ॥ कचित् प्राणादिका स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धामिति । ३ । कचिद् ब्रह्मादिका सृष्टिः "यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते"—इति ॥ ४ ॥ कचिदक्रमेण लोकानां सृष्टिराम्नायते । 'स इमांल्लोकानसृजत—अम्भो मरीचीर्मरमाप' इति । ५ । सोऽयमित्थं कार्य्यविगानादसमन्वयः प्राप्नोति । एवं कारणविगानादप्यसमन्वयं पश्यामः । कचित्तावदसत्पूर्विका सृष्टिः पठ्यते—असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायतेति । १ । असदेवेदमग्र आसीत् तत् सदासीत् तत् समभवदिति च ॥ १ ॥ कचित्पुनरसद्वादनिराकरणेन सत्पूर्विका सृष्टिरुच्यते—तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदिति । कुतस्तु खलु सौम्यैवं स्यादिति होवाच । कथमसतः सज्जायेतेति । सदेव सौम्येदमग्र आसीदिति ॥ २ ॥ कचित्तु स्वयंकर्तृकैव जगतो व्याक्रिया निगद्यते—"तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् । तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते" इति ॥ ३ ॥ इत्थमनेकधा विप्रतिपत्तिर्दृश्यते । वस्तुनि च विकल्पो नावकल्पते । तस्मात् परस्परव्याघातादयं ब्रह्मकारणवादोऽपि नतरां प्रमाणं भवितुमर्हतीति चेदत्रोच्यते । इह तावद् द्विधाऽऽक्षेपः प्रदर्शितः कार्य्यविषयविज्ञानेन कारणविषयविज्ञानेन च । तत्र सत्यपि कार्य्यविषयकविगानेन स्रष्टरि तस्मिन् ब्रह्मणि न किञ्चिद्विगानं प्राप्नोति । कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः ।

कार्य्यक्रमोऽयमाकाशादिर्वा स्यात् तेजआदिर्वा प्राणादिर्वा लोकादिर्वा अन्यादिर्वा तथापि तेषाकाशादिषु कारणत्वेन परिगृहीतं ब्रह्म यथैकत्र व्यपदिष्टं तथैव सर्वत्र कार्य्यक्रमे उच्यते न तत्र विप्रतिपत्तिं पश्यामः तथा हि—"सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजतेति" सत ईक्षितुः सृष्टिरुच्यते। "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किञ्चन मिषत् ॥ स ऐक्षत लोकान्नु सृजै"-इति आत्मन ईक्षितुः सृष्टिरुच्यते। "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः"--इति सत्यज्ञानानन्तब्रह्मापरपर्य्याया-दात्मनः सृष्टिरुच्यते। "यः सर्वज्ञः सर्वविदिति सर्वज्ञात् सृष्टिरुच्यते। एवमेतेषु सर्वत्र नामभेदेन व्यपदिष्टादेकस्मादेव चेतनाद्ब्रह्मणः सृष्टिरा-म्नायत इति कारणपक्षे तावद्विरोधो नास्तीति सिद्धम्। कार्य्यविषये तु सत्यपि विगाने न क्षतिः। ब्रह्मशास्त्रे ब्रह्मण एव जगत्कारणत्वेन प्रति-पाद्यत्वात्। कारणत्वान्यथानुपपत्त्या तु तत्सम्बन्धेन तत्र तत्र क्रमाक्रम-वैषम्यमनपेक्ष्यैव कार्य्यजातमुल्लिख्यते इत्यतस्तद्विगानस्याकिञ्चित्कर-त्वात्। कार्य्यत्वेन विवक्षितानां सर्वेषामुत्पत्तिक्रमस्याविवक्षितत्वाच्च। कार्य्यक्रमविरोधस्यापि 'न वियदश्रुते' रित्यादिनोत्तरत्र परिहरिष्य-माणत्वाच्च। तस्मादिह कार्य्यक्रमविगानेऽपि ब्रह्मणः कारणत्वे नास्ति विरोध इति सिद्धम् ॥ ननु दर्शितं कारणविषयमप्यन्यद्विगानं सद्वादास-द्वादयोर्विरोधेन प्रवर्तमानत्वादिति चेन्न, समाकर्षात् । असद्वा इदमग्र आसीदिति नात्रासन्निरात्मकं कारणत्वेन श्राव्यते । "असन्नेव स भवति, असद्ब्रह्मेति वेद चेत् अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः"--इत्यसद्वादापवादेनास्तित्वलक्षणं ब्रह्मादौ निर्द्धार्य्य तस्यैव सृष्टि-कर्तृत्वेनोत्तरत्र समाकर्षात् तत्सत्यमित्याचक्षते इत्येवं तस्यैव चोप-संहारे समाकर्षणात् ॥ किञ्च असदेवेदमग्र आसीत्, तत्सदासीत् तत्सत्यमभवदिति असत्त्वेनादौ प्रतिज्ञातस्यैवोत्तरत्र सत्पदेन समाकर्षा-

न्नैतस्यासत्पदस्य निरात्मकपरत्वेनेह विवक्षा लभ्यते। नामरूपव्याकृत-वस्तुविषयस्यैव सच्छब्दस्य लोके प्रसिद्धतया तादृशव्याकरणाभावापेक्ष-यैव सतो ब्रह्मणः प्रागुत्पत्तेरसत्वेनाभिधानस्येहार्थप्राप्तत्वात्। अत्यन्ता-भावपरत्वाभ्युपगमे तु "असदेवेदमग्र आसीत् तत्सदासीदित्येवमसतः सत्वेन समाकर्षोऽसमञ्जस एव स्यात्। अथ असदासीदिति वाक्यस्यार्थ-द्वयप्रतिभासात् कदाचिदसतो निरात्मकादेव सृष्टिं भ्रान्त्या कश्चिद-ल्पबुद्धिर्व्यवसाययेत् तस्य तद्भ्रमनिवारणेन वास्तवमर्थं स्पष्टीकर्तु-मिव चैतस्यां छान्दोग्यश्रुतौ तदसतः सदुत्पत्तिवादः प्रत्याख्यायते। कथमसतः सज्जायेतेत्युत्तरभङ्ग्या साधारणलोकभ्रमसिद्धनिरात्मकोपादा-नत्वनिरासे एव तात्पर्य्यलाभात्। वस्तुनि विकल्पानौचित्यात्। तस्मादिह यावदेवेदं ब्रूते—"तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदिति।"—तावदेवेदं ब्रूते—"असदेवेदमग्र आसीदिति" अव्याकृतस्य व्याकृतकार्य्यानुप्रवेशित्वेन समाकर्षात्। तस्मादुभयोः श्रुत्योरैकार्थ्यं लभ्यते इति ब्रह्मणः कारणत्वे नास्ति विरोध इति सिद्धम्॥ ४॥

२—कर्तृत्वविमर्शो द्वितीयः॥

परमात्माऽयमीश्वरः कर्ता न जीवो न मुख्यप्राण इत्याह

जगद्वाचित्वात्। १६। जीवमुख्यप्राणलिंगान्नेति चेत्तद्व्या-ख्यातम्।१७। अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके। १८ [१६—१८]

"यो वै बालाके एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत्कर्म स वेदितव्यः"—इति कौषीतकीये श्रूयते। तत्रायं वेदितव्यतयोपदिष्टोऽर्थो जीवो वा मुख्यप्राणो वा परमात्मा वेति संशयः। तथा हि—जीवस्ता-वद्भोक्तृत्वाद् भोगोपकरणभूतानामेतेषां पुरुषाणां कर्तोपपद्यते। वाक्यशेषे च—सुप्तं पुरुषमामन्त्र्यामन्त्रणशब्दाश्रवणात् प्राणादीनामभोक्तृत्वं प्रति-बोध्य यष्टिघातोत्थापनात् प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं प्रतिबोधयति।

पुनश्चान्ते—"एवमेवैष प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुङ्क्ते एवमेवैते आत्मान एतमात्मानं भुञ्जन्ति"—इति स्पष्टमेव जीवलिङ्गं पश्यामः। तस्माज्जीवो वेदितव्य इति प्राप्नोति। अथवा मुख्यप्राणो वेदितव्यः यस्य वैतत्कर्मेति श्रवणात् परिस्पन्दलक्षणस्य च कर्मणः प्राणाश्रयत्वात्। वाक्यशेषे च—अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवतीति प्राणस्य स्पष्टमुल्लेखात्। ये चैते पुरस्ताद्बालाकिना आदित्ये पुरुषश्चन्द्रमसि पुरुष इत्येवमादयः पुरुषा निर्दिष्टास्तेषामपि प्राणावस्थाविशेषतयैवोपपन्नत्वात् कतम एको देवः प्राण इति वाजसनेयश्रुत्या सर्वेषां देवतात्मनां प्राणैकरूपत्वावसायाच्च॥ तस्मान्मुख्यप्राणो वेदितव्यः प्राप्नोति। अथवा परमात्माऽयं वेदितव्यः स्यात्। "मृषा वै खलु मां संवदिष्ठाः—ब्रह्म ते प्रब्रवाणीति"—इत्यमुख्यब्रह्मवादितया बालाकिमपोह्य राज्ञाजातशत्रुणामुख्यब्रह्मणोपक्षिप्तत्वात्। स यद्यजातशत्रुरप्यमुख्यमेवेदं ब्रह्म प्रतिपादयेत् तर्हि स उपक्रमो बाध्येत। तस्मादुपक्रमसामर्थ्यादिह परमात्मा वेदितव्यः प्राप्नोति। इत्थं त्रयाणामपि लिंगदर्शनात् सन्देहे प्रसक्ते निर्णय उच्यते। यस्य वैतत्कर्म्मेति वाक्ये सर्वनाम्नो जगद्वाचित्वात् यस्य जगत् सामान्यं कर्म स जगत्कर्ता परमात्मैवायं वेदितव्यतयाऽवधारयितव्यो न तु जीवो वा मुख्यप्राणो वेति। न हि धर्माधर्मलक्षणस्य जीवकर्मणो नापि परिस्पन्दलक्षणस्य प्राणकर्मणोऽयमिह कर्मशब्देन निर्देशः। तयोरप्रकृतत्वादसंशब्दितत्वाच्च। असति विशेषोपादाने सन्निहितवाचिना शब्देन सन्निहितवस्तुसामान्यस्यैव ग्रहणौचित्याच्च। तस्मात् प्रत्यक्षसंनिहितं जगदेवैतदा विवक्षितमिति गम्यते। ननु "य एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत्कर्म"-त्येवमत्र जगदेकदेशभूतानां पुरुषाणां विशेषोपादानादसति विशेषसंनिधाने तस्यैव ग्रहणौचित्याच्च नैतदो जगद्वाचित्वं लभ्यते इति चेन्न पुरुषविषयस्य करोत्यर्थस्य क्रियाफलस्य वा कर्तृशब्देनैवोपात्तत्वाल्लिङ्गवचनविगानाच्च तेषां पुरुषाणामेतदा ग्रहणानवक्लृप्तेः।

वाशब्दश्चेहैकदेशावच्छिन्नकर्तृत्वं व्युदासयति । न केवलमेषां पुरुषाणामेव कर्ता किन्त्वेतदविशेषितं सर्वं जगदेव यस्य कर्म स वेदितव्य इति तात्पर्य्यात् । तस्मादेतदो जगद्वाचित्वात् परमात्मा वेदितव्यो विवक्षित इति सिद्धम् । अन्ये त्वाहुः । अस्तु वा पुरुषाणामेवेहैतदा परामर्शस्तथापि अंगुलिग्रहणेन सर्वशरीरग्रहणन्यायादेकदेशवचनस्य बहुवचनोपात्तस्य पुरुषशब्दस्य विवक्षावशादिह जगद्वाचित्वाज्जगत्कर्तुरेव ग्रहणं सिद्धम् ॥ अथवैतेषां पुरुषाणां कर्तापि न स्वतन्त्रतयाऽन्यः परमेश्वरादवकल्पते । तस्मात् पुरुषकर्तृत्वेनापि स परमेश्वर एवेह वेदितव्यो विवक्षित इति सिद्धम् ॥ ननु भवेदेवं सिद्धिर्यद्यत्र परमात्मेतरलिङ्गं प्रतिपक्षिभूतं न श्रूयते । दर्शितं तु पूर्वं त्रिविधं लिङ्गम् । तस्मादिह जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नैकान्ततो ब्रह्मलिंगेनैव निर्णयः शक्यमास्थातुमिति चेत् । तद् व्याख्यातम्—"जीवमुख्यप्राणलिंगान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगादिति" सूत्रेण । तथा चेह शास्त्रे जीवमुख्यप्राणविषयतायाः प्रतर्दनवाक्यनिर्णयेनैव निरस्तप्रायत्वादिह यस्य वैतत्कर्मेति वाक्येन ब्रह्मविषयतामात्रं दृढीक्रियते इत्यवधेयम् ॥ किञ्च । यत्तावदिह जीवलिंगं ब्रूषे तन्नोपपद्यते ॥ अन्यार्थं तु जीवपरामर्शं जैमिनिर्मन्यते । प्रश्नव्याख्यानाभ्याम् । प्रश्नस्तावत् सुषुप्तपुरुषबोधनेन प्राणादिव्यतिरिक्ततया जीवं प्रतिबोध्य पुनर्जीवव्यतिरिक्तविषयः क्रियते—"क्वैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्ट, क्व वा एतदभूत् कुत एतदागाद्"—इति । अथ व्याख्यानमपि "यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यति अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति"—इति । "एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः"—इति च दृश्यते । तेनायमर्थो लभ्यते । सुषुप्तिकाले जीवः परेण ब्रह्मणैकतां गच्छति । परस्माच्च ब्रह्मणः प्राणादिकं जगज्जायते इति । तस्माद् यत्रास्य जीवस्य निःसंबोधस्वच्छतारूपः

स्वापो भवति तस्य चैतस्योपाधिजनितविशेषविज्ञानरहितस्य जीवस्वरूपस्य विभ्रंशरूपमागमनं यतो भवति स परमात्मा स वेदितव्य इति ह्यत्र श्रुत्यर्थो गम्यते । तथा च न वेदितव्यतया जीवलिङ्गमिह किञ्चिदस्तीति बोध्यम् ॥ अपि चैवमेके शाखिनो वाजिसनेयिनोऽस्मिन्नेव बालाक्यजातशत्रुसंवादे स्पष्टं विज्ञानमयशब्देन जीवमाम्नाय तद्व्यतिरिक्तं परमात्मानमामनन्ति । तथा हि—"य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्व वै तदभूत्, कुत एतदागादिति"—प्रश्नः ॥ "य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते इति ॥ सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्ति"—इति च व्याख्यानम् । तत्रैतस्य विज्ञानमयस्य जीवस्य स्वापकाले यत्र स्थितिर्यतश्चागमनं स आकाशः परमात्मा वेदितव्यः पर्य्यवस्यति न जीवः । व्युच्चरन्तीति चोपाधिमतामात्मनामन्यतो व्युच्चरणमामनन्तः परमात्मानमेव कारणत्वेनामनन्तीति गम्यते । तस्माज्जीवलिंगं नास्तीति सिद्धम् । प्राणलिङ्गमप्येतेनैव निरस्तं वेदितव्यम् ॥ ५ ॥

३—भोक्तृत्वविमर्शस्तृतीयः

भोक्ताऽयं जीवात्माऽपीश्वरः परमात्मा, न त्वन्यो भेदबुद्धेरौपाधिकत्वात्—इत्याह

वाक्यान्वयात् । १९ । प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः । २० । उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः । २१ । अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः । २२ । [१९—२२]

"न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेयि । आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्"—इति बृहदारण्यके श्रूयते । तत्रायमात्मशब्देन विज्ञानात्मा वा परमात्मा वा विवक्षित इति संदेहः । प्रियसंसूचितेनात्मना भोक्त्रोपक्रमाद्विज्ञानात्मोपदेश इति प्रति-

भाति। मध्येऽपि "इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीति" भूतेभ्यो विज्ञानात्मनां समुत्थानोक्तेश्च। उपसंहारेऽपि—"विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति" विज्ञानधातोरेव निर्देशाच्च॥ अथात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशात्तु परमात्मोपदेशः प्राप्नोति। तदित्थं संशये निर्णयः क्रियते। परमात्मैवायमुपदिश्यते वाक्यान्वयात्। वाक्यं हीदं पौर्वापर्य्येणावेक्ष्यमाणं परमात्मानं प्रत्यन्वितावयवं लक्ष्यते। तथा हि— "येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्य्याम्॥ यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूही" त्येवममृतत्वमिच्छन्तीं मैत्रेयीं प्रति विज्ञानोपदेशः परमात्मविज्ञानं गमयतीति। "अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन" इत्यादिना ततोऽन्यत्रामृतत्वलाभाभावश्रवणात्। किञ्चात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुच्यमानं परमात्मोपदेशं गमयति। ब्रह्म तं परादाद् योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद"--इत्यादिनोत्तरग्रन्थेन तदुपपादनाच्च। किञ्च—इदं सर्वं यदयमात्मेति सर्वस्य वस्तुजातस्यात्माव्यतिरेकमवतारयति। दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्च तमेवाव्यतिरेकं द्रढयति। अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेद"--इत्यादिना च प्रकृतस्यात्मनो नामरूपकर्मप्रपञ्चकारणतां व्याचक्षाणः परमात्मानमेवैनं गमयति। तथा सविषयस्य सेन्द्रियस्य सान्तःकरणस्य प्रपञ्चस्यैकायनमनन्तरमबाह्यं कृत्स्नं प्रज्ञानघनं व्याचक्षाणः परमात्मानमेवैनं गमयति। तस्मात् सर्वेषां वाक्यानां परमात्मन्येवान्वयादयं परमात्मोपदेश इति सिद्धम्॥ ननूक्तप्रियसंसूचनोपक्रमाद्विज्ञानात्मोपदेशोऽस्तीति चेन्न। एतद्धि प्रियसंसूचितस्यात्मनो द्रष्टव्यत्वादिसंकीर्तनं प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गं बोध्यम्॥ आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति, इदं सर्वं यदयमात्मा—इत्येवं ह्यात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातम्। तत्सिद्ध्यर्थमिदं विज्ञानात्मपरमात्मनोरभेदांशेनोपक्रमणं क्रियते। तथा च श्रूयते—

यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिंगाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः। तथाक्षराद्विविधाः सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति- इति। तस्माज्जीवानामप्यस्माद्ब्रह्मण एवोत्पत्तेस्तत्रैव चाप्ययाद् ब्रह्मकार्य्यत्वं गम्यते कार्य्यकारणयोश्चाभेदाध्यवसायादेकेन कारणेन विज्ञातेन सर्वाणि कार्य्यजातानि विज्ञायन्ते इति यथैतदन्यकार्य्यप्रपञ्चस्य ब्रह्मत्वं तथैवास्य जीवस्यापि ब्रह्मणस्तस्मादभेदः सूच्यते। अन्यथा तयोरभेदानध्यवसाये परमात्मविज्ञानेऽपि विज्ञानात्मा न विज्ञात इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा हीयेत इत्याश्मरथ्यो मन्यते॥ अस्मिन् मते जीवात्मपरमात्मनोः कार्य्यकारणभावकृतभेदो वास्तविकस्त्वभेदो गोरसक्षीरशरवद्-हेमकुण्डलवद्वा इति प्रतिभाति॥ अथवा--उत्क्रमिष्यत एवं भावादित्थमभेदेनोपक्रमणं क्रियते॥ तथा च श्रूयते—"एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुप संपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते।" इति "यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय। तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्॥" इति च। तस्मात् ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात् संप्रसन्नस्य विज्ञानात्मन एवास्माद्देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघातादुत्क्रमणदशायां परमात्मभावः संपद्यते इति प्रतीयते। उपाधिविनाशेन जीवभावापोहनात्स्वरूपसंपत्त्या परमात्मरूपत्वाध्यवसायात् इत्यौडुलोमिर्मन्यते॥ अस्मिन्मते जीवात्मपरमात्मनोरवस्थाकृतभेदो वास्तविकस्त्वभेदो जलबुद्बुदवज्जलतरंगवद्वा इति प्रतिभाति॥ अथवा—अवस्थितेर्हेतोरिदमभेदेनोपक्रमणं क्रियते॥ तथा च श्रूयते—"अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति"--मन्त्रवर्णश्च भवति—सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते इति। तस्मादस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानं सर्वत्र प्रतीयते—न तु तेजः प्रभृतीनां सृष्टिवदस्यापि जीवस्य पृथक् सृष्टिः क्वचिदपि श्रूयते। अत एव तत्त्वमस्या-

दिश्रुतयोऽप्यञ्जसोपपद्यन्ते । तस्मादविकृतः परमेश्वर एवायं जीवः सर्वत्रावतिष्ठते । इति काशकृत्स्नो मन्यते—अस्मिन्मते जीवात्मपरमात्मनोरत्यन्ताभेदो रसोत्पन्नद्रुमे रसवदिति प्रतिभाति ॥ ६ ॥

४—स्रष्टृत्वविमर्शश्चतुर्थः ॥

प्रकृतिर्जगदुपादानमीश्वरः परमात्मा । प्रतिज्ञानादभिध्यानात्प्रभवप्रलयाम्नानात् स्वयं करणात् परिणामाद् योनित्वाख्यानाच्चेत्याह—

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । २३ । अभिध्योपदेशाच्च । २४ । साक्षाच्चोभयाम्नानात् । २५ । आत्मकृतेः परिणामात् । २६ । योनिश्च हि गीयते ॥२७॥ [२३–२७]

ननु ईच्छापूर्वककर्तृत्वश्रवणाद् ब्रह्मणश्चेतनस्य कर्तृत्वमाख्यातमेतावता ग्रन्थेन । तच्चैतदस्य ब्रह्मणः कुलालसुवर्णकारादिवन्निमित्तत्वमात्रं निष्पद्यते नैतावता तस्योपादानत्वं प्राप्नोति । उपादानस्येच्छापूर्वककर्तृत्वाप्रसिद्धेः । तस्माद् ब्रह्मणोऽतिरिक्तं प्रधानं प्रकृतित्वेनावश्यमभ्युपगन्तव्यमिति चेन्न । तद्धि ब्रह्म यथा निमित्तमभ्युपेयते तथा प्रकृतिश्च । प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । प्रकृतिरुपादानं समवायिकारणमित्यनन्यार्थम् ॥ छान्दोग्यश्रुतौ तावत्—"उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवति अमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम् । यथैकेन विज्ञानेन सर्वमन्यदविज्ञातमपि विज्ञातं भवति"—इत्येषा हि प्रतिज्ञा नोपादानत्वमन्तरेणोपपद्यते । कार्य्यस्योपादानाव्यतिरेकादुपादानविज्ञानेनैव सर्वविज्ञानसंभवात् । एवं हि दृष्टान्तमाह—" यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद् वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्"—इत्यादि । तथा चैतेन सर्वविधमृन्मयोपादानभूतमृत्तिकादृष्टान्तेनास्य ब्रह्मणोऽपि सर्वजगदुपादानत्वं गमयति॥१॥बृहदारण्यकेऽपि—"कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति"—इति प्रतिज्ञा "यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति"—इति दृष्टान्तश्च तमेवार्थं

गमयतः। तत्रैव पुनः "आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितम्"—इति प्रतिज्ञा। "स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्यान् शब्दान् शक्नुयाद् ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः"—इति दृष्टान्तः ॥ एवमन्यत्रापि वेदान्ते यथासंभवं दृश्यमानयोः प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरनुपरोधेन ब्रह्मणः प्रकृतित्वं गम्यते। अभिध्योपदेशाच्च। "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय, तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय—"इत्येवमादिषु तस्येक्षितुश्चेतनस्य प्रत्यगात्मविषयतयैव बहुभवनाभिध्यानं श्रूयते। तस्माद्यत्तावन्निमित्तं ब्रह्म तदेव प्रकृतिरपीति गम्यते ॥ ननु यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते चेति श्रुतेस्तन्तुनाभदृष्टान्तेनास्य चैतन्यात्मना निमित्तत्वं तद्गतप्रधानादिशक्तिद्वारकं च प्रकृतित्वं स्यादिति चेन्न। साक्षाच्चोभयाम्नानात्। "सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति"—इत्युभयोः प्रभवप्रलययोः साक्षादत्रात्मानं पश्यामः। तस्मान्निमित्तत्वं प्रकृतित्वं वा नावच्छेदभेदेन कल्पयितुं शक्नुमः ॥

आत्मकृतेश्च। "तदात्मानं स्वयमकुरुत"—इति ह्येकस्यैवार्थस्य कर्तृत्वं कर्मत्वंच गम्यते। परिणामाच्च ॥ "सच्च त्यच्चाभवन्निरुक्तं चानिरुक्तं च"—इत्यादिना ब्रह्मण एवास्य विकारात्मना परिणाम आम्नायते। योनिश्च हि गीयते। "कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्" इति। यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः"—इति च। योनिशब्दश्च प्रकृतिवचनः। तस्माद् ब्रह्मणः प्रकृतित्वं सिद्धम् ॥ अथवा योनिश्च हि गीयते। योनिः प्रभव उत्पत्तिस्थानमुपलब्धिस्थानं वा। तद्यथेदं ब्रह्म निमित्तं भवति, प्रकृतिश्च तथैवेदं योनिश्च गीयते तस्मिन् ब्रह्मणि सर्वधर्मोपपत्तेरिति दिक् ॥ ८ ॥

एतेन सर्वे व्याख्याताः ॥ २८ ॥ [२९]

योऽयमित्थं प्रधानकारणवादप्रतिषेधन्यायकलापः प्रदर्शितः एतेनैवाऽन्येऽप्यणवादिकारणवादाः प्रत्याख्याता वेदितव्याः तेषामपि प्रधानवदशब्दत्वाच्छब्दविरुद्धत्वाच्च। अपर आह। एतेन प्रदर्शितन्यायकलापेनाऽन्येऽपि सर्वे वेदान्तवाक्यविशेषा ब्रह्मपरतया व्याख्याता वेदितव्याः ॥

॥ इति चतुर्थपादः ॥

॥१॥ इति शारीरकसूत्राणां शारीरकविज्ञानभाष्ये पदविमर्शाध्यायः पूर्णः ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः

अथ मतविमर्शाध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमतो ब्रह्मवादे सांख्यप्रदर्शिताक्षेपनिरासाधिकरणं दशविमर्शमुपक्रम्यते ।

१—शारीरकसिद्धान्तपरीक्षा

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात्।१।
इतरेषां चानुपलब्धेः ।२। एतेन योगः प्रत्युक्तः ।३। [१–३]

ननु ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगतः कारणमित्येतावन्मात्रमेतावता ग्रन्थेनोपपादितं तदयुक्तम् । तथा च सति स्मृत्यनवकाशदोषः प्रसज्येत । तथा हि परमर्षिकपिलप्रणीतायां स्मृतौ तदन्यासु च कतिपयीषु स्मृतिषु प्रधानमचेतनं जगतः कारणमाख्यातम् । ताश्च मोक्षसाधनं सम्यग्दर्शनमेवाधिकृत्य प्रणीता दृश्यन्ते इत्येतासां ब्रह्मातिरिक्तकारणताप्रतिपादयित्रीणामसम्यग्दर्शनत्वाभ्युपगमे स्वार्थेऽनवकाशादानर्थक्यमेव प्रसज्येत । तच्च नावकल्पते । कपिलप्रभृतीनामप्रतिहतार्षविज्ञानस्य प्रसिद्धत्वात् ॥ "ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्येत्"—इति श्रुत्या कापिलविज्ञानस्य याथार्थ्यावगमाच्च । न च वयं कपिलादिवत् स्वतन्त्रप्रज्ञाः । तस्मात् स्वातन्त्र्येण श्रुत्यर्थमवधारयितुमशक्नुवतामस्माकं परतन्त्रप्रज्ञानां प्रख्यातप्रणेतृकस्मृत्यवलम्बेनैव श्रुत्यर्थावधारणा युज्यते न तु तद्विरोधेन । तस्मात्कापिलादिस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गाद् ब्रह्मकारणतावादो न श्रुत्यर्थ इति चेन्न अन्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् । उभयविधा हि स्मृतयो दृश्यन्ते—प्रधानकारणवादिन्य ईश्वरकारणवादिन्यश्च । तत्रेश्वरकारणताभ्युपगमे यथा प्रधानकारणवादिन्यः स्मृतयोऽनवकाशाः प्रसज्यन्ते तथा प्रधानकारणताभ्युपगमे ता ईश्वरकारणवादिन्यः स्मृतयोऽनवकाशाः प्रसज्येरन् । ता यथा—

'यत्तत् सूक्ष्ममविज्ञेयं'
'स ह्यन्तरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यते ।'
'तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम ।'
'अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन् निर्गुणे संप्रलीयते ।'
'अतश्च संक्षेपमिमं शृणुध्वं नारायणः सर्वमिदं पुराणः ।
स सर्गकाले च करोति सर्गं संहारकाले च तदत्ति भूयः ॥
'अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ।'

इत्येवमाद्याः पुराणस्मृतयः । महाभारतेऽपि—

बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु ।
बहवः पुरुषा राजन् सांख्ययोगविचारिणाम् । १ ।
बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते ।
तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम् । २ ।
ममान्तरात्मा तव च ये चान्ये देहिसंज्ञिताः ।
सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केनचित् क्वचित् । ३ ।
विश्वमूर्द्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः ।
एकश्चरति भूतेषु स्वैरचारी यथासुखम् ॥

इत्येवमैकात्म्यं सर्वात्मत्वं च निर्धार्य्यते । श्रुतौ च—

"यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः ।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥"

इत्येवं सर्वात्मत्वं श्रूयते । तस्मादेता वेदानुसारिण्यः स्मृतयो भवन्ति । अथ कापिलादितन्त्रेषु वेदविरुद्धमात्मभेदकल्पनं स्मर्य्यते । तस्मादेता वेदविरुद्धाः स्मृतयः । तथा चेत्थं विप्रतिपत्तौ स्मृतीनामवश्यमन्यतरपरिग्रहेऽन्यतरपरित्यागे च कर्तव्यतया प्राप्ते श्रुत्यनुसारिण्य एव स्मृतयः प्रमाणमितरा अनपेक्ष्या इति युक्तम् ॥ या तु श्रुतिः कपिलस्य ज्ञानातिशयं प्रदर्शयन्ती प्रदर्शिता न तया श्रुतिविरुद्धमपि कापिलं मतमास्थातुं शक्यम् । कापिलमिति श्रुतिसामान्यमात्रत्वात् । अन्यस्य च कपिलस्य सगरपुत्राणां

प्रतप्तुर्वासुदेवनाम्नः स्मरणात् । तस्माद्वेदविरुद्धमिदं प्रधानकारणवादि कापिलं तन्त्रं न प्रमाणम् ॥ इतरेषां चानुपलब्धेः । प्रधानादितराणि यानि महदादीनि प्रधानपरिणामत्वेन कापिले तन्त्रे व्याख्यातानि तान्यपि वेदे लोके च नोपलभ्यन्ते । वेदे क्वचिच्छ्रुतस्य महदादिपदस्यान्यपरत्वेन व्याख्याततत्वात् । एतेन योगः प्रत्युक्तः । सांख्यस्मृतिवदेव योगस्मृतावप्युक्तानां प्रधानमहदादीनां वेदविरुद्धत्वाल्लोकाप्रसिद्धत्वाच्च तुल्यन्यायात् ॥ इदं च सांख्ययोगयोः प्रत्याख्यानं वेदविरुद्धांशमात्राभिप्रायं द्रष्टव्यम् । न तु सर्वांशेनापोद्यते ॥ श्रुत्यविरुद्धांशेपि तत्प्रत्याख्याने प्रमाणाभावात् । तद्यथा असङ्गो ह्ययं पुरुष इति श्रुतिसिद्धं पुरुषस्य विशुद्धत्वं सांख्येऽपि स्मर्य्यते—"अथ परिव्राड् विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रह—"इति श्रुतिसिद्धमेव निवृत्तिनिष्ठत्वं योगेऽभ्युपगम्यते । तन्नाप्रमाणमिति बोध्यम् ॥ एतेन सर्वाणि तर्कस्मरणानि प्रतिवक्तव्यानि । नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्यादिश्रुतिभ्यो वेदविरुद्धतर्कविष्टम्भेन गृहीतानामर्थानामप्रामाणिकत्वावगमात् ।

इति श्रुतिविरुद्धस्मृत्या अप्रामाण्यवादः ॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् । ४ । अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् । ५ । दृश्यते तु । ६ । असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् । ७ । अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् । ८ । न तु दृष्टान्तभावात् । ९ । स्वपक्षदोषाच्च । १० । तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः । ११ । एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः । १२ । [४-१२]

ननु यदुक्तं चेतनं ब्रह्म जगतः प्रकृतिरिति तन्नोपपद्यते । विलक्षणत्वादस्य विकारस्य प्रकृत्याः । इदं हि ब्रह्मणश्चेतनस्य विशुद्धस्य कार्य्यत्वेनाभिप्रेयमाणं जगदचेतनमशुद्धं च दृश्यते । न च विलक्षणयोः प्रकृतिविकारभावो दृष्टः । न च रुचकादयो विकारा मृत्प्रकृतिका न वा शरावादयः सुवर्णप्रकृतिकाः संभवन्ति । मृदैव मृदन्विता विकाराः

क्रियन्ते सुवर्णान सुवर्णान्विताः। तथेदमपि जगदचेतनं सुखदुःखमोहान्वितं सदचेतनस्यैव सुखदुःखमोहात्मकस्य कारणस्य कार्यं भवितुमर्हति न तु सुखदुःखमोहरहितस्य चेतनस्य ब्रह्मणः॥ नन्वस्मादेव चेतनप्रकृतिकत्वश्रवणादिदं समस्तं जगच्चेतनमवगमिष्यामि । प्रकृतिरूपस्य विकारेऽन्वयावश्यम्भावात् । परिणामविशेषात्तु काष्ठलोष्टादीनां चैतन्यस्याविभावनं भविष्यति॥ स्पष्टचैतन्यानामप्यात्मनां स्वापमूर्च्छाद्यवस्थासु चैतन्याविभानवत्। इत्थं चैषां कार्यकारणानामात्मनां च चेतनत्वाविशेषेऽप्यत एव विभावितत्वाविभावितत्वकृताद्विशेषादरूपादिभावाभ्यां च गुणप्रधानभावो न विरोत्स्यते—इति चेन्नैतदेवमविशेषेण सर्वस्य चैतन्यमभ्युपगन्तुं शक्यम् । स्वापमूर्च्छाद्यवस्थास्वविभावितचैतन्यानामवस्थान्तरे चैतन्योपलब्धिवदेषां काष्ठलोष्टादीनां कदाचिदपि चैतन्यानुपलब्धेः। नित्यानुपलब्धचैतन्यानामपि चेतनत्वाभ्युपगमेऽयं लोकप्रसिद्धश्चेतनाचेतनविभागो व्युच्छिद्येत । तथात्वं च शब्दात् प्रतिपद्यामहे! तथा हि—विज्ञानं चाविज्ञानं चेति श्रावयन्ती श्रुतिर्जडचेतनविभक्तत्वं जगतः प्रतिपादयति। ननु यदि जडचेतनविभक्तत्वं जगतः श्रुत्यभिमतमभविष्यत् तर्हि—'मृदब्रवीत्, आपोऽब्रुवन्, तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्त शृणोत ग्रावाणः, स्वधिते मैनं हिंसीः"—"ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गाय"—इत्येवमादिष्वचेतनेष्वपि चेतनवदेवाविशेषेण व्यवहाराः श्रौता न प्रावर्त्स्यन्त इति चेन्न। अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्यां तत्र प्रतीयते न तु तेषां स्वतश्चैतन्यं तावता संभाव्यते। "एता ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमानाः"—(२।१४ कौ०) ता वा एताः सर्वा देवताः प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा"—इति कौषीतकीयश्रुतौ देवताशब्देन स्पष्टं जडेभ्यो भूतेन्द्रियेभ्यश्चेतनस्य तदभिमानिनो विशेषोपदेशात्। अनुगताश्च सर्वत्राभिमानिन्यश्चेतनादेवता मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणादिभ्योऽवगम्यन्ते। अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्"—इत्येवमादिका

च श्रुतिः करणेष्वनुग्राहिकां देवतामनुगतां बोधयति । एवमेव "तत्तेज ऐक्षत—" इत्यादिष्वपि परस्या एव देवताया अधिष्ठात्र्याः स्वविकारेष्वनुगताया इयमीक्षा व्यपदिश्यते तुल्यन्यायादिति द्रष्टव्यम् । तस्मादचेतनमिदं जगदस्ति ब्रह्मविलक्षणमतो नेदं ब्रह्मप्रकृतिकं संभवति । विकाराणां प्रकृतिविलक्षणत्वादर्शनादिति चेन्नैतदस्ति । दृश्यते तु लोके विकारेषु प्रकृतिवैलक्षण्यमपि यथा चेतनोत्पन्नेष्वचेतनेषु केशनखादिषु यथा वा केषुचिदचेतनोत्पन्नेषु—गोमयादिजातेषु वृश्चिकादिषु । बदरादिफलकीटश्चेतनो नूनमचेतनादेव फलादुत्पन्नो दृश्यते । तस्माज्जडचेतनवैलक्षण्यं न प्रकृतिविकृतिभावं व्याहन्ति । ननु विषमोऽयं दृष्टान्तः । अचेतनस्यैव शरीरस्याचेतनकेशनखाद्युत्पत्तौ प्रकृतित्वात् ॥ अचेतनानामेव च वृश्चिकादिशरीराणामचेतनगोमयादिकार्य्यत्वात् । सत्यम् । तथापि तु दृश्यते पूर्वं चैतन्यायतनभावमनुपगताया अचेतनायाः प्रकृतेः पश्चाच्चैतन्यायतनभावोपगमात्मकं वैलक्षण्यम् । दृश्यते तु किञ्चिदचेतनं चेतनस्यायतनभावमुपगच्छति किञ्चिन्नेति वैलक्षण्यम् । किञ्च तथात्वं च शब्दादिति वदता भवता यथा विज्ञानं चाविज्ञानं चेति श्रुतिप्रामाण्याज्जगतो जडचेतनविभक्तत्वमभ्युपगम्य जडस्य चेतनप्रकृतिकत्वं दूष्यते तथैव तु जगति यावानयं चेतनभागस्तस्याचेतनप्रधानप्रकृतिकत्वाभ्युपगमे प्रकृतिविलक्षणत्वदोषदूषितत्वं दृश्यते । अचेतनं हि प्रधानमचेतनानेव सर्वानारभेत न चेतनान् । चेतनानां कार्य्यत्वानभ्युपगमे तु स लोकप्रसिद्धश्चेतनाचेतनविभागस्तवापि नूनं व्युच्छिद्येत । तस्मादिदं जडचेतनवैलक्षण्यं न प्रकृतिविकृतिभावं व्याहन्ति । किञ्च—अवश्यं हि केनचिद्धर्मेण प्रकृतिवैलक्षण्यं विकारेषु भाव्यम् । अशेषाणां हि प्रकृतिधर्माणां याथातथ्येनानुवृत्तावसत्यतिशये च प्रकृतिविकारभावस्य लोके कुत्राप्यदृष्टत्वात् । दृश्यते तु विकारेषु केषांचित्प्रकृतिगतानामेव धर्माणामन्वयः केषांचित्प्रकृतिविलक्षणानां च । तथा चेहापि । दृश्यते तु विकारेष्वाकाशादिषु सत्तालक्षणो ब्रह्मस्वभावः सर्वत्रानुवर्तमानः । तस्मान्नानुपपत्तिः प्रकृतिविकारभावस्य ॥ ननु सदेवेदमग्र आसी" दितिश्रुत्या सत्कार्य्यवादः श्रूयते । यदि तु

चेतनं शुद्धं शब्दादिहीनं ब्रह्माचेतनस्याशुद्धस्य शब्दादिमतश्च कार्य्यस्य कारणमिष्येत तर्त्तर्हि कार्य्यं प्रागुत्पत्तेरसत् प्रसज्येत। इति चेन्न। प्रतिषेधमात्रत्वात्। असदिति ब्रुवता कस्य सतः प्रतिषेध आक्षिप्यते कार्य्यात्मना सतो वा कारणात्मना सतो वा। न तावत् कार्य्यात्मना सतः। तस्य प्रागुत्पत्तेरिव कार्य्यकालेऽपि प्रतिषेधमात्रत्वात्। न हीदानीमपीदं कार्य्यमृते कारणात्मनः स्वतन्त्रं नाम किञ्चिदस्ति॥ "सर्वं तं परादाद् योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद"—इत्यादिश्रुतेः कारणव्यतिरेकेण कार्य्यस्य सर्वथा प्रतिषिद्धत्वात्। अथ न कारणात्मना सतोऽयं प्रतिषेधः। उभयत्राविशिष्टत्वात्॥ कारणात्मना हि कार्य्यस्य सत्त्वमिदानीं च प्रागुत्पत्तेश्चाविशिष्टं पश्यामः। तस्मात् प्रतिषेधमात्रं हीदमसदिति। न त्वस्य प्रतिषेध्यमस्तीत्यनाक्षेप्यमेतद्भवति॥ ननु स्थौल्यसावयवत्वाचेतनत्वपरिच्छिन्नत्वाशुद्धत्वादिधर्मकं हीदं कार्य्यं यदि ब्रह्मकारणकमिष्येत तर्हि अपीतौ तद्वत् प्रसङ्गादसमञ्जसं प्राप्नोति। प्रलयकाले प्रतिसंसृज्यमानं हीदं कार्य्यं कारणाविभागमापद्यमानं सदात्मीयेन धर्म्मेण कारणं दूषयेदिति ब्रह्मणोऽपि स्थौल्यसावयवत्वादिप्रसङ्गः स्यात्। तदिदमसमञ्जसम्। १। किञ्च अपीतौ सर्वस्यैतस्य सुखदुःखमोहात्मकस्याविभागेन ब्रह्मवदेकरूपत्वप्रसङ्गात् पुनरुत्पत्तौ नियमकारणाभावाद् भोक्तृभोग्यादिविभागेनोत्पत्तिर्न प्राप्नोतीत्यसमञ्जसं दृश्यते॥ २॥ किञ्च भोक्तॄणां जीवानामपीतौ परब्रह्मणैक्यं गतानां ब्रह्मवद्भावप्रसङ्गादविभागे स्थिते ततो—ब्रह्मणः सकाशात् पुनरुत्पत्तिकाले मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यसमञ्जसं प्राप्नोति। ३। किञ्च यदि पूर्वोक्तासामञ्जस्य वारणार्थमपीतौ भोक्तॄणां जीवानां—भोक्तृवदेव पार्थक्येन स्थितिं कश्चिन् प्रसञ्जयेत् तदाऽपीत्याद्यसिद्धिः प्राप्नोतीत्यसमञ्जसं भवति। ४। अत्रोच्यते। न तावदाद्यमसामञ्जस्यं संभवति। दृष्टान्तभावात्। यथा हि पृथिवीविकारश्चतुर्विधो भूतग्रामो नापीतौ पृथिवीमात्मीयेन धर्मेण संसृजति तद्वदिहापि कारणमपि गच्छत्कार्य्यं नात्मीयेन धर्मेण कारणं दूषयेत्। अन्यथा—यथायं मायावी मायया स्वयंप्रसारितया त्रिष्वपिकालेषु न

स्पृश्यते मायाया अवस्तुत्वात् एवमयं परमात्मापि संसारमायया न संस्पृश्यते। यथा वा स्वप्नद्रष्टैकः स्वप्नावस्थाधर्मैर्न स्पृश्यते—प्रबोधकाले तेषामनन्वागतत्वात् एवमवस्थात्रयसाक्षी परमात्मैकोऽपि नैतैरवस्थाधर्मैः स्पृश्यते—इति सामञ्जस्यं सिद्धम् ।१। यत्तु नियमकारणाभावादसामञ्जस्यमुक्तं तदपि न। दृष्टान्तभावात्। यथा हि सुषुप्तिसमाध्यादौ स्वाभाविक्यामविभागप्राप्तावपि पुनः प्रबोधे विभागः प्राग्वदनुवर्तते तद्वदिहापि भविष्यति। तथा च श्रूयते—इमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामहे इति। त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तत्तदाभवन्ति इति ॥ २ ॥ एतेनैव मुक्तात्मना पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गोऽपि प्रत्युक्तः । सम्यग्ज्ञानेनोत्पत्तिबीजस्य मिथ्याज्ञानस्यापोदितत्वात् "यथाकर्म यथाविद्य" मितिकौपीतकीयश्रुत्या कर्मविद्यानुसारेणैवोत्पत्तेः श्रूयमाणतया विमुक्के तदभावेन पुनरुत्पत्तेरप्रसङ्गात्।३। एवं चतुर्थमप्यसामञ्जस्यं नास्ति भोक्तृणां ब्रह्मणा कारणेन विभक्तस्थितेरस्वीकारात् । तस्माद्ब्रह्मणः प्रकृतित्वाभ्युपगमे कथमप्यसामञ्जस्यं नास्तीति सिद्धम्। अत एव च ब्रह्मणः प्रकृतित्वे य इमे प्रदर्शिता आक्षेपास्तेऽप्यनाक्षेप्या इत्यपि सिद्धम्॥ स्वपक्षदोषाच्च । सर्वोऽप्ययं ब्रह्मणः प्रकृतित्वपक्षे प्रदर्शितो दोषः—प्रधानप्रकृतित्वपक्षेऽपि तुल्यमेवापतति । तथा हि—शब्दादिमतो जगत उत्पत्तौ शब्दादिहीनस्य प्रधानस्यापि प्रकृतित्वं नोपपद्यते विलक्षणत्वादस्य विकारस्य प्रकृत्याः। अत एव च विलक्षणकार्य्योत्पत्त्यभ्युपगमात् समानः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्य्यवादप्रसङ्गः । तथाऽपीतौ कार्य्यस्य कारणाविभागाभ्युपगमात् तद्वत्प्रसङ्ग इत्यसामञ्जस्यमपि समानम् । तदित्थमुभयोः पक्षयोः समाने दोषे पूर्वोक्तरीत्या ब्रह्मप्रकृतित्वपक्षे सर्वे दोषाः समुद्धृताः। प्रधानप्रकृतित्वपक्षे तु तिष्ठन्त्येव ते दोषाः॥ तस्मात् प्रधानस्य प्रकृतित्वं नोपादेयम्। शास्त्रविरुद्धत्वाच्छुष्कतर्कमात्राधारेणोपकल्पितत्वाच्च । तर्काप्रतिष्ठानाच्च।

न निरागमास्तर्काः प्रतितिष्ठन्ति। पुरुषमतिवैरूप्यादुत्प्रेक्षाया निरङ्कुशत्वात्। कैश्चिदभियुक्तैर्यत्नेनोत्प्रेक्षिता अपि तर्का अन्यैरभियुक्ततरैराभास्यमाना दृश्यन्ते तैरप्युत्प्रेक्षितास्तदन्यैराभास्यन्ते इत्यतस्तादृशैस्तर्कैरूपकल्पिता अर्था न शक्यन्ते सत्यतया समाश्रयितुम्। दृश्यते हि प्रसिद्धमाहात्म्यानामपि तीर्थकराणां कपिलकणादप्रभृतीनां परस्परविप्रतिपत्तिः। ननु—अप्यन्यथानुमेयं येनासौ प्रतिष्ठितस्तर्को भवेत्। न हि केऽपि तर्का अप्रतिष्ठिताः सन्तीति कृत्वा सर्व एव तर्का अप्रतिष्ठिता एकान्ततः संभवन्ति। सर्वतर्काप्रतिष्ठायां सर्वलोकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात्। अतीतवर्तमानाध्वसाम्येनानागतेऽध्वनि प्रवर्तमानो लोको दृश्यते। श्रुत्यर्थविप्रतिपत्तौ चार्थाभासनिराकरणेन सम्यगर्थनिर्द्धारणं तर्केणैव क्रियते॥ "आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना॥ यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः—" इति ब्रुवन्मनुरपि तर्काधारेणैव श्रुत्यर्थावबोधनमनुजानीते। तस्मात् सावद्यतर्कपरित्यागेन निरवद्यस्तर्कोऽवश्यमाश्रयणीयस्तथाविधतर्कसिद्ध एव चार्थः प्रतिपत्तव्य इति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः। सम्यग्ज्ञानान्मोक्ष इति हि सर्वेषामैकमत्येन सिद्धोऽर्थः॥ सम्यग्ज्ञानेन चैकरूपेण भाव्यं वस्तुतन्त्रत्वात्। वस्तुनि च विप्रतिपत्तौ स्थितायां सम्यग्ज्ञानत्वं नास्तीति निश्चीयते। तर्कज्ञानानां तु परस्परविरोधाद्विप्रतिपत्तिः प्रसिद्धा॥ यदेकेन तार्किकेण सम्यग्ज्ञानतया प्रतिष्ठाप्यते तदपरेण व्युत्थाप्यते तेनापि प्रतिष्ठापितमपरेण व्युत्थाप्यते। न चायं प्रधानवाद एव सर्वैस्तार्किकैः सत्यतया परिगृहीतो येन तस्य सम्यग्ज्ञानत्वं प्रतिपद्येमहि। वेदस्य तु नित्यत्वाद्विज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वाच्च तज्जनितज्ञानस्य सम्यक्त्वं सर्वैरपि तार्किकैरपह्नोतुमशक्यम्। तद्विरोधेन चानिर्द्धारितसम्यक्त्वस्य प्रधानादिवादस्य सन्दिग्धयाथार्थ्यस्याश्रयणे तत्सम्यक्त्वभ्रमेण प्रवृत्तानां जीवानां संसाराविमोक्ष एव प्रसज्येत। किञ्च प्रतिसञ्चरक्रमे कार्याणां कारणे लयो दृष्टः। तथा च प्रधानस्य प्रकृतित्वे सर्वेषामेषां कार्यकारणादिविकारजातानां प्रधाने लयोऽभ्युपगम्येत न त्वात्मनि। आत्मवेदनातिरिक्तस्य च प्रकारस्य मोक्षमार्गत्वं नास्तीति श्रुतिः प्राह। "तमेव विदि-

त्यतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति"—तस्मात् प्रधानप्रकृतित्ववादे स्वीकृते सत्यविमोक्षप्रसङ्गः स्यात् । अतः श्रुतिविरुद्धः प्रधानप्रकृतित्ववादो नाभ्युपगन्तव्यः । एतेन शिष्टापरिग्रहा अण्वादिकारणवादा अपि व्याख्याताः । तेषां शिष्टैर्मनुव्यासप्रभृतिभिः केनचिद्प्यंशेनापरिगृहीतत्वात् तर्कनामात्रसारत्वाद् वेदविरुद्धत्वाच्च । स यथा प्रधानकारणवादः कपिलाद्युत्प्रेक्षितः प्रत्याख्यात एवमिमेऽण्वादिकारणवादा अपि कणादाद्युत्प्रेक्षिताः प्रत्याख्याता वेदितव्याः ॥२॥ इति कार्य्यकारणयोः साधर्म्यवैधर्म्यवादः ॥

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्, स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥ [१३]

ननु यदि ब्रह्मकारणवादोऽभ्युपगम्येत तर्हि कार्य्यकारणयोरनन्यत्वस्य वक्ष्यमाणतया सर्वेषामेषां भोग्यजातानां भोक्त्रापत्तिः प्रसज्यते । भोक्ता चेतनः शारीर आत्मा । भोग्यास्तु शब्दादयो विषया इति हि तयोर्विभागेनास्ति लोकशास्त्रप्रसिद्धिः । तत्र चेतनस्य भोक्तुः प्रकृतित्वाभ्युपगमे भोक्तैव भोग्यभावमापद्येत । तथा चायं भोक्तृभोग्ययोरविभागः प्रसज्येत इति चेत् तत्रोच्यते । स्याल्लोकवत् । लोके यथा दृश्यते समुद्रादुदकात्मनोऽनन्यत्वेऽपि तद्विकाराणां फेनवीचीतरङ्गबुद्बुदादीनां परस्परविभागः परस्परसंश्लेषादिलक्षणव्यवहारश्च एवमिहापि भविष्यति । तस्माद् ब्रह्मणः प्रकृतित्वे नानुपपत्तिरिति सिद्धम् ।३।

इति ब्रह्मकारणवादः ॥ कार्य्यकारणविभागव्यवहारवादश्च । कार्य्यकारणयोर्व्यावहारिकभेदवादः ॥

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः । १४ । भावे चोपलब्धेः । १५ । सत्त्वाच्चावरस्य । १६ । असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् । १७ । युक्तेः शब्दान्तराच्च । १८ । पटवच्च । १९ । यथा च प्राणादि ॥ २० ॥ [१६-२०]

कार्य्यमाकाशादिकं बहुप्रपञ्चं जगत् । कारणं तु परं ब्रह्म । तयोः कार्य्यकारणयोरनन्यत्वं बोध्यम् । आरम्भणशब्दादिभ्यो हेतुभ्यः । तथा हि—"यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं

स्याद् वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्''—इत्यादि—श्रुतावारम्भणशब्दादिदृष्टान्तप्रयोगेण दार्ष्टान्तिकेऽपि ब्रह्मव्यतिरेकेण कार्य्यजातस्याभावो बोध्यते। अयं भावः। एकेन मृत्पिण्डेन परमार्थतो मृदात्मना विज्ञातेन सर्वं मृन्मयं घटशरावोदञ्चनादिकं मृदात्मत्वाविशेषाद्विज्ञातं भवेत् यतो वाचारम्भणं विकारो नामधेयम् वाचैव केवलमस्तीत्यारभ्यते विकारो घटः शराव उदञ्चनं चेति। न तु वस्तुवृत्तेन विकारो नाम कश्चिदस्ति। नामधेयमात्रं ह्येतदनृतं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति। एवं ब्रह्मैव सत्यमिति सिद्ध्या सर्वेषां विकारजातानां ब्रह्मणोऽनन्यत्वं सिद्धं भवति। किञ्च ''एतदात्म्यमिदं सर्वम्। तत्सत्यं स आत्मा। तत्त्वमसि। इदं सर्वं यदयमात्मा। ब्रह्मैवेदं सर्वम् आत्मैवेदं सर्वम्। नेह नानास्ति किञ्चन''—इत्यादिभिः श्रौतवचनैः स्पष्टमेषां ब्रह्मतादात्म्यमादिश्यते। तथा च यथा घटकरकाद्याकाशानां महाकाशादनन्यत्वं यथा वा मृगतृष्णोदकादीनामूषरादिभ्योऽनन्यत्वं दृष्टनष्टस्वरूपत्वात् स्वरूपेण त्वनुपाख्यत्वात्। एवमस्य भोक्तृभोग्यादिप्रपञ्चजातस्य ब्रह्मानन्यत्वं द्रष्टव्यम्॥

स एष खलु सर्वात्मैकत्वविषयावगम एवास्य ब्रह्मशास्त्रस्य मुख्यतात्पर्यविषयीभूतोऽर्थः। शक्यते चेयमेकत्वबुद्धिः कर्त्तुम्। 'तद्धास्य विजज्ञौ—' इति श्रुत्या तथावगमात्। आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः, श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति श्रुत्या च श्रवणमनननिदिध्यासनानां तथावगमोपायत्वं बोध्यते। तदित्थमद्वैतवादात्मकं स्वमतमत्रैव सूत्रे शङ्करेण प्रकल्प्य बहुधा प्रपञ्चितमित्यवधेयम्॥

भावे चोपलब्धेः। कारणसत्वे हि कार्य्यसत्वं पश्यामः। कारणाभावे तु कार्य्यं नोपलभ्यते। सत्यां हि मृदि घट उपलभ्यते नासत्याम्। सत्सु च तन्तुषु पटो नासत्सु। यदि कार्य्यकारणयोर्भेदोऽभविष्यत् तर्हि कारणाभावेऽपि कार्य्यमुपलभ्येत। गोरन्योऽयमश्वो गोरभावेऽप्युपलभ्यते नैवं कारणाभावे कार्य्यमुपलभामहे। तस्मात् कारणमेव कार्य्यमित्य-

नन्यत्वं कार्य्यकारणयोरध्यवस्यामः । अथवा—भावाच्चोपलब्धेरिति वदामः । कारणे कार्य्योपलब्धेर्भावात् कारणाव्यतिरिक्तं कार्य्यमित्यवगच्छामः । तद्यथा तन्तुसंस्थाने तन्तुव्यतिरेकेण पटो नाम कार्य्यं नैवोपलभ्यते केवलास्तु तन्तव आतानवितानवन्तः प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते । एवं तन्तुष्वंशवोंऽशुषु तदवयवाः । अनया प्रत्यक्षोपलब्ध्या लोहितशुक्लकृष्णानि त्रीणि रूपाणि ततो वायुमात्रमाकाशमात्रं च ततः परं ब्रह्मैवाद्वितीयमित्येवं सर्वेषां विकाराणां ब्रह्मणि निष्ठा । तस्माद्ब्रह्मैवेदं सर्वमिति सिद्धम् ॥

ननु पूर्वं कारणमासीत्, अवरे च कार्य्यमुत्पद्यते कार्य्यकाले च कार्यमुपलभ्यते कारणं च । किन्तु कार्य्योत्पत्तेः प्राक् कारणमेवासीत् न कार्य्यम् । अत एव यथा कारणासत्वे कार्यासत्वं पश्यामः तथा कार्य्यासत्वे कारणासत्वं न पश्याम इति वैषम्यम् । यदि कार्यकारणयोरनन्यत्वं स्यात् तदेदं वैषम्यं नानुभूयेत इति चेन्न । कार्य्योत्पत्तेः प्रागपि सत्वाच्चावरस्यास्य कार्य्यस्य कारणानन्यत्वावगमात् । तथा हि श्रूयते "सदेव सौम्येदमग्र आसीदिति ।" "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदिति ।" तत्रेदं शब्दगृहीतस्य कार्य्यस्य कारणात्मनावस्थानं श्रावयन् कार्य्यकारणयोर्जगदीश्वरयोरनन्यत्वं बोधयति । अथवा—कारणसत्तयैव सत्वाच्चावरस्य कार्य्यस्य कारणानन्यत्वमध्यवस्यामः । न ह्युष्णीषपटतन्तुतूलमृत्तिकानामन्यान्या सत्ताऽध्यवसीयते परीक्षकैर्लौकिकैर्वा । एकया मृत्तिकासत्तयैवावरेषां तूलादीनां सत्वोपगमात् । यस्य सत्तया ये सत्तावन्तस्तेषां तदनन्यत्वं संप्रतिपत्तिसिद्धमित्यनन्यत्वं कार्य्यकारणयोः सिद्धम् ॥ अथवा यदि कार्य्योत्पत्तेः प्रागपि कारणावस्थया कार्य्यस्य सत्वं न स्यात्तदा प्रागुत्पत्तेरविशिष्टे सर्वत्र सर्वस्यासत्वे सर्वस्मात् सर्वोत्पत्तिः प्रसज्येत दधिघटरुचकादीनां प्रतिनियतान्येव क्षीरमृत्तिकासुवर्णादीनि कारणानि नोपपद्येरन् । अथाविशिष्टेऽपि प्रागसत्वे क्षीर एव दध्नः कश्चिदतिशयो न मृत्तिकायामिति चेदुच्यते, तदाऽतिशयवत्वात् प्रागवस्थाया असत्कार्य्यवादहानिः सत्कार्यवादसिद्धिश्च लभ्यते ।

तेन कार्य्यकाले यथा कार्य्यस्य कारणानन्यतया सत्वं तथा कार्य्योत्पत्तेः प्रागपि सत्वाच्चावरस्य कारणेनानन्यत्वमुपपद्यते ॥

ननु—असद्व्यपदेशान्न प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्वं शक्यमास्थातुम् । श्रूयते हि—असदेवेदमग्र आसीदिति । असद्वा इदमग्र आसीदिति च कार्योत्पत्तेः प्रागसत्वेन कार्यव्यपदेश इति चेन्न । धर्मान्तरेण व्यपदेशात् । व्याकृतनामरूपत्वाद्धर्मादव्याकृतनामरूपत्वं धर्मान्तरं भवति । नामरूपव्याकृतं हि वस्तु सच्छब्दार्हं लोके प्रसिद्धम् । तद्वैधर्म्यात्तु तस्योत्पत्तेः प्रागसद्व्यपदेशो न तु तस्यात्यन्तासत्वाभिप्रायेण । वाक्यशेषात् तथैवागमात् । यदि तस्यात्यन्तिकमसत्वमभिप्रेतमभविष्यत् तदा असदेवेदमग्र आसीदित्यत्र वाक्यशेषे आसीदिति शब्दं नावक्ष्यत् । असतोऽर्थस्यासीच्छब्देनाभिनेतुमयोग्यत्वात् । 'तत्सदासीदिति' च वाक्यशेषे नावक्ष्यत् असतः सच्छब्देन समाकर्षायोग्यत्वात् । "तदात्मानं स्वयमकुरुत"—इति च वाक्यशेषे नावक्ष्यत् । असतः स्वयमात्मकरणायोग्यत्वात् ॥

युक्तेश्च प्रागुत्पत्तेः कार्य्यस्य सत्वमनन्यत्वं च कारणादवगच्छामः । यथोक्तं सांख्यवृद्धैः—"असत्करणादुपादानग्रहणात् सर्वसंभवाभावात् । शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत् कार्य्यम्"-इति । बह्वयश्चात्र युक्तयः सत्कार्य्यवादे प्रदर्शिताः शंकरेण । तेन वैषम्यानुपपत्तेरनन्यत्वमेव कार्य्यकारणयोरभ्यनुजानीमः ।

शब्दान्तराच्चैतदवगम्यते । असदेवेदमग्र आसीदित्येवमसद्व्यपदेशी शब्दो यथा श्रूयते तथैव खलु शब्दान्तरमपि श्रूयते येन सद्व्यपदेशं कर्तुं प्रभवामः सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति ॥ यदि तु प्रागुत्पत्तेरसत्कार्य्यं स्यात् पश्चाच्चोत्पद्यमानं कारणे समवेयात् तदा तदन्यत्कारणात्स्यात् । तत्र येनाश्रुतं श्रुतं भवतीतीयं प्रतिज्ञा नोपपद्येत । सत्वा-

नन्यत्वावगत्यैव तस्याः समर्थनीयत्वात् । तस्मात् सत्वमनन्यत्वं च कार्य्यस्य कारणेनेष्टम् ॥

पटवच्च । यथा वा संवेष्टितः पटो व्यक्तं न गृह्यते किमयं पटो वाऽन्यद् द्रव्यं वेति । प्रसारणेन त्वभिव्यक्तौ पूर्वस्य संवेष्टितावस्थस्य पटत्वं गृह्यते। यथा वा संवेष्टनसमये पट इत्येवं गृह्यमाणोऽपि न स विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते। प्रसारणसमये पुनस्तथा गृह्यते । तथा च न संवेष्टितरूपादयं भिन्नः पट इति प्रतिपद्यते । एवं तन्त्वादिकारणावस्थं पटादिकार्य्यमस्पष्टं सत्तुरीवेमकुविन्दादिकारकव्यापाराभिव्यक्तं स्पष्टं गृह्यते। तदित्थं पटवत् सर्वत्रानन्यत्वं कार्य्यकारणयोरध्यवसीयते ॥

यथा च प्राणादि—प्राणायामादिनिरुद्धं कारणमात्ररूपेणावस्थितं यदा भवति तदा तत्र नाकुञ्चनप्रसारणादिकं कार्य्यान्तरं दृश्यते । अथ निरोधाभावे पुनः प्रवर्तमाने तस्मिन् प्राणादौ तदाकुञ्चनप्रसारणादिकमपि कार्य्यं निर्वर्त्यते। न चैषां प्राणप्रभेदानां प्रभेदवतः प्राणादन्यत्वमुपपद्यते समीरणस्वभावाविशेषात् । एवं सर्वत्र कार्य्यस्य कारणादनन्यत्वमवगन्तव्यम् । तेनास्य जगतोऽपि कार्य्यस्य कारणात् परब्रह्मणोऽनन्यत्वं सिद्धम् ॥ ४ ॥

इति सत्कार्य्यवादः । कार्य्यकारणभेदवादश्च । कार्य्यकारणयोः पारमार्थिकाभेदवादः ॥

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ।२१। अधिकं तु भेदनिर्देशात् ।२२। अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ।२३। [२१-२३]

तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति तैत्तिरीयश्रुतेः,"अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि"—इति छान्दोग्यश्रुतेश्च सर्वस्वतन्त्रस्य जगत्स्रष्टुर्ब्रह्मण एवेतरेण शारीरेण व्यपदेशात्, तथा "स आत्मा तत् त्वमसि श्वेतकेतो"—इत्यस्य शारीरस्येतरेण परमात्मना ब्रह्मणा व्यपदेशादस्य शारीरस्य हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते। इतरेतरव्यपदेशेनोभयोरैक्ये स्थिते यदस्य ब्रह्मणः स्रष्टृत्वं तच्छारीरस्यैव

व्यवहर्तव्यं प्राप्नोति तत्रायं स्वतन्त्रः कर्ता सन्नात्मनः सौमनस्यकरं हितमेवार्थं कुर्य्यान्नाहितं जन्ममृत्युजरारोगाद्यनर्थजालम्। न हि कश्चिद्-परतन्त्रो बन्धनागारमात्मनः कृत्वानुप्रविशति न च स्वयमत्यन्त-निर्मलः सन्नत्यन्तमलिनं देहमात्मत्वेनोपेयात् । अथवा कृतमपि दुःखकरं तदिच्छया जह्यात् सुखकरं चोपाददीत । अथवा मयेदं सर्वं जगद्विविधं विचित्रं विरचितमिति स्मरेत्। सर्वो हि लोकः स्पष्टं कार्यं कृत्वा मयेदं कृतमिति स्मरति । अथवा यथा मायावी स्वयं प्रसारितां मायामिच्छयाऽनायासेनैवोपसंहरति तथाऽयं शारीर इमां सृष्टिमुपसंहरेत्। न त्वेवं किञ्चिदिह शारीरे पश्यामि । सुखार्थं प्रयतमानोऽप्ययमहर्निशं भूयसा दुःखमेवानुभवति। अत्यन्तमलिने देहे चिराय स्थातुमिच्छति। मयेदं सर्वं जगदित्थं कृतमित्यपि न स्मरति। न दुःखकरान् भावानिच्छया जहाति स्वकीयमपि तावच्छरीरमनायासेनोपसंहर्तुं न शक्नोति। तदेतत् सर्वमितरेतरव्यपदेशो नोपपद्यते—इति चेदत्रोच्यते—

अधिकं तु भेदनिर्देशात्। "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः। सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः। सता सौम्य तदा संपन्नो भवति। शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढः"—इत्येवमादिभिः शारीरात्मपरमात्मनोर्भेदनिर्देशादधिकं तु शारीरादद्‌ः सवस्वतन्त्रं जगत्स्रष्टृ परब्रह्म प्रतीयते। अयं तावच्छारीरोऽल्पज्ञोऽल्पशक्तिः शरीरादिसम्बद्धश्च। परमात्मा तु सर्वज्ञः सर्वशक्तिमान् नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः। न च तस्य ज्ञानप्रतिबन्धः शक्तिप्रतिबन्धो वा क्वचिदप्यस्ति। कर्म्मवशत्वात्तु नैवं शारीरः । तस्माद्धुपपद्यन्ते तत्र हिताकरणादयो धर्माः ॥

नन्वेवं सति तत्त्वमस्यादिवाक्यैः कृतोऽभेदनिर्देशो विरुद्ध्येत भेदाभेदयोरेकत्रासंभवात् इति चेन्न। तस्य पारमार्थिकाभेदपरत्वात्। व्यावहारिकं तु भेदं ब्रूमः। यथा महाकाशघटाकाशयोः पारमार्थिकाभेदेऽपि तत्तद्धर्म्मसंग्रहासंग्रहाभ्यामुभयोर्भेदः स्पष्टं दृश्यते महाप्रसरत्वाल्पप्रसरत्वा-

भ्यां च। एवमनयोर्भेदाभेदौ न विरुध्येते। उपाधिमतोरुभयोरुपाधिभेदेन भिन्नत्वात् तदुपाधिविनिर्मुक्तौ च तयोरुभयोरैकार्थ्यावसायात्। यथा स्रुघ्नस्थाद् बाल्यावस्थाद्देवदत्तात् पाटलिपुत्रस्थः स्थाविर्य्यावस्थो देवदत्तो भिद्यते च न भिद्यते च। भेदस्यौपाधिकत्वात् तद्भेदनिबन्धनाः सर्वे हिताकरणादयो भावाः संभवंति। स यत्रोपाधिर्निवर्तते निवृत्तं तत्र जीवस्य संसारित्वं ब्रह्मणश्च स्रष्टृत्वमित्यैक्यमर्थादापन्नं भवति।

"अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः। यथा हि लोके पृथिवीत्वाविशिष्टानामप्यश्मनां केचिन्महार्हा मणयो वज्रवैदूर्य्यादयोऽन्ये मध्यमवीर्य्याः सूर्यकान्तादयोऽन्ये प्रहीणकक्षाकाः श्ववायसप्रक्षेपणार्हाः पाषाणाः इत्यनेकविधं वैचित्र्यं दृश्यते॥ यथा चैकपृथिवीव्यपाश्रयाणामपि बीजानां बहुविधं पत्रपुष्पफलगन्धरसादि वैचित्र्यमुपलभ्यते। यथा चैकस्याप्यन्नरसस्य लोहितमांसमेदोऽस्थिमज्जादीनि केशलोमादीनि च विचित्राणि कार्य्याणि भवन्ति एवमेकस्यापि ब्रह्मणो विज्ञानात्मप्रज्ञात्मपृथक्त्वं कार्यवैचित्र्यं चोपपद्यते इत्यतो हिताकरणादिदोषाणामनुपपत्तिर्द्रष्टव्या। तस्मात् सिद्धं जीवात्मपरमात्मनोर्व्यावहारिकमन्यत्वं पारमार्थिकमनन्यत्वं चेति॥ ५॥

इति जीवेश्वरयोर्व्यावहारिकभेदवादः पारमार्थिकाभेदवादश्च॥

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि। २४। देवादिवदपि लोके।२५। [२४—२५]

"यत्र हि द्वैतमिव भवति तत्रेतर इतरं पश्यति।
यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत्॥"

इत्यादिश्रुत्या सर्वोपसंहारदर्शनात् ततोऽवशिष्टादेकस्माददृद्वितीयादस्माद् ब्रह्मणः पुनः सृष्टिर्नोपपद्यते। द्वितीयाभावे परसंयोगव्यतिरेकेणार्थोत्पत्तेः कुत्राप्यदृष्टत्वाद्—इति चेन्न। क्षीरवद्धि संभाव्यते केवलादपि सृष्टिः। यथा हीदं दुग्धं जलं वा द्रव्यस्वभावमहिम्ना स्वयमेव दधिभावेन हिमभावेन वा परिणमते न तदर्थं बाह्यं साधनमपेक्षते एवमिहापि

भविष्यति। ननु क्षीराद्यपि दध्यादिभावेन परिणामायौष्ण्यादिकं बाह्यं साधनमपेक्षते न तु केवलात् सृष्टिः। अन्यथा दध्यादिभावस्य सार्वकालिकत्वप्रसङ्गात् इति चेत्। सत्यम्। दधिभावार्थमौष्ण्यादिभावग्रहणायापि क्षीरे स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तेर्वक्तव्यत्वात्॥ अन्यथा वाय्वाकाशादीनामप्यौष्ण्यादिसहकारमात्रेण दध्यादिसिद्धिप्रसङ्गात्। तस्मात्सहकारिग्रहणानुकूलां सृष्ट्यनुकूलां वा वस्तुशक्तिमेवापेक्ष्य सर्वत्र सृष्टिर्वक्तव्या। विद्यते च सा सर्वविधापि शक्तिर्ब्रह्मणि यया सर्वापेक्षापूर्तिपूर्विका सर्वा सृष्टिर्यथायथमुपपद्यते। तथा च श्रूयते—"न तस्य कार्य्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते। परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च"—इति। तस्मादेकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगादुपपद्यते विचित्रपरिणामः। देवादिवदपि लोके—यथा लोके देवाः पितर ऋषयश्च महाप्रभावाश्चेतना अपि सन्तो बाह्यं साधनमनपेक्ष्यैव चैश्वर्य्ययोगादभिध्यानमात्रेण स्वत एव बहूनि नानासंस्थानानि शरीराणि प्रासादीदानि रथादीनि च निर्मिमाणा उपलभ्यन्ते मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणादौ। यथा वा तन्तुनाभः स्वत एव तन्तून् सृजति। बलाका चान्तरेणैव शुक्रं गर्भं धत्ते। पद्मिनी चानपेक्ष्य प्रस्थानसाधनं सरसः सरोऽन्तरं प्रतिष्ठते। एवं चेतनं ब्रह्मानपेक्ष्य साधनं स्वत एव जगत् सृजति॥

ननु देवादयो हि सशरीरा इष्यन्ते। तेषां शरीरमचेतनमेव शरीरान्तरादिविभूत्युत्पादनेनोपादानं न तु चेतन आत्मा। तन्तुनाभस्य च क्षुद्रतरजन्तुभक्षणाल्लाला कठिनतामागत्य तन्तुर्भवति। बलाका च स्तनयित्नुरवश्रवणाद्गर्भं धत्ते। पद्मिनी च चेतनप्रयुक्ता सती अचेतनेनैव शरीरेण सरोऽन्तरमुपसर्पति वल्लीव वृक्षम्। न तु स्वयमेवाचेतना सरोऽन्तरोपसर्पणे व्याप्रियते। तस्मान्नैते ब्रह्मणश्चेतनस्य दृष्टान्ताः—इति चेत्। सत्यम्। कार्यारम्भे बाह्यसाधनानपेक्षितामात्रं ह्यनेन दृष्टान्तेन साध्यते। अपि लोके यथा तत्तत्कर्ता सामर्थ्यविशेषप्रभावात् स्वस्वकार्य्यारम्भे कश्चित्कथं-

च्चित्साधनान्यपेक्षते कश्चित्कथंचित्। तथा हि—कश्चिद्बाह्यं चाभ्यन्तरं च कश्चिदाभ्यन्तरमेव न बाह्यम्, कश्चिद्वा नाभ्यन्तरं न बाह्यमिति वैषम्योपलब्धेर्न कुलालादिदृष्टान्तसाम्येन ब्रह्मणि बाह्यसाधनापेक्षित्वमाक्षेप्तुं युज्यते इत्येतावन्मात्रमनेन देवादिदृष्टान्तेन प्रतिपादयामः। तस्मादुपपन्नोऽयमेकस्यैवाद्वितीयस्य साधनान्तरानपेक्षस्य विचित्रः परिणाम इति सिद्धम्॥ ६॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दव्याकोपो वा। २६। श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्। २७। आत्मनि चैवं, विचित्राश्च हि। २८। स्वपक्षदोषाच्च। २९। [२६–२९]

ननु—"निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्।
दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः"—॥

"इदं महद्भूतमनन्तमपारं, विज्ञानघन एव स एष नेति नेत्यात्मा। अस्थूलमनणु"—इत्यादिना शब्देन निरवयवतया प्रतीतं ब्रह्मैव बाह्यसाधनानपेक्षं स्वयं परिणममाणं जगतः कारणमिष्यते। तत्र देशभेदेन परिणामाय साधनानभ्युपगमाद्देशभेदानभ्युपगमाच्च तस्य निरपेक्षपरिणामाभ्युपगमे द्वयमिदं प्राप्नोति—परिणामे कृत्स्नप्रसक्तिर्वा स्यान्निरवयवत्वशब्दव्याकोपो वा। तत्रैकदेशपरिणामासंभवात् कृत्स्नपरिणामप्रसक्तौ सत्यां मूलोच्छेदः प्रसज्येत। अयत्नदृष्टैतत्कार्यापेक्षयातिरिक्तस्य द्रष्टव्यस्य स्वरूपेण स्थितस्याविकृतस्य कस्यचिदर्थस्येदानीमपरिशिष्टत्वात्। यदि तु केनचिद्देशेन परिणमते केनचिद्वा निर्विकारं स्वरूपेणावतिष्ठते—इत्यभ्युपगम्यते तदा तस्य सावयवत्वापत्तौ निरवयवत्वबोधका अजादयः शब्दा व्याकुप्येरन्। इति चेन्न। श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्। श्रुतेरेव हि ब्रह्मणो निरवयवत्वमध्यवस्यामः, श्रुतेरेव ब्रह्मणः परिणामम्। श्रुतेरेव च विकारव्यतिरेकेणापि ब्रह्मणोऽवस्थानमिति॥ तत्र नास्ति तर्कोपष्टम्भेन प्रत्यवस्थानावसरः। अस्यार्थस्याचिन्त्यतया शब्दमूलत्वात्। यदस्माकं शब्द आह तदस्माकं प्रमाणं न त्वचिन्त्येऽस्मिन्नर्थे लौकिकानामस्माकं तर्कावसरः संभवति। तथा चाहुः पौराणिकाः—

"अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् ।
प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम् ॥" इति तस्माच्छब्दमूलत्वाच्छ्रुतेरेवास्य ब्रह्मणो निरवयवतामकृत्स्नपरिणामं चाध्यवस्यामः। तथा हि श्रूयते विकृतब्रह्मव्यतिरेकेणाप्यविकृतस्य ब्रह्मणोऽवस्थानम्। "सेयं देवतैक्षत—हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि"—इति ॥ "एतावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः। पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि"—इति च। एवं हृदयायतनत्ववचनात् सत्सम्पत्तिवचनाच्च तथावगम्यते। अन्यथा विकृतेन ब्रह्मणा नित्यं संपन्नत्वात्—"सता सोम्य तदा संपन्नो भवतीति" सुषुप्तिकाले सत्सम्पत्तिवचनमनुपपन्नं स्यात्। तस्मादस्ति विकृतं च ब्रह्माविकृतं च ॥

ननु शब्देनापि न विरुद्धाऽर्थः शक्यते प्रत्याययितुम्—निरवयवं च ब्रह्म परिणमते च, न च कृत्स्नमिति विरुद्धोऽयमर्थो भवति। यदि निरवयवं ब्रह्म स्यान्नैव तत् परिणमेत कृत्स्नं वा परिणमेत। अथवा यदि केनचिद्रूपेण परिणमेत केनचिदवतिष्ठेत तर्हि रूपभेदकल्पनात् सावयवमेव प्रसज्येत इति चेन्न। नामरूपादिपरिणामभेदस्याविद्याकल्पितत्वात्। यथा तिमिरोपहतनयनेनानेक इव चन्द्रमा दृश्यते किन्तु न सोऽनेक एव भवति। एवमिहापि स इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते इति श्रुतेर्नामरूपलक्षणेन रूपभेदेनानेकधोपलभ्यमानोऽपि पारमार्थिकेन रूपेण सर्वव्यवहारातीतोऽपरिणत एवावतिष्ठते। नामरूपभेदस्य वाचारम्भणमात्रत्वात्। एतदपि मायाविजृम्भणमेव भवति येनायं केनचिद्रूपेण विकृतो दृश्यते केनचित्पुनरविकृतरूपो हृदयादिस्थानः प्रत्याय्यते। तस्मादुपपन्नं निरवयवस्य ब्रह्मणः परिणामित्वमकार्त्स्न्येनेति ॥

अथवा किमेतेन मायावादोपष्टम्भेनोत्तरप्रकारेण। प्रत्यक्षं तु नामोपलभामहे—आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि सृष्टयो भवन्तीति। एकोऽयमात्मा स्वप्नद्रष्टा। तत्र स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारा सृष्टिर्दृश्यते। श्रूयते

च—"न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति । अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते"—इति ॥ लोकेऽपि च—मायाव्यादिषु स्वरूपानुपमर्देनैव विचित्रा हस्त्यश्वादिसृष्टयो दृश्यन्ते । तथैकस्मिन्नपि ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारा सृष्टिः संभाव्यते इति नानुपपत्तिः ।

किञ्चेयं ब्रह्मकारणपक्षे प्रदर्शिताऽनुपपत्तिर्न ब्रह्मकारणपक्षं प्रधानादिकारणपक्षतोऽपकर्षयति । स्वपक्षदोषाच्च । तत्र तेन तेनापीयमनुपपत्तिः परिहर्तव्या । यथा ब्रह्मकारणवादिना तथैव प्रधानकारणवादिना च अणुकारणवादिना च । प्रधानादेरपि निरवयवतया कृत्स्नप्रसक्तेर्निरवयवत्वाभ्युपगमकोपस्य वा तुल्यत्वात् । ननु सत्त्वरजस्तमांसीति त्रयो गुणाः प्रधानमिष्यते तच्च तैरेवावयवैः सावयवं स्यान्नानवयवमिति चेन्न तेषां साम्यावस्थायाः प्रधानत्वोपगमादेकैकस्य निरवयवस्यैवेतरद्वयानुगृहीतस्योपादानत्वमभ्युपगम्यते तत्र परानुग्रहणाय व्यापारलाभात्मकविकाराभ्युपपत्तौ पूर्वोक्तानुपपत्तेस्तुल्यत्वात् । तथाणुवादिनोऽप्यणुरण्वन्तरेण संयुज्यमानो निरवयवत्वाद् यदि कार्त्स्न्येन संयुज्येत ततः प्रथिमानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसङ्गः । अथैकदेशे संयुज्येत तथापि निरवयवत्वाभ्युपगमव्याकोपः । तस्मात् तेषां वादिनां स्वपक्षेऽप्येष दोषः समानः । समानत्वाच्च नान्यतरस्मिन् पक्षे उपक्षेप्तुं युज्यते । तत्रापि च परिहृतो ब्रह्मपक्षे दोषोऽवशिष्यते च प्रधानपक्षेऽणुपक्षे च ॥ तस्माद् ब्रह्मपक्षो निर्दोषः इति सिद्धम् ॥ ७ ॥

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् । ३० । विकरणत्वान्नेति चेत् तदुक्तम् ॥ ३१ ॥ [३०—३१]

ननु—नेति नेत्यात्मेत्यादिना प्रतिषिद्धसर्वविशेषं निष्कलं निष्क्रियं शान्तं शिवमद्वैतं निरञ्जनं ब्रह्म निर्दिष्टम् । तथा च तस्य निर्द्धर्मिकतया तस्मात् सृष्टयो नोपपद्यन्ते । सर्वं हि द्रव्यं स्वनिष्ठशक्त्यनुरूपं किञ्चित्कर्तुं प्रभवति । यत्र त्वस्मिन् सुविशुद्धरूपे शक्तिशक्तिमद्भावोऽपि द्वैतापत्त्या नोपपद्यते तत्र कथमस्मात् किं कृत्वा कथमिव सा प्रथमापि क्रिया प्रादुः

स्यात्। तस्मादनुपपन्ना ब्रह्मणः सृष्टिः—इति चेत् तत्रोच्यते। सर्वोपेता च तद्दर्शनात्॥ यावत्यो वा यत्र वा याः काश्च वा तत्तदर्थे शक्तयोऽनुभूयन्ते ताभिः सर्वाभिरेवेयं मूलप्रकृतिरुपेता-नामेष्यते। यदीयं ब्रह्मनाम्नी सर्वप्रकृतिः सर्वशक्त्युपेता नाभविष्यत् तत्तर्हि कुत्रापि काचिदपि शक्तिर्नैवोदपत्स्यत, असतः सद्भावासंभवात्। सदेव हि कारणात्मना स्थितं कार्यं पश्चात् प्रादुर्भवतीति सिद्धान्तः प्रागु-पदर्शितः सत्कार्यवादे। तस्मादियं ब्रह्मप्रकृतिः सर्वोपेता च द्रष्टव्या। न चास्याः सर्वोपेतत्वं तर्कसिद्धमपि श्रुतिविरुद्धं भवतीत्याशङ्क्यम्। सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः सत्यकामः सत्यसंकल्पो यः सर्वज्ञः सर्वविद् एतस्य वा अक्षरस्य प्रशा-सने गार्गि सूर्य्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः"—इत्येवमादिषु तद्दर्शनात्॥

ननु—"अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमना"—इत्येवमादिना सर्वकरणरा-हित्यं ब्रह्मणि श्रूयते तस्मादस्य विकरणत्वान्न सर्वोपेतत्वं न वा सृष्ट्यु-पादानत्वं संभवतीति चेत् तदुक्तं—श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वादिति। श्रुत्यै-वास्याः सर्वविशेषशून्यत्वं बोध्यते श्रुत्यैव च सर्वशक्तिमत्त्वमिति। तत्र शब्दमूलत्वादस्यातिगभीरस्यार्थस्य न तर्केण प्रत्यवस्थानं संभवति। अयम-त्राभिसन्धिः। येन रूपेण कार्ये शक्तयो दृश्यन्ते ताश्च यथोद्बोधकमन्यद-पेक्ष्य प्रवर्तन्ते, विरुद्धाश्च शक्तयः सामानाधिकरण्येनावतिष्ठन्ते नैवं कार्य्यकरणशक्तिविशेषास्तत्र प्रकृतौ प्रवर्तन्ते। यथा हि सदपि तिले तैलं न तैलवत् तिले गृह्यते तद्वदिहापि सर्वविधा विरुद्धाः शक्तयो नित्यमनु-वर्तमाना अपि कार्य्यावस्थावैलक्षण्यादप्रतीता एव भवन्ति। उपलब्धायाः कार्यावस्थत्वात् कारणात्मना स्थितायाः शक्तेरनुपलब्धत्वाच्चोभय-थापि संभवत्येव तत्र व्यवहारः। तथा च श्रूयते—"अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः—"इत्यादि। तेनोभय-मप्यविरुद्धम्॥ सर्वशक्त्युपेतत्वाच्चोपपद्यते ब्रह्मणः सृष्टिरिति सिद्धम्॥ ८॥

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥३२॥ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

[३२—३३]

नोपपद्यते ब्रह्मणः सृष्टिः प्रयोजनवत्त्वात् प्रवृत्तीनाम् । अणवो गुणा वा प्रधानसमवेताः पुरुषार्थं प्रवर्तन्ते पुरुषस्तु चेतनः कस्यार्थाय प्रवर्तेत, परिपूर्णरूपस्य च सर्वस्वतन्त्रस्य नानवाप्तमवाप्तव्यं वा किञ्चिदस्ति । तस्मान्न स्वार्थोऽपि संभवत्यस्य प्रवृत्तिः । श्रुतिश्च—"न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति, आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति—" इत्येवमात्मार्थं सर्वसमारम्भं दर्शयति । ततो यद्यात्मार्था तस्य प्रवृत्तिरिष्यते तर्हि न सर्वाप्तः पूर्णकाम इति प्राप्नोति । अथ यदि सर्वाप्तः पूर्णकामः स परमात्मा तर्हि न तस्यात्मार्थापि जगद्विरचनप्रवृत्तिरुपपद्यते । सत्यम् । लोकवत्तु लीलाकैवल्यं द्रष्टव्यम् । यथा लोके कस्यचिदाप्तैषणस्य राज्ञो राजामात्यस्य वा प्रयोजनविशेषाभावादनभिसंधायैव प्रयोजनं केवलं लीलारूपाः प्रवृत्तयः क्रीडाविहारेषु भवन्ति यथा वोच्छ्वासप्रश्वासादयोऽनभिसन्धाय प्रयोजनं स्वभावादेव प्रवर्तन्ते एवमीश्वरस्यापि स्वभावादेव केवलं लीलारूपा प्रवृत्तिरेषा द्रष्टव्या । न च स्वभावः पर्य्यनुयोक्तुं शक्यते । न तु किञ्चिदन्यत्प्रयोजनमीश्वरस्य न्यायतः श्रुतितो वा संभवति, आप्तकामश्रुतेः । नाप्यप्रवृत्तिः । सृष्टिश्रुतेः । नाप्युन्मत्तप्रवृत्तिः, सर्वज्ञश्रुतेः । तस्मात् स्वभाव एव सृष्टिप्रवृत्तौ कारणमुत्प्रेक्ष्यते इति बोध्यम् ॥ ६ ॥

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्, तथा हि दर्शयति । ३४ । न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् । ३५ । उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च । ३६ । सर्वधर्म्मोपपत्तेश्च । ३७ । [३४—३७]

ननु जगतः कारणत्वे स्वातन्त्र्येणाभ्युपगम्यमाने तस्येश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्ये प्रसज्येयाताम् । तथा हि स हि देवादीनत्यन्तसुखभाजः करोति पश्वादीनत्यन्तदुःखभाजः, मनुष्यादींस्तु मध्यमवृत्तिभाज इति विषमां

सृष्टिं कुर्वतस्तस्य रागद्वेषदोषः प्राप्नोति। तथा सति स्वच्छतास्वभावस्तस्य शास्त्रोक्तो विरुध्यते। एवं खलजनैरपि गर्हितं निर्घृणत्वं दुःखयोगविधानात् सर्वप्रजोपसंहाराच्च प्राप्नोति इति चेत् तत्रोच्यते। वैषम्यनैर्घृण्ये नेश्वरस्य प्रसज्येते। सापेक्षत्वात्॥ सृज्यमानप्राणिधर्माधर्मापेक्षा हीयं विषमा सृष्टिः। ईश्वरस्तु पर्जन्यवद्द्रष्टव्यः। यथा हि पर्जन्यो व्रीहियवादिसृष्टौ साधारणं कारणं भवति व्रीहियवादिवैषम्ये तु तत्तद्बीजगतान्येवासाधारणानि सामर्थ्यानि कारणानि भवन्ति। एवमीश्वरो देवमनुष्यादि सृष्टौ साधारणं कारणं भवति देवमनुष्यादिवैषम्ये तु तत्तज्जीवगतान्येवासाधारणानि कर्माणि कारणानि भवन्ति। इत्थं च सापेक्षत्वान्नेश्वरो वैषम्यनैर्घृण्याभ्यां दुष्यति। तथा हि दर्शयति श्रुतिः। "एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते। एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते"—इति "पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन"—इति च॥

ननु न कर्म तदानीमस्ति यदपेक्षा विषमा सृष्टिः स्यात्। सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुत्या प्राक्सृष्टेरविभागात्। सृष्ट्युत्तरकालं हि शरीरादिविभागापेक्षा कर्मसिद्धिः। कर्मापेक्षश्चायं शरीरादिविभाग इत्यन्योन्याश्रयः प्रसज्यते। तेन विभागादूर्ध्वं कर्मापेक्षत्वमीश्वरप्रवृत्तेः संभवति, प्राक् तु विभागादिदं वैचित्र्यं नोपपद्यते इति चेन्न। अनादित्वात् संसारस्य। अनादौ हि संसारे बीजांकुरवद्धेतुहेतुमद्भावेन कर्मणः सर्ववैषम्यस्य च प्रवृत्तिर्न विरुध्यते। न च संसारस्यानादित्वं नास्तीति भ्रमितव्यम्। उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च तत्। आदिमत्त्वे हि संसारस्याभ्युपगम्यमाने कर्मनिरपेक्षमेवाकस्मादुत्पत्तौ सत्यां मुक्तानामपि पुनः संसारोद्भूतिप्रसङ्गः स्यात्। न च कर्मान्तरेण शरीरं संभवति न च शरीरमन्तरेण कर्म संभवतीत्यन्योन्याश्रयस्य दर्शितत्वात्। सर्वसंसारानुद्भूतिप्रसङ्गश्च स्यात्। न च कर्मनिरपेक्षमेव स्वातन्त्र्येणेश्वरस्तथोत्पादयिष्यतीति वक्तुं युक्तम् वैषम्यनैर्घृण्यदोषस्य दर्शितत्वात्। उप-

लभ्यते च संसारस्यानादित्वं श्रुतौ च स्मृतौ च । "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयद्दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वः"--इति मन्त्रवर्णात् । न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा इत्यादि स्मरणाच्च ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च—ब्रह्मणः कारणत्वे सर्वा अनुपपत्तयः पराहता भवन्ति । विरुद्धाश्चाविरुद्धाश्च सर्वे धर्मास्तत्रोपपद्यन्ते तत्र कोऽयमवकाशः स्यादनुपपत्तेः येन धर्मेण सता यत्र योऽर्थो यथोपपद्येत तत्र तस्यैव धर्मस्याभ्युपगमात् सर्वार्थसिद्धिः ॥ १० ॥

इति ब्रह्मवादे सांख्योक्ताक्षेपनिरासाधिकरणं दशविमर्शं समाप्तम् ॥

इति द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

१—अथ प्राधानिकसिद्धान्तपरीक्षा

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् । १ । प्रवृत्तेश्च । २ । पयोऽम्बुवच्चेत् तत्रापि । ३ । व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् । ४ । अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् । ५ । अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् । ६ । पुरुषाश्मवदिति चेत् तथापि । ७ । अङ्गित्वानुपपत्तेश्च । ८ । अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् । ९ । विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥ [१—१०]

भेदानां परिमाणात् समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च । कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य । कारणमस्त्यव्यक्तमिति सांख्यमतं प्रत्याख्यायते । सांख्याः प्राधानिकाः प्रधानकारणवादिनः । प्रधानमक्षरमव्यक्तम् ॥ गुणानां सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था हि प्रकृतिर्नाम तत् प्रधानमिति कृत्वाऽयं प्रधानकारणवादो गुणकारणवादः प्रकृतिवादश्चाख्यायते ॥

तत्रेत्थं प्रतिजानते प्राधानिकाः—यथा घटशरावादयो भेदा मृदात्मतयान्वीयमाना मृदात्मकसामान्यपूर्वका लोके दृष्टाः । तथा सर्व एवैते बाह्याध्यात्मिका भेदाः सुखदुःखमोहात्मतयान्वीयमानाः सुखदुःखमोहात्मकसामान्यपूर्वका भवितुमर्हन्ति । तथाविधं च सामान्यं त्रिगुणं प्रधानं मृद्वदचेतनं चेतनपुरुषस्यार्थं साधयितुं स्वभावभेदेनैव विचित्रेण विकारात्मना परिणमते इति । तत्रेदं ब्रूमः । इदमनुमानसिद्धं प्रधानं न जगत्कारणं संभवति । रचनानुपपत्तेः । अचेतनस्य हि तस्य प्रधानस्य स्वातन्त्र्येण विशिष्टपुरुषार्थनिर्वर्तनसमर्थानां विकाराणां रचने सामर्थ्यं नोपपद्यते । प्रतिनियतावयवविन्यासमनेककर्मफलानुभवाधिष्ठानमिदं प्रकाशादिकं जगद्रूपं लोकोत्तरचमत्कारिप्रज्ञावता संभाविततमेनालौकिकेन

शिल्पिना क्रियमाणमिवानुभूयते। न च तस्य रचना काष्ठलोष्टादिवदचेतनेन क्रियमाणोपपद्यते। लोष्टपाषाणादिष्वचेतनेषु लोके प्रज्ञापूर्वकारिताया अदृष्टत्वात्। मृदादिष्वपि कुलालादिचेतनाधिष्ठितेष्वेव विशिष्टाकारा रचना दृश्यते तद्वत् प्रधानस्यापि चेतनाधिष्ठितस्यैव कारणता संभाव्यते नान्यथा। किञ्च न मृदादिवत् कार्य्येषु सुखदुःखमोहानामन्वयो दृश्यते सुखादीनामान्तरत्वेन प्रतीतेः। शब्दादीनामेव तु तद्रूपत्वेन प्रतीतेः। सुखादीनां शब्दादिप्रतीतिनिमित्तत्वप्रतीतेश्च। तस्मादन्वयानुपपत्तेश्च न त्रिगुणं प्रधानं जगत्कारणं संभवति।

प्रवृत्तेश्चानुपपत्तिं पश्यामः। सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था हि प्रधानमिष्यते। नान्तरेण वैषम्यं तेषां गुणानामङ्गाङ्गिभावः संभाव्यते। अङ्गाङ्गिभावरूपापत्तिरेव च गुणानां विशिष्टकार्य्याभिमुखप्रवृत्तिता नाम। न चाप्रवर्तमानस्य कारणत्वं संभवति। तस्मादियं सर्वरचनार्था गुणानां साम्यावस्थानात् प्रच्युतिरूपा प्रवृत्तिस्तावत् किंमूला वक्तव्या। न चाकस्मिकी सा। सार्वकालिकत्वापत्तेः। सृष्टिप्रलयव्यवस्थानुपपत्तेश्च। लोके तावदचेतनप्रवृत्तयः सर्वा एव चेतनप्रवृत्तिपूर्वा भवन्ति। न मृदादयः स्वयमचेतनाश्चेतनानधिष्ठिताः सन्तो विशिष्टकार्य्याभिमुखप्रवृत्तयो दृश्यन्ते। दृष्टाच्चादृष्टसिद्धिस्तार्किकैरभ्युपेयते। तस्मात् प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च नाचेतनं प्रधानं जगत्कारणं संभवति॥ १॥

ननु यथा पयोऽचेतनं स्वभावेनैव वत्सवृद्धये प्रवर्तते यथा वा जलमचेतनं स्वभावेनैव लोकोपकाराय स्यन्दते एवमिदमचेतनं प्रधानं स्वभावेनैव पुरुषार्थसिद्धये प्रवर्तते। अत्रोच्यते। पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि प्रधानवदेव प्रवृत्त्यनुपपत्तिं ब्रूमः। अस्ति हि तत्रापि प्रधानवत् प्रवृत्तिः। नोपपद्यते वाचेतने प्रवृत्तिः। तस्मात् तत्रापि चेतनाधिष्ठितयोरेव प्रवृत्तिरिति संपादयामः। न ब्रूमोऽचेतने प्रवृत्तिर्नास्तीति। अचेतनत्वात्तु तत्राध्यवसायपूर्वोचिता किंचित्कार्य्यार्था प्रवृत्तिर्नोपपद्यते तस्मात् सर्वत्रैव चेतनप्रवृत्तिपूर्वा साचेतनप्रवृत्तिरिति वदामः। अत एव प्रधाने वा पयोऽम्ब्वादिषु वा प्रवृत्तिजनकत्वं ब्रह्मण एव चेतनस्य वाच्यं नाचेत-

नस्य। यत्तु प्रवृत्तिरहितस्य ब्रह्मणः प्रवर्तकत्वं न संभवतीति प्राधानिकाः सन्दिहते तदसारम्। अयस्कान्तवद्रूपादिवच्च प्रवृत्तिरहितस्यापि तस्य प्रवर्तकत्वोपपत्तेः। अयस्कान्तो हि मणिः स्वयं प्रवृत्तिरहितोऽप्ययसः प्रवर्तको भवति। रूपादयो विषयाः स्वयं प्रवृत्तिरहिता अपि चक्षुरादीनां प्रवर्तका भवन्ति। एवं प्रवृत्तिरहितोऽपीश्वरः सन्निधिमात्रेण सर्वं प्रवर्तयेदिति नानुपपत्तिः। श्रूयते च पयोऽम्ब्वादीनामपि प्रवृत्तौ ब्रह्मणो हेतुत्वम्। "योऽप्सु तिष्ठन्नद्भ्योऽन्तरो योऽपोऽन्तरो यमयति। एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते"—इत्यादिषु। एवं च प्रधानमपि सर्वज्ञसर्वशक्तिमत्पुरुषप्रवर्तितमेव प्रवर्तते इति द्रष्टव्यम्। अन्यथा—व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् प्रधानस्यास्य परिणामः कश्चिदपि न स्यात्। न हि प्रधानव्यतिरेकेणान्यस्य कस्यचित् प्रवर्तकस्य निवर्तकस्य वाऽवस्थितिरभ्युपेयते पुरुषस्योदासीनत्वेनाभ्युपेतत्वात्। तथा चेतरानपेक्षत्वादिदं प्रधानं कदाचिन्महदाद्याकारेण परिणमते कदाचिन्नेति वैषम्यं चोपपद्यते। स ततः परिणामः सर्वदैव वा स्यात् कदाचिदपि वा न स्यात्। तस्मान्नोपपद्यते प्रधानकारणवादः।

ननु तृणपल्लवोदकादिकं निमित्तान्तरनिरपेक्षं स्वभावादेव क्षीराद्याकारेण परिणमते तद्वदिदं प्रधानमपि महदाद्याकारेण परिणंस्यते इति चेत् तत्रोच्यते। अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् प्रधानस्य स्वाभाविकः परिणामः शक्यं वक्तुम्। यदि नाम निर्निमित्तमेषां तृणादीनां स्वाभाविकः क्षीरादिपरिणामः स्यादवश्यं तर्हि धेनुशरीरसंबन्धादन्यत्र वृषभादिष्वपि तद्भुक्ततृणादीनां क्षीरीभावो जायेत। अन्यत्राभावाच्च तृणादीनां क्षीरीभावस्य नास्ति निर्निमित्तत्वमिति विज्ञायते। तस्मान्न तृणादिवत् प्रधानस्य निर्निमित्तं स्वाभाविकः परिणामोऽभ्युपगन्तुं शक्यते। अथापि वा यद्यस्य प्रधानस्य स्वाभाविक एव परिणामोऽभ्युपगम्यते अभ्युपगम्यतां नाम अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात्। पुरुषार्थं साधयितुं प्रधान-

प्रवृत्तिरिति सांख्यप्रतिज्ञा हीयेत। सहकारिनिमित्तापेक्षाया इतरार्थापेक्षाया अप्यभावप्रसङ्गात्। किञ्च किमर्था प्रधानप्रवृत्तिरिष्यते। न तावद्भोगार्था। अनाधेयातिशयस्य पुरुषस्य भोगासंभवादनिर्मोक्षप्रसङ्गाच्च। नापवर्गार्था। प्रागपि प्रवृत्तेरपवर्गस्य सिद्धत्वाच्छब्दाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गाच्च। नोभयार्था। भोक्तव्यानां प्रधानमात्राणामानन्त्यादनिर्मोक्षप्रसङ्गात्। न चौत्सुक्यनिवृत्त्यर्था प्रधानस्याचेतनस्यौत्सुक्यासंभवात्। न पुरुषौत्सुक्यनिवृत्त्यर्था तस्य निर्मलत्वात्। अथ दृक्शक्तिसर्गशक्तिवैयर्थ्यभयात् प्रवृत्तिश्चेत्तर्हि दृक्शक्त्यनुच्छेदवत् सर्गशक्त्यनुच्छेदात् संसारानुच्छेदादनिर्मोक्षप्रसङ्गात्। तस्मात् पुरुषार्था प्रधानप्रवृत्तिरिति नावकल्पते॥

ननु यथा दृक्शक्तिसंपन्नः प्रवृत्तिहीनः पङ्गुः प्रवृत्तिशक्तिसंपन्नं दृग्विहीनमन्धमधिष्ठाय प्रवर्तयति। यथा वायस्कान्तोश्मा स्वयमप्रवर्तमानोऽप्ययः प्रवर्तयति। एवं पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयिष्यतीति को दोषः। अत्रोच्यते। पुरुषाऽश्मवदिति चेत् तथापि दोषः प्रसज्यते। सांख्यसमये पुरुषस्योदासीनतया प्रवर्तकत्वानभ्युपगमात्॥ इदानीं प्रवर्तकत्वाभ्युपगमे त्वभ्युपेतार्थहानप्रसङ्गात्। यथा वा पङ्गुरन्धं पुरुषं वागादिना प्रवर्तयति नैवं पुरुषः प्रवर्तयेत्। निष्क्रियत्वान्निर्गुणत्वाच्च। नाप्ययस्कान्तवत् सन्निधिमात्रेण प्रवर्तयेत्। पुरुषसन्निधेर्नित्यतया प्रवृत्तिनित्यत्वप्रसङ्गात्। तस्मात् प्रधानस्य प्रवृत्तिरर्थाभावान्नोपपद्यते।

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च। साम्येन सतां गुणानां स्वरूपमात्रेणावस्थानं प्रधानावस्थाऽभ्युपगम्यते। तत्र परस्परं प्रत्यङ्गाङ्गिभावो नोपपद्यते। अन्यस्तु ततः क्षोभयिता नास्ति। तथा च गुणवैषम्यनिमित्तो महदाद्युत्पादो न संभवति। ननु न ह्यनपेक्षस्वभावास्ते त्रयः गुणा अभ्युपगम्यन्ते कार्य्यानुरोधेनैव हि गुणानां स्वभावस्यानुमेयत्वात्। यथा यथा कार्य्योत्पाद उपपद्यते तथा तथैषां स्वभावः कल्प्येत। तस्मात् साम्यावस्थायामपि वैषम्योपगमयोग्यता गुणानामनुमास्यते—इति चेत् तत्रोच्यते। अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् प्रधानस्य रचनानुपपत्त्यादयः

प्रागुक्ता दोषा न निवर्तन्ते। न हि कार्य्योत्पादानुरोधेन प्रधाने ज्ञशक्ति-रपि कल्प्यते सांख्यैः। यदि तु रचनानुपपत्त्यादिदोषपरिहाराय कार्य्यो-त्पादोपपादाय च प्रधाने ज्ञशक्तिमप्यनुमास्यन्ति तर्हि समागतश्चेतन-कारणवादो निरस्तश्च प्रधानकारणवाद इत्यास्ताम्॥ विप्रतिषेधाच्चास-मञ्जसं प्राधानिकदर्शनं पश्यामः। क्वचिदिह सप्तेन्द्रियाण्यनुक्रामन्ति क्वचि-देकादश। क्वचिन्महतस्तन्मात्रसर्गमाहुः क्वचिदहङ्कारात्। क्वचित् त्रीण्य-न्तःकरणानि क्वचिदेकम्। पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि षड्विंशतिः सप्तविंशतिर्वा क्वचित् क्वचिदभ्युपगम्यंते। एवमन्येऽपि दृश्यन्ते विप्रतिपत्तिवादाः। तस्मा-दत्र सामञ्जस्यमर्थानां नोपलभामहे। श्रुत्या चेश्वरकारणवादिन्या स्मृत्या च भूयसा विप्रतिषेधो दृश्यते। तस्मादप्यसमञ्जसं सांख्यानां दर्शनमिति निरस्तः प्रधानकारणवादः॥ १ ॥

अपि च तप्यतापकभावोपपादनमित्थं कुर्वते सांख्याः। तप्तिर्दुःखम्। तापकं रजः तप्यं सत्त्वम्—तप्यतापकशक्तेः संयोगनिमित्तमात्मादर्शनाख्यं तमः। सत्त्वे परितप्ते सत्त्वप्रतिबिम्बितोऽयं चेतनः पुरुषोऽपि तप्यत इव॥

(अत्र शङ्करभाष्ये तप्यतापकविचारो भूयसा प्रक्रान्तः।) सेयमस्य पुरुषस्य तप्तिः जलक्षोभनिबन्धनं जलचन्द्रस्य प्रकम्पनमिवौपाधिकी प्रतिभातीति॥ अत्रेदमौपनिषदैः प्रतिवक्तव्यम्। अदर्शनस्य तमसो नित्य-त्वाभ्युपगमात् सत्त्वानुरोधिनश्चेतनस्य पुरुषस्यानिर्मोक्षः प्रसज्येत। गुणानामुद्भवाभिभवयोरनियतत्वाभ्युपगमेऽप्यस्य तापकसंयोगनिमित्तोप-रमलक्षणस्य तापकवियोगस्यानियतत्वप्रसक्त्या तदनिर्मोक्षप्रसङ्गस्तदवस्थ एव। तस्मादविद्याकृतोऽयं तप्यतापकभावो न पारमार्थिकः। उपनिषत्-सिद्धान्ते आत्मैकत्वाभ्युपगमादेकस्मिन्नस्मिन्नात्मनि विषयविषयिभावानु-पपत्तेः। विकारभेदानामेषां वाचारम्भणमात्रताश्रवणाच्च॥ गुणनित्यत्व-वादिनां तु सांख्यानां दुःखसंयोगस्य नित्यत्वापत्तिरिति मोक्षशास्त्राणां विप्रतिषेधादप्यसमञ्जसं सांख्यशास्त्रम्॥

इति प्राधानिक (सांख्य) मतनिरसनं प्रथममधिकरणम्।

अथ वैशेषिकसिद्धान्तः परीक्ष्यते ।

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ।११। उभयथापि न कर्मा-तस्तदभावः ।१२। समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ।१३। नित्यमेव च भावात् ।१४। रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्श-नात् ।१५। उभयथा च दोषात् ।१६। अपरिग्रहाच्चात्यन्त-मनपेक्षा ।१७। [११—१७]

वैशेषिकमतम्

अथ वैशेषिकवादः प्रत्याख्यायते । स च विशेषकारणवादोऽणुका-रणवादश्चाख्यायते ।

१—तत्रेत्थं प्रतिजानते वैशेषिकाः । कारणद्रव्यसमवायिनो गुणाः कार्यद्रव्ये समानजातीयं गुणान्तरमारभन्ते शुक्लेभ्यस्तन्तुभ्यः शुक्लस्य पटस्य प्रसवदर्शनात् तद्विपर्ययादर्शनाच्च । तस्माच्चेतनस्य ब्रह्मणः कारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने कार्येऽपि जगति चैतन्यं समवेयात् । न तथा दृश्यते । तस्मान्न चेतनं जगतः कारणमिति । तत्रोच्यते चेतनादपि कारणादचेतनं कारणविलक्षणं कार्यमुत्पत्स्यते—महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् । यथा हि वैशेषिकनये परमाणोः परिमण्डलात् सतोऽणु ह्रस्वं च द्व्यणुकं जायते महद्दीर्घं च त्र्यणुकादि न परिमण्डलम् । यथा वा द्व्यणुकादणोर्ह्रस्वाच्च सतो महद्दीर्घं च त्र्य-णुकं जायते नाणु ह्रस्वं वा । एवमिहापि चेतनाद् ब्रह्मणोऽचेतनं जगज्ज-निष्यते इति न ब्रह्मकारणवादेऽनुपपत्तिः । कारणगुणाः कार्यगुणाना-रम्भन्ते इति नियमे सत्यपि यथा न द्व्यणुकादिषु पारिमाण्डल्यपरिमाणा-नुवृत्तिः एवमिहापि न चेतनोत्पन्नकार्येषु चैतन्यानुवृत्तिः । ननु तत्र विरो-धिना परिमाणान्तरेणाक्रमणान्न पारिमाण्डल्यं स्वसजातीयं परिमाणान्तर-मारभते । इह तु चेतनाविरोधि गुणान्तरं कार्ये नोपतिष्ठते इति बाध-काभावात् कारणगुणस्य चेतनस्यारम्भकत्वं केनवार्येतेति चेत् । सत्यम् । सर्वे ह्येते नियमाः फलबलादेवोपकल्प्यन्ते कार्यकारणभावाश्च प्रतिबन्ध-

प्रतिबन्धकभावाश्च । तत्र यथा पारिमाण्डल्यभिन्नानां गुणानामारम्भकत्वं फलबलात्कल्प्यते एवं चैतन्यभिन्नानामपि फलबलादेव कल्पयिष्यते । तथा च परिमाणवच्चैतन्यस्याप्यनारम्भकत्वासिद्धौ नानुपपत्तिः । इति शारीरकनये वैशेषिकात्थापिताक्षेपो निराकृतः ॥ १ ॥

२—अथेदानीं वैशेषिकनयो निराक्रियते । तत्र अणवो विशेषा इत्यनन्योऽर्थः । तान् विशेषानधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं वैशेषिकम् । तेषु विशेषेषु जगतो निष्ठां मन्यमाना वैशेषिकाः । ते तावदित्थं पश्यन्ति । सर्वं चेदं गिरिसमुद्रादिकं जगत् सावयवं दृश्यते । सावयवत्वादाद्यन्तवत् । यदाद्यन्तवत् तत्कार्य्यम् । न च कार्य्यमकारणं भवति । तच्च कारणं पटादिषु तन्त्वादीन्यारम्भकद्रव्याण्येवोपलभ्यते तत्सामान्यात् सर्वमिदं सावयवं स्वानुगतैरेव संयोगसचिवैस्तैस्तैर्द्रव्यैरारब्धमिति गम्यते । तदित्थमयमवयवावयविविभागोऽवयव्यारम्भकोऽवयवानां पारम्परिकक्रमेणानुवर्तमानो यतो निवर्तते सोऽपकर्षपर्यन्तगतः परमाणुः । स तस्यां परम्परायां सर्वेषां कारणम् । तत्र चतुर्विधानि हि सावयवानि भूम्यप्तेजःपवनाख्यानि दृश्यन्ते । तस्माच्चतुर्विधा एव ते परमाणवो जगतः कारणत्वेनाभ्युपगम्यन्ते । तेषां चाविभाज्यत्वाद्विनश्यतां पृथिव्यादीनां परमाणुपर्य्यन्त एव स विभागो भवति । स प्रलयकालः । ततः सर्गकाले वायवीयेष्वणुष्वदृष्टापेक्षं कर्मोत्पद्यते । तत् कर्म स्वाश्रयमणुमण्वन्तरेण संयुनक्ति । ततो द्व्यणुकादिक्रमेण वायुर्भवति । एवमग्निः एवमापः एवं पृथिवी । एवं शरीरं सेन्द्रियम् । तदित्थमणुभ्यः सर्वमिदं जगत् संभवति । अणुगतेभ्यश्च रूपादिभ्यो द्व्यणुकादिगतानि रूपादीनि जायन्ते—इति हि काणादं मतं भवति ॥ २ ॥

३—तत्रेदं ब्रूमः—उभयथापि न कर्म्मातस्तदभावः । विभागावस्थानामणूनां संयोगार्थं तेषु उभयोरेकस्मिन् वा कर्मापेक्ष्यते अन्यथा पृथक्स्थितयोः संनिधानालाभात् संयोगासंभवात् । तस्मादुभयकर्मणाऽन्यतरकर्मणा वा संयोगो वाच्यः । किन्तु तत्र कर्म्मोत्पत्तिनिमित्ताभावादुभयथापि न कर्म्म संभाव्यते । यत्त्वदृष्टापेक्षं कर्म्मोत्पद्यते इत्युक्तं

तदसत् । परमोरवदृष्टस्य यत्किञ्चित् प्राण्यदृष्टस्य सर्वप्राण्यदृष्टस्य वा तत्र कल्पनाया अयौक्तिकत्वात् । तत्तत्परमाणौ तत्तददृष्टविशेषकल्पनायां परमाणूनामन्त्यविशेषत्वाभावप्रसङ्गाच्च । अन्यत्रान्त्येभ्यो विशेषेभ्य इति सूत्रयता तु कणादेनान्त्यविशेषाणां व्यावृत्तिबुद्धिहेतुत्वमात्रं विवक्ष्यते । नानाविधकर्म्मजनितनानाविधभोगौपयिकनानावासनासचिवे तु परमाणौ विशेषस्य तादृशानेकवासनानुवृत्तिहेतुत्वप्राप्तौ सिद्धान्तविरोधः स्यात् ॥ तस्मात्तत्रादृष्टसंयोगाभावः । अत एव कर्माभावः ॥ अतः कर्मजन्यसंयोगाभावः । अतो द्व्यणुकाद्युत्पत्त्यभावः । अतः सृष्ट्यभावः । अत एव च वैशेषिकनयस्य तात्त्विकत्वाभाव इति बोध्यम् ॥ ३ ॥

४—ननु फलबलान्निर्निमित्तमेव कर्मोपगंस्यते निमित्तमेव वा किंचिन्तत्रोपगंस्यते इति चेन्न । उभयथापि न कर्म संभाव्यते । आकस्मिकस्य कर्मणोऽशास्त्रार्थत्वात् । आकस्मिकत्वोपगमे परमाणुकारणताया एव सर्वनाशाच्च । सर्गोत्तरकालं निमित्तोत्पत्तावपि सर्वादिसृष्टिकाले निमित्तानामनुत्पत्त्या तदुपगमासंभवाच्च ॥ ४ ॥

५—ननु फलबलात् प्रयत्नाभिघातादिकं दृष्टमदृष्टं वा किञ्चिन्निमित्तं तत्रोपगंस्यते इति चेन्न । उभयथापि न कर्म संभाव्यते । न तावद् दृष्टं संभवति । तदानीं शरीराभावात् । शरीरप्रतिष्ठे हि मनस्यात्मनः संयोगे सत्यात्मगुणः प्रयत्नो जायते । अत एव नाभिघातादिकं संभवति । प्रयत्नादेः सर्वस्य सृष्ट्युत्तरकालिकत्वात् । सृष्ट्यादिकाले तदसंभवात् । अदृष्टमपि नास्ति । अदृष्टस्य कर्मजन्यतया तत्र कर्माभावाददृष्टानुत्पत्तेः ॥ ५ ॥

६—ननु संसारस्यानादितया पूर्वकल्पप्राण्यदृष्टमिदानीं प्राणिभोगानुकूलमणुषु कर्म जनयिष्यतीति चेन्न । तद्ध्यदृष्टमणुसमवायि वा स्यादात्मसमवायि वा । उभयथापि न कर्म संभाव्यते । अदृष्टस्याचेतनत्वात् । नाचेतनं चेतनेनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं प्रवर्तते प्रवर्तयति वेति सांख्यपरीक्षायां व्यवस्थापितत्वात् ॥ ६ ॥

७—ननु आत्मना प्रवर्तितं प्रवर्तेतेति चेन्न । चैतन्यगुणयोगाद्ध्या-

त्मनश्चेतनत्वं मन्यसे। तस्य गुणोत्पत्तेः प्राक् स्वरूपेण सतोऽचेतनत्वमेव प्राप्नोति। चैतन्योत्पत्तिनिमित्तयोगोत्तरकालं चेतनत्वेऽप्यादिकाले तस्याचेतनत्वं प्राप्नोति। तत्राचेतनस्यात्मनः प्रवर्तकत्वं चेतनस्य वा। उभयथापि न कर्म संभाव्यते। आत्मनोऽप्यनुत्पन्नचैतन्यस्य तस्यामवस्थायामणुवदचेतनत्वात् प्रवर्तकत्वासंभवात्। चेतनत्वाभ्युपगमेऽपि न निस्तारः। आत्मसमवायित्वाभ्युपगमेन तस्यादृष्टस्याणुषु कर्मोत्पत्तौ निमित्तत्वासंभवाद्—अदृष्टेनाणूनामसंबन्धात्। अथादृष्टवता पुरुषेणास्त्येव संबन्धोऽणूनामिति चेत्तर्हि संबन्धसातत्यात् प्रवृत्तिसातत्यप्रसङ्गो नियामकान्तराभावात्। तस्मादात्मनः प्रवर्तकत्वमुभयथापि नोपपद्यते। अतः कर्माभावः। कर्माभावात् सृष्ट्यभावः इत्यतो विशेषाणां कारणत्वाभावः ॥ ७ ॥

८—अपर आह। संयोगानुकूलं कर्माणोरण्वन्तरेण सर्वात्मना वा स्यादेकदेशेन वा। उभयथापि न कर्म संभाव्यतेऽतस्तदभावः। तथा हि सर्वात्मना चेदुपचयानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसङ्गो दृष्टविपर्य्ययप्रसङ्गश्च। प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगस्य दृष्टत्वात्। संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वाभ्युपगमाच्च। अथैकदेशेन चेत् सावयवत्वप्रसङ्गः। परमाणूनां कल्पिताः प्रदेशाः स्युरिति चेन्न। कल्पितानामवस्तुत्वात्। तस्मान्नोभयथापि संयोगोऽतस्तदभावः। संयोगाभावाद्व्यणुकाद्यभावः इत्यतो विशेषाणां कारणत्वाभावः ॥ ८ ॥

९—अपर आह। अणूनां हि द्विविधं कर्म परीक्ष्यते। आदिसृष्टिकाले संयोगोत्पत्त्यर्थं महाप्रलये च विभागोत्पत्त्यर्थम्। तत्र यथा संयोगोत्पत्त्यर्थं कर्म नोपपद्यते तथा विभागोत्पत्त्यर्थमपि नाणूनां कर्म संभवति नियतस्य कस्यचिद् दृष्टस्य निमित्तस्याभावात्। अदृष्टस्य तु भोगप्रसिद्ध्यर्थत्वसंभवेऽपि प्रलयप्रसिद्ध्यर्थत्वासंभवात्। तस्मादुभयथापि न कर्मातस्तदभावः। कर्माभावाच्च सर्गप्रलयव्यवस्थाभावः। तदभावाच्च विशेषाणां कारणत्वाभाव इति सिद्धम् ॥

१०—समवायाभ्युपगमाच्च तदभावः । साम्यादनवस्थितेः ।

प्रागसन् कार्यं कारणादत्यन्तभिन्नं कारणे समवायेनोत्पद्य तिष्ठतीति कणादोऽभ्युपगच्छति । तस्य च समवायेन कारणे कार्य्यावस्थानस्यानुपपत्तेस्तदभाव इति ब्रूमः । सा चानुपपत्तिः समवायस्य कार्य्येण साम्यादुच्यते । समवायस्यापि तत्रैव कार्य्याधिकरणे सत्वात् तत्र यदि कार्य्यावस्थानाय समवायोऽपेक्ष्यते तर्हि तत्समवायावस्थानायापि समवायान्तरमपेक्ष्येत । तथा च तदर्थमन्यः समवायस्तदर्थमन्यः समवाय इत्येवमनवस्थादोषः । अनवस्थितश्चार्थो न सिद्ध्यतीति सर्वसमवायासिद्ध्या कारणे कार्य्यावस्थानासिद्धिः । अत एव च कारणातिरिक्तस्य-कार्य्यस्याभाव इति पश्यामः । ननु प्रत्ययग्राह्यः समवायो नित्यसंबन्धस्वरूपो न संबन्धान्तरसापेक्ष इति नानवस्थाप्रसक्तिरिति चेन्न । फलबलादेव यथा समवायस्य नित्यसम्बन्धत्वमुपगम्य सम्बन्धान्तरानपेक्षत्वं साध्यते प्रत्ययग्राह्यत्वं च । तथैव साम्यादस्य कार्य्यस्यैव नित्यसम्बद्धत्वमुपगम्य समवायानपेक्षत्वं प्रत्ययग्राह्यत्वं वा कल्पनीयत्वेन प्राप्नोति । यथा हि कारणाद्भिन्नं कार्य्यं तथा कारणाद्भिन्नः समवायः । स यदि समवायस्तत्र सम्बन्धानपेक्षं स्थातुमीष्टे न कुतस्तर्हि कार्य्यं तत्र सम्बन्धानपेक्षं स्थातुमीशीत । यथा वा समवायः प्रत्ययग्राह्य इष्यते तथा तत् कार्य्यमेव प्रत्ययग्राह्यं कुतो नेष्यते । तस्मादिह यथा समवायान्तराणामनवस्थितिस्तथा साम्यात् प्रथमसमवायस्याप्यनवस्थितिः प्राप्नोति । तथैव च साम्यात् कार्य्यस्यापि कारणेऽनवस्थितिरिति प्राप्नोति । तथा च वैशेषिककार्य्याभाव इति सिद्धम् ॥ सिद्धं च कार्य्यस्य प्रत्ययग्राह्यत्वमत एव कारणादभिन्नत्वं च । यत्तु कार्य्यमिति कृत्वा पृथगिव विज्ञायते तदध्यासमात्रम् वाचारम्भणं विकारो नामधेयं, परमाणव एव सत्यमिति दिक् ॥

अपर । आह उभयथापि न कर्मातस्तदभावः समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेरिति । यथा तावद् दृष्टादृष्टनिमित्ताभावात् कर्म न संभवति तथा समवायाभ्युपगमादपि तत्राणुषु कर्म न ,

संभवति। तथा हि अण्वोस्तावत् समवायेन कर्म भवति संयोगानुकूलम्। अथाण्वोः समवायेन संयोगो भवति कार्य्यानुकूलः। अथाण्वोः समवायेनैव तत्कार्यं भवति द्व्यणुकादिकम्। तदित्थमेषां द्रव्यगुणकर्मणां कारणेऽवस्थानार्थं समवायोऽभ्युपगम्यते। सोऽपि कारणेऽवस्थित एवाभ्युपगम्येत संबन्धस्य सम्बन्धिन्यवस्थानावश्यंभावात्॥ तथा च समवायकर्मसंयोगकार्य्याणि साम्येन कारणेऽवतिष्ठन्त इति लभ्यते। तत्र पृच्छामः। सोऽयं समवायः किमर्थोऽभ्युपगम्यते इति। समवायानभ्युपगमे कर्मादीनि नावतिष्ठेरन् अतस्तदवस्थानार्थं सोऽभ्युपगम्यते इति चेत् तर्हि समवायस्यावस्थानार्थमपि तत्र समवायान्तरमभ्युपगन्तव्यम्। तेन विना तस्य प्रथमसमवायस्याप्यनवस्थितेः साम्यात्। अवस्थानकारणतया समवायस्याभ्युपगमात्तदभावात् प्रथमसमवायानवस्थितिः। समवायाभावाच्च कर्म न संभवति। कर्माभावाच्च संयोगाभावोऽतः कार्य्याभाव इति नोत्पद्यते कारणेऽपूर्वं कार्य्यम्॥ अथवा—नित्यमेव च भावात् समवायस्य कर्मणापि तत्र नित्यमेव भवितव्यम्। अणुकर्मणोः समवायः सम्बन्ध इष्यते। स च नित्यः संबन्धः। कार्य्योत्पत्तेः कादाचित्कत्वे संयोगकादाचित्कत्वं हेतुः। संयोगकादाचित्कत्वे तु कर्मकादाचित्कत्वस्य हेतुत्वं वाच्यम्॥ किन्तु कर्मकादाचित्कत्वे को हेतुः। दृष्टादृष्टादिनिमित्तमात्रस्य पूर्वं प्रत्याख्यातत्वात्। अतश्च परमाणूनां स्वभाव एव कर्मेत्यभ्युपगम्यते। नित्याश्च ते परमाणवः नित्यानां च स्वभावोऽपि नित्य एव स्यादिति नित्यं परमाणुस्थं कर्म। नित्यश्च तयोः समवायः संबन्ध इत्यवश्यं नित्यमेवैतेषु परमाणुषु संयोगानुकूलं कर्म भवेत्। ततो नित्यः संयोगः नित्यं च तत्कार्यं स्यादिति सत्कार्य्यवाद एवान्ततः प्राप्नोति नासतः कार्य्यस्य पश्चादुत्पादः कणादाभिमत इति बोध्यम्॥

अपि चैते वैशेषिकाः जगत्कारणत्वेनाभिमतमर्थं परमाणुत्वेन नित्यत्वेनाप्रदेशत्वेन चाभिमन्यन्ते। तद् युक्तिसिद्धं नास्तीति प्रतिजानीमहे। तथा हि—परमाणुकारणतावादिनस्तावत् सावयवानां द्रव्याणामवयवशो विभज्यमानानां यतः परो विभागो न संभवति तमन्त्यमवयवं

निरवयवं परमाणुशब्देनाचक्षते । तस्य च परमाणोरप्रदेशत्वं नित्यत्वं चाहुः । तत्र ब्रूमः । रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनादिति । चतुर्विधा हि ते परमाणव इष्यन्ते । वायव्यास्तैजसा आप्याः पार्थिवाश्च । तेषां वायव्येषु तावदस्ति स्पर्शमात्रं गुणः किन्तु तैजसादीनां रूपादिमत्त्वमपि दृश्यते तस्मादप्रदेशत्वस्य विपर्ययः प्राप्नोति । स्पर्शरूपयो रसादीनां चैकस्मिन्नेव परमाणौ भिन्नप्रदेशत्वदर्शनात् । न खलु यदवच्छेदेन स्पर्शो गुणस्तत्प्रदेशावच्छेदेनैव रूपादयोऽप्यवस्थिताः संभाव्यन्ते । विरुद्धगुणानां भिन्नप्रदेशत्वदर्शनात् । यदि च ब्रूयाद् अणुद्रव्यमेव प्रदेशो गुणानामेकेषां बहूनां च स एक एवेति नाणोः प्रदेशवत्त्वं भविष्यतीति । तन्न । उभयथा च दोषात् । यस्तावदेकस्य गुणस्य स्पर्शस्य प्रदेशः स एव रूपादीनामपि चेदभ्युपगम्येत तदोपचितगुणतारतम्यादुपपद्यमानवायुतेजोजलपृथ्वीनामुत्तरोत्तरस्थूलत्वमनुभूयमानं नोपपद्येतेत्येष दोषः प्रसज्यते तस्माद् गुणाधिक्यात् प्रदेशाधिक्यं वक्तव्यम् । तथा च सत्यप्रदेशत्वं परमाणूनां नोपपद्यते इत्यपरो दोषः । तस्मादुभयथा च दोषाद्वैशेषिकाभिमतमप्रदेशत्वम्परमाणूनां निरस्तम् ॥ १ ॥

अपि च ब्रूमः—रूपादिमत्त्वाच्चाप्रदेशत्वविपर्ययो वक्तव्यो रूपादिभिरेवाप्रदेशदर्शनात् । तथा हि—गन्धरसरूपस्पर्शैश्चतुर्गुणा पृथ्वी । निर्गन्धैस्तैस्त्रिगुणा आपः रूपस्पर्शाभ्यां द्विगुणं तेजः । स्पर्शैकगुणो वायुरितीत्थं स्वरूपसन्तो गुणा एव ते एकैके प्रदेशाः स्युः । द्रव्यं चाणुप्रदेशः एको भिन्नः । तथा च रूपादिगुणवत्त्वादणूनां द्रव्यत्वेन गुणत्वेन च प्रदेशदर्शनादप्रदेशत्वविपर्ययः प्राप्नोति । यदि च ब्रूयाद् गुणा न प्रदेशाः । प्रदेशो ह्यधिकरणम् । अधिकरणे च द्रव्यशब्दः । न च गुणो गुणान्तरं कर्म वा प्रतितिष्ठति । तस्मादिह यावद् द्रव्यभागः स एवैकः प्रदेशो गुणानां न त्वत्रान्ये प्रदेशाः सन्तीति । तत् प्रतिवक्तव्यम् । उभयथा च दोषात् । उपचितापचितगुणत्वाद्धयेवैतानि भूतानि स्थूलसूक्ष्मतारतम्योपेतानि दृश्यन्ते । तच्च तारतम्यं प्रदेशतारतम्यसापेक्षमेवोपपद्यते । यदि गुणोपचयनिबन्धनः प्रदेशोपचयो न स्यात् तर्हि वाय्वादी-

नामुत्तरोत्तरं स्थौल्यं नोपपद्यते इत्येको दोषः । अथ चेत् प्रदेशोपचयोऽभ्युपगम्यते तर्हि मूर्त्युपचयादमीषामपरमाणुत्वप्रसङ्ग इत्यन्यो दोषः । उभयथा च दोषादनुपपन्नोऽयं वैशेषिकसिद्धान्तः ॥ २ ॥

किंच न केवलमप्रदेशत्वविषय एवायं विपर्ययाक्षेपः अपि तु रूपादिमत्वान्नित्यत्वविपर्ययश्च प्राप्नोति । रूपादिमतामनित्यत्वदर्शनादिति ब्रूमः । परमाणुर्न नित्यो रूपत्वाद्रसवत्वाद् गन्धवत्वात् स्पर्शवत्वाच्च मूर्तत्वाद् द्रव्यत्वाच्च घटवत् इति रूपादिमत्वादनित्यताया एवोपपत्तेः । अपि च रूपादिषट्केन युगपद्योगात् परमाणोरस्य षडंशत्वमुपपद्यते । तथा च सावयवत्वं प्राप्नोति ॥ परमाणुद्वययोगाद् द्व्यणुकोत्पत्तिरित्यव्याप्यवृत्तिसंयोगाश्रयत्वाच्च सावयवत्वं प्राप्नोति । सावयवत्वाच्चानित्यत्वम् ॥ किञ्च परमाणोर्मध्ये यद्याकाशमस्ति तदा सच्छिद्रत्वेनैव सावयवत्वम् । अथ नास्ति तदाऽऽकाशस्यासर्वगतत्वप्रसङ्गः । यत्तु "सदकारणवन्नित्यत्वम्" (वै० ४।१।१) इति अणूनां नित्यत्वे हेतुरकारणत्वमाख्यातं तदसत् । अकारणताया अनिर्णीतत्वात् । यदपि नित्यत्वे द्वितीयं कारणमुक्तम् अनित्यमिति च विशेषतः प्रतिषेधाभाव इति (वै० ४ । १ । ४) तदपि नावश्यं परमाणूनां नित्यत्वं साधयति परमकारणस्य ब्रह्मणो नित्यस्य सतः प्रतिषेधभावेनाप्यनित्यशब्दव्यवहारोपपत्तेः । न च शब्दार्थव्यवहारमात्रेण कस्यचिदर्थस्य सिद्धिर्युज्यते । प्रमाणान्तरसिद्धयोरेव शब्दार्थयोर्व्यवहारावतारात् ॥ यदपि नित्यत्वे तृतीयं कारणमुक्तम् अविद्या (वै० ४ । १ । ५) इति । तत्र प्रत्यक्षेणाग्रहणमविद्या चेन्नित्यत्वे हेतुस्तर्हि द्व्यणुकादीनामपि नित्यत्वं स्यात् । १ । अथ समवायिकारणस्यासमवायिकारणस्य वा विनाश एव कारणमनित्यत्वे सिद्धः । ततोऽन्यहेतोरसंभवोऽविद्या सा परमाणूनां नित्यत्वं ख्यापयतीति चेत् तन्न । नावश्यमाभ्यां द्वाभ्यामेव हेतुभ्यां वस्तुविनाशः । दुग्धदध्यादौ घृतकाठिन्यविलयनादौ मूर्त्यवस्थाविलयनेनापि विनाशदर्शनात् ॥ २ ॥ अथ यदि परमाणोरनित्यत्वविषया सर्वाप्यनुमितिरविद्या भ्रमरूपा आभाससंभवत्वात् व्याप्यत्वा-

सिद्धिस्वरूपासिद्ध्यादिदोषयुक्तत्वाद्धेतूनामनैकान्तिकत्वात् इति व्याख्यायते। तदपि नास्ति। नित्यतासाधकयुक्तीनामेव भ्रमसिद्धत्वादविद्यारूपत्वात्। उभयथा च दोषात्। अविद्यास्वीकारस्यावश्यकत्वे सिद्धे तयैव सर्वजगदुत्पत्तिसिद्धौ परमाणुकारणतावादो वैशेषिकाणां नावकल्पते। अथ चेदविद्या नाभ्युपगम्यते तर्हि पूर्वोक्तानुमित्या परमाणूनामनित्यतासिद्धौ परमाणुनित्यतावादो वैशेषिकाणां नावकल्पते। तदित्थमुभयथा च दोषादनुपपन्नो नित्यपरमाणुकारणतावादः ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षाऽस्य वैशेषिकसिद्धान्तस्य। नायं परमाणुकारणतावादः केनचिदप्यंशेन क्वचिदप्युपनिषदि कैश्चिदपि वेदविद्भिः परिगृहीतः। तस्माद्वेदसिद्धान्तसिद्धत्वाभावादनपेक्ष्योऽयं सिद्धान्तः ॥

अपि च ब्रूमः। द्रव्यं गुणकर्म्मणी सामान्यविशेषौ समवाय इत्येते षट् पदार्थाः पृथक्त्वेन गृहीता वैशेपिकस्तन्त्रार्थः। तत्रैतेषामेकैकस्वरूपसिद्धौ परस्यापरिग्रहात् परस्परमत्यन्तमनपेक्षा वक्तव्या। अस्ति च गुणकर्म्मणोः सामान्यविशेषयोश्चास्वरूपे परस्यापरिग्रहादत्यन्तमनपेक्षा किन्तु द्रव्यस्वरूपे गुणकर्मादीनामनपेक्षा नास्ति। क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणस्य गुणकर्मादिसापेक्षत्वात्। न खलु तयोर्द्रव्यगुणयोरग्निधूमयोरिव भेदः प्रतीयते। तस्माद् गुणकूटो द्रव्यमिति द्रव्यात्मकता गुणस्योपपद्यते। एतेन कर्मसामान्यविशेपसमवायानां द्रव्यात्मकता व्याख्याता न तु गुणादिभ्यो व्यतिरिक्तः कश्चिद् द्रव्यनामार्थः॥ ननु कर्म्मणोः सामान्यविशेषाभ्यां यः समवायः स पदार्थ इति व्याख्यास्यते। तथा च गुणादीनां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादुपपद्यते। यदि द्रव्यं नाम पृथक् कश्चिदर्थो न स्यात् तत्तर्हि कुत्रैतेषां गुणादीनामयुतसिद्धत्वं स्यात्। इति चेत् तत्र ब्रूमः॥ अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा द्रव्यस्य भवति। सर्वस्मिन्नेव पदार्थे गुणकर्मादय एव केवलं परिगृह्यन्ते न तु तदाधारतया कश्चिदन्यो द्रव्यं नामार्थः परिगृह्यते। तस्माद् गुणकर्मादिभ्यः पृथक्त्वेन तद् द्रव्यमत्यन्तं नपे-

द्यते । समवायसचिवानां गुणकर्म्मादीनामेव द्रव्यत्वेन व्यवहारोपपत्तेः । अपि चेदमयुतसिद्धत्वं कोऽर्थः । अपृथग्देशत्वं वा अपृथक्कालत्वं वा अपृथक्स्वभावत्वं वा सर्वथापि नोपपद्यते । अपृथग्देशत्वे तावद् वैशेषिकसिद्धान्तविरोधापत्तेः । तन्त्वारब्धो हि पटस्तन्तुदेशोऽभ्युपगम्यते न तु पटदेशः । पटस्य तु गुणाः शुक्लादयः पटदेशा अभ्युपगम्यन्ते न तन्तुदेशाः । द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तर (वै० १।१।१०) मित्युक्तेः । तन्तवः पटमारभन्ते तन्तुगुणास्तु पटगुणान् इति हि तेषां सिद्धान्तः । स च द्रव्यगुणयोरपृथग्देशत्वे बाध्येत । अथ नापृथक्कालत्वमयुतसिद्धत्वम् । सव्यदक्षिणयोर्विषाणयोरयुतसिद्धत्वापत्तेः । एवमपृथक्स्वभावत्वमपि नायुतसिद्धत्वम् । तथा सति तादात्म्येनैव प्रतीयमानत्वाद् द्रव्यगुणयोरात्मभेदानापत्तेः । युतसिद्धयोः सम्बन्धः संयोगोऽयुतसिद्धयोस्तु समवाय इत्ययमेषामभ्युपगमो निःसारः । कार्यात् प्राक् सिद्धस्य कारणस्यायुतसिद्धत्वानुपपत्तेः । प्रागसिद्धस्यालब्धात्मकस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धो नोपपद्यते । सम्बन्धस्य द्वयायत्तत्वात् । तस्मादनुपपन्नो वैशेषिकसिद्धान्तः इति दिक् ।। इति वैशेषिकमतनिरसनम् ।। २ ।।

सौगतमतम् वैनाशिकमतम् ।

वैभाषिक-सौत्रान्तिक-मतनिरासः

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ।१८। इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ।१९। उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ।२०। असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ।२१। [१८—२१]

अथ वैनाशिकानां बुद्धिक्षणविनाशवादो निरस्यते ।

प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ।२२। उभयथा च दोषात् ।२३। आकाशे चाविशेषात् ।२४। अनुस्मृतेश्च ।२५। नामतोऽदृष्टत्वात् ।२६। उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ।२७। [२२-२७]

वैज्ञानिकमतनिरासः

नाभाव उपलब्धेः ।२८। वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ।२९। न भावोऽनुपलब्धेः ।३०। क्षणिकत्वाच्च ।३१। सर्वथाऽनुपपत्तेश्च। ३२ । [२८--३२] ॥

निरस्तो वैशेषिकसिद्धान्तः । सोऽर्द्धवैनाशिकः प्रतिपद्यते । अथ वैनाशिकसिद्धान्तो निराक्रियते ॥

वैनाशिकः सौगतो बौद्धस्तथागत इत्येकार्थाः । स एष वैनाशिकश्चतुर्धा—सर्वशून्यत्ववादी माध्यमिकः प्रथमः । विज्ञानमात्रास्तित्ववादी योगाचारापरनामधेयो वैज्ञानिको द्वितीयः । बाह्यपरोक्षसर्वास्तित्ववादी सौत्रान्तिकस्तृतीयः । सर्वास्तित्वबाह्यप्रत्यक्षत्ववादी वैभाषिकश्चतुर्थः । तत्र सर्वास्तित्ववादिनस्तावद् वैभाषिकाः सौत्रान्तिकाश्चैवं मन्यन्ते । द्विविधं तत्त्वं बाह्यमाभ्यंतरं च । बाह्यं भूतभौतिकाभ्यां द्वेधा आन्तरं चित्तचैत्ताभ्यां द्वेधा । पृथ्वीजलतेजोवायुभेदाच्चतुर्विधाः खरस्नेहोष्णप्रेरणस्वभावभिन्नाः परमाणवो भूतानि । तेषां संघाततः सिद्धानि शरीरेन्द्रियविषयभेदात् त्रिविधानि भौतिकानि । तत्र धात्वादीनि शरीराणि चक्षुरादीनीन्द्रियाणि रूपादयो विषयाः ॥ अथाभ्यन्तरा रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकाः पञ्चस्कन्धाः । सविषयेन्द्रियाणि रूपस्कन्धः । विषयाणां बाह्यत्वेऽपि देहस्थेन्द्रियान्तःप्रतिपन्ना आन्तराः स्युः । अहमहमित्यालयविज्ञानप्रवाहो विज्ञानस्कन्धः । वेदनीयसुखदुःखमोहप्रत्ययो वेदनास्कन्धः । गौरश्व इत्येवं नामवैशिष्ट्यात् सविकल्पकः प्रत्ययः संज्ञास्कन्धः । रागद्वेषमोहधर्म्माधर्म्माः संस्कारस्कन्धः । तत्र विज्ञानस्कन्धश्चित्तम् । स आत्मेति लोके व्यपदिश्यते ॥ अन्ये चत्वारः स्कन्धाश्चैत्ताः । चित्तचैत्तसंघात आध्यात्मिकः । भूतभौतिकसंघात आधिभौतिकः । एष एवोभयः सकललोकयात्रानिर्वाहकः । यद्यपि संघातरूपत्वान् सर्वेऽवयविन एव दृश्यन्ते किन्त्ववयवातिरिक्तत्वेनावयविनोऽनुपलब्धेरवयवा एवावशिष्यन्ते । ते चावयवाः प्रतिक्षणभिन्नत्वात् क्षणिकाः स्वलक्षणा दुःखरूपाश्च—इत्येतावानस्ति खलु

सर्वास्तित्ववादिनां वैभाषिकाणां सौत्रान्तिकानां च वैनाशिकानां मतनिष्कर्षः। स तावत् प्रतिवक्तव्यः।

तथा हि—योऽयमणुकृतो भूतभौतिकसंघातो यो वा स्कन्धकृतः पञ्चस्कन्धीरूपः संघातः तस्मिन्नुभयप्रकारकेऽपि समुदाये तदप्राप्तिः। तस्य समुदायभावस्यानुपपत्तिः। संहननकर्तृहेतोरभावात्। अवयवानामचेतनतया स्वयं समुदायभावाय चेष्टा नोपपद्यते। चित्तं यद्यप्यस्ति चेतनं तथापि तत्रान्योन्याश्रयो दोषः। तथा हि—चित्ताभिज्वलनस्य समुदायसिद्ध्यधीनतया समुदायसिद्धेः प्राक् तत्स्वरूपासिद्ध्या समुदायभावाय तच्चेष्टा नोपपद्यते। अन्यस्तु कश्चिच्चेतनो नाभ्युपगम्यते। निरपेक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमे तु प्रवृत्त्युपरामो न स्यात्। यत्त्वालयविज्ञानसन्तानो नामाशयः संघाताय चेष्टां करोतीत्याहुः—तदप्यसत्। अनुपपत्तेः। तथा हि—अयमाशयस्तावत् सन्तानः प्रवाहः। तस्य संतानिरूपत्वं वा वक्तव्यमतिरिक्तत्वं वा। आद्ये स्वानन्यत्वात् स्वसंघाताय स्वस्य चेष्टानुपपत्तिः॥ अन्यत्वे तस्य स्थिरत्वं वा क्षणिकत्वं वा। आशयस्य स्थिरत्वाभ्युपगमे तावत् क्षणिकत्वसिद्धान्तापलापापत्तिः। क्षणिकत्वे तु क्षणिकस्य जन्मातिरिक्तव्यापारालाभात् परमाण्वादिसंहननाय प्रवृत्तिकालानुपपत्तिः। तस्मात् सर्वथा समुदायभावानुपपत्तिः। तदनुपपत्त्या च तदाश्रयलोकयात्रानुपपत्तिः॥ १॥

अत्राहुर्वैनाशिकाः—नेयं लोकयात्रानुपपत्तिः समुदायसिद्ध्यनुपपत्तिर्वा शक्यमाक्षेप्तुम्। इतरेतरप्रत्ययत्वात् तदुपपत्तेः। तथा हि कलापस्तावदविद्यादीनामितरेतरनिमित्तः सिद्धः। स यथा १ अविद्या २ संस्कारः ३ विज्ञानम् ४ नाम ५ रूपम् ६ षडायतनम् ७ स्पर्शः ८ वेदना ९ तृष्णा १० उपादानम् ११ भवः १२ जातिः १३ जरा १४ मरणम् १५ शोकः १६ परिदेवना १७ दुःखम् १८ दुर्मनस्ता इत्येवमादिः॥ क्षणिकेषु स्थिरत्वबुद्धिरविद्या। रागद्वेषमोहाः संस्काराः गर्भस्थस्याद्यं चैतन्यं विज्ञानम्। आलयविज्ञानात् पृथिव्यादिचतुष्टयं नामाश्रयत्वान्नाम। सितासिते शुक्रशोणिते रूपम्। विज्ञानं पृथिव्यादि-

चतुष्टयं रूपं चेति षडायतनानि यस्येन्द्रियजातस्य तत् षडायतनम्। नामरूपेन्द्रियाणां मिथः संयोगः स्पर्शः। सुखदुःखमोहा वेदना। वेदनया विषयेषु तृष्णा। तया प्रवृत्तिरुपादानम् जन्महेतुर्धर्म्मादिर्भवः। पञ्च-स्कन्धसमुदाय एव देहजन्म सा जातिः। स्कन्धानां परिपाको जरा। नाशो मरणम्। पुत्रादिस्नेहादन्तर्दाहः शोकः। शोकमूलः प्रलापः परिदेवना। अनिष्टानुभवो दुःखम्। मानसी व्यथा दुर्मनस्ता अन्येऽप्येवं विधाः। कतिपये भावाश्चैत्ताः संभाव्यन्ते। अन्योन्यं चैते निमित्तनैमित्तिक-भावेन घटीयन्त्रवत् संततमावर्तमाना अर्थादेवैतं समुदायमुपपादयन्ति। अथापि च द्विविधः कार्य्योत्पत्तिक्रमो भवति। क्षणात् क्षणोत्पत्तिरित्येकः। क्षणसमुदायात् क्षणसमुदायोत्पत्तिरित्यपरः। बाल्यात्तारुण्यं ततो वार्द्धक्य-मित्यवस्थापरिवर्तनं प्रथमः। तूलात् तन्तुस्ततः पट इत्येवं भावाद् भावो द्वितीयः॥ तस्मान्नानुपपत्तिरिति चेन्नेति ब्रूमः। अविद्यादीनां पूर्वपूर्वस्यो-त्तरोत्तरोत्पत्तौ निमित्तत्वसंभवेऽपि संघातस्य संघातोत्पत्तौ निमित्तत्वं न संभवति॥ क्षणोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् संघातोत्पादकत्वाभावात्। नन्वविद्यादिभिरर्थादाक्षिप्यते संघात इति चेत् तदपि न। संघातानभ्युप-गमेऽप्यविद्यादीनामितरेतरनिमित्तकोत्पत्तौ संभवन्त्यां तेषां संघाताक्षेपक-त्वानुपपत्तेः। तस्मादुभयप्रकारस्यापि संघातस्यानुपपत्तिस्तदवस्था। तथा च संघातासिद्ध्या संघातहेतुकः फलसंघातोत्पादस्तावन्न संभवतीति क्षणसंघाताधीनः कार्यकारणभावस्तावत् सौगतानां प्रत्याख्यातो भवति।

अथातः क्षणहेतुकः फलक्षणोत्पादः प्रत्याख्यायते।

तथा हि इतरेतरप्रत्ययत्वेन यदिदमुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वमाख्यातं तदपि नोपपद्यते। उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् उत्तरस्मिन् क्षणे उत्पद्य-माने पूर्वक्षणो निरुध्यते इति हि सौगता अभ्युपगच्छन्ति। तच्च नोपपद्यते। पूर्वोत्तरयोः क्षणयोर्हेतुफलवादस्यासंभाव्यमानत्वात्। निरुद्धो निरुध्यमानो वा पूर्वः क्षणो नोत्तरक्षणस्योत्पादाय व्यापारं शक्नुयाल्लब्धुम् अभाव-ग्रस्तत्वात्। अथ ब्रूयाद्—भावभूतः परिनिष्पन्नावस्थः पूर्वक्षण उत्तरक्षण-मुत्पादयेदिति तन्न। भावभूतस्य पुनर्व्यापारकल्पनायां क्षणान्तरसंबन्ध-•

प्रसङ्गात्। अथ भाव एवास्य व्यापार इति चेत् तदपि न। हेतुस्वभावानुपरक्तस्य फलस्योत्पत्त्यसंभवात्। अथ फलस्य हेतुस्वभावोपरागाभ्युपगमे तु हेतुस्वभावस्य फलकालावस्थायित्वमापद्येतेति क्षणिकत्वसिद्धान्तविरोधः स्यात्। अथ स्वभावोपरागमन्तरेणैव हेतुफलभावश्चेत् तर्हि सर्वत्र तत्प्राप्तेरतिप्रसङ्गः स्यात् ॥ ३ ॥ अथासत्येव हेतौ फलोत्पत्तिं ब्रूयात् तर्हि प्रतिज्ञोपरोधः स्यात्। चतुर्विधान् हेतून् प्रतीत्य चित्तचैत्ता उत्पद्यन्ते इति हि तैः प्रतिज्ञायते। सा हीयेत। निर्हेतुकायां चोत्पत्तौ सर्वमेवाप्रतिबन्धात् सर्वत्रोत्पद्येत। अथान्यथाभ्युपगमे तु यौगपद्यमापद्येत्। अयं भावः। यदि हेतुरयं पूर्वक्षणस्तदुत्तरक्षणोत्पत्तिं यावदवतिष्ठते इति मन्येत तत् तर्हि यौगपद्यं हेतुफलयोः स्यात्। तच्च नेष्यते। तस्मादिदं सौगतानां कार्यकारणभावक्षणिकत्वं नोपपद्यते इति सिद्धम् ॥ ४ ॥ इति कार्य्यकारणयोः क्षणिकत्वप्रत्याख्यानम् ॥

योगाचारवैनाशिकमतम्

अथ क्षणिकवैज्ञानिकमतपरीक्षा।

अथ योगाचारापरनामकवैज्ञानिकसौगताभिमतं विनाशवादं परीक्षामहे ॥ तत्र तावद्वैनाशिका इत्थमाहुः—प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधावाकाशञ्चेति विनाशत्रयं मन्यामहे ॥ बुद्धिबोध्यं त्रयादन्यत् संस्कृतं क्षणिकञ्चेति ॥ तत्र बुद्धिपूर्वको भावानां विनाशः प्रतिसंख्यानिरोधः। तद्विपरीतोऽप्रतिसंख्यानिरोधः। आवरणाभावमात्रमाकाशम्। त्रयमपीदमवस्तुभावमात्रं निरुपाख्यमिति मन्यन्ते। निःस्वरूपं निरुपाख्यम्। तत्र सन्तं भावमसन्तं करोमीति भावाद् विपर्य्ययेण बुद्धिक्रिया प्रतिसंख्या। तया भावानां बुद्ध्या पूर्वं प्रतीयमानानां पश्चात् प्रतीतिरुच्छिद्यते। सोऽयं बुद्धिविनाशो भावविनाशः प्रतिसंख्यानिरोधः। अबुद्धिपूर्वकस्तु स्तंभादीनां स्वरसभंगुराणामप्रत्ययोऽप्रतिसंख्यानिरोधः इत्येवं केचिद् व्याचक्षते ॥ वस्तुतस्तु बौद्धानां मते सर्वमिदमर्थजातं बौद्धं बुद्धिबोद्ध्यं बुद्धिमात्रसारमनादिवासनासंस्कारकृतनानाभेदभिन्नमद्वितत्वेन भाव्यते। न तु

बुद्धिं व्यतिरिच्येदमस्ति किञ्चित्। अस्तीति बुद्धिर्भवतीति न प्रतिपत्तव्यम्॥ अपि तु बुद्ध्यते इत्येवैषां भावानामस्तित्वम्। बुद्धिव्यतिरेकेण भावानामस्तित्वे प्रमाणाभावात्। बुद्धिश्चेयं क्षणं क्षणं विपरिणममाना सन्तानवती भवतीति तत्कृतरूपा इमे सर्वे भावाः सन्तानिनः। सन्तानोऽयं क्षणिकानां भावानां हेतुफलभावेन प्रवाहः॥ तत्र सन्तानेऽमी क्षणरूपा भावाः पूर्वं न सन्ति—तद् बुद्धिर्नास्ति। अथ सन्ति बुद्ध्यन्ते। क्षणान्तरे पुनर्न सन्तीति तद् बुद्धिर्निरुध्यते। इत्येवं क्रमे पूर्वमप्रतिसंख्यानिरोधो नामाभावः। स उत्तरक्षणभावप्रागभावः। अथ भावबुद्धेः पश्चात् पुनर्विनाशः। स बुद्धिपूर्वकत्वात् प्रतिसंख्यानिरोधः। स पूर्वक्षणभावो ध्वंसाभावः। द्वावेतौ विनाशौ भावदशायामेवैतत्पुरस्तात् पश्चाच्चोपपद्येते। यस्तु घटपटादीनामर्थजातानामेकदेशे क्वचित् सतामन्यत्रात्यन्ताभावः स आकाशो नाम तृतीयो विनाशः। एतद् विनाशत्रयातिरेकेण सर्वा एता बुद्धयो बुद्ध्यन्ते। तेऽमी भावा बुद्धिबोध्याः संस्कारोत्पाद्याः क्षणिकाश्चेति सिद्धान्तः।

अत्रेदं प्रत्युच्यते—प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् इति। विनाशत्रयादन्यद् बुद्धिबोध्यमित्युक्तम्। तत्र तावत् प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्याविनाशौ न संभवतः। सन्तानानां भावानाञ्चाविच्छेदात् तेषु तयोरप्राप्तेः। तौ हि सन्तानेषु वा विवक्षितौ स्यातां भावेषु वा। तत्र सन्तानेषु तावत् संतानिनामविच्छिन्नहेतुफलभावेन प्रवर्तमानानां सन्तानविच्छेदो नोपपद्यते। अथ भावानामप्येषां सर्वास्वप्यवस्थासु प्रत्यभिज्ञादर्शनादन्वय्यविच्छेद एवोपपद्यते। अनेनैव च दृष्टेनान्वय्यविच्छेदेन यत्रापि क्वचिदवस्थायामियं प्रत्यभिज्ञा स्पष्टं न दृश्यते तत्रापि सोऽविच्छेदोऽनुमीयते। तथा चैष भावानामपि निरन्वयो निरुपाख्योऽयं विनाशो न सम्भवतीति ब्रूमः।

अपि चास्तु वा सोऽयमुभयविधोऽपि विच्छेदस्तावताप्युभयथा दोषं पश्यामः। विनाशानन्तरं स्वयमुत्पत्तेरसम्भवात्। उत्पत्तेरनन्तरञ्च स्वयं विनाशासम्भवात्। "नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः"

इत्याहुः । अपि च—उत्पत्तिविनाशक्षणयोरन्तरतः क्षणान्तराभावेन पूर्वक्षणनाशायापूर्वक्षणोत्पादाय च प्रयत्नालाभादुत्पत्तिर्वा विनाशो वैतदुभयं न सम्भवति । अपि चामी अविद्यादिनिरोधं मन्यन्ते । स खलु यमनियमादिपरिकरौपयिकात् सम्यग्ज्ञानाद्वा जायते स्वयमेव वा । उभयथापि दोषादुभयानुपपत्तिः । आद्ये निर्हेतुकविनाशाभ्युपगमसिद्धान्तविरोधात् । द्वितीये च दुःखक्षणिकादिभावनात्मकमार्गोपदेशानर्थक्यात् ॥

अथ योऽयमाकाशो नाम तृतीयो विनाश इष्यते तत्रापि चायं निरुपाख्यत्वाभ्युपगमो नोपपद्यते । पूर्वोपात्तयोर्विनाशयोरिवैतस्मिन्नपि विनाशेऽनुपपत्तिहेतोरविशेषात् । अपि च ब्रूमः । गन्धादीनां गुणानां पृथिव्यादिवस्त्वाश्रयत्वदर्शनात् तदविशेषादाकाशे च श्रोत्रग्राह्यगुणाश्रयत्वेन वस्तुत्वप्रतिपत्तौ सम्भवन्त्यामवस्तुत्वलक्षणनिरुपाख्यत्वासिद्धिः । आत्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुः इत्यागमप्रामाण्याच्चाकाशस्य जन्यत्वजनकत्वाभ्यां परीक्षितस्य वस्तुत्वप्रतिपत्तेरवस्तुत्वासिद्धिः । सौगतोपात्ते वेदोपात्ते चाकाशे विशेषानुपपत्तेः ॥ ३ ॥

अनुस्मृतेश्चायं बुद्धिलक्षणविनाशो नोपपद्यते । अनुभवाहितसंस्कारादनुस्मरणमनुस्मृतिः । स चानुभवस्मरणयोरेककर्तृकत्वे संभवति । पुरुषान्तरोपलब्धविषये पुरुषान्तरस्य स्मृत्यदर्शनात् । तेनानुभवितुरात्मनः स्मरणोत्तरकालपर्य्यन्तं स्थायित्वप्रतिपत्तौ क्षणभङ्गवादः प्रत्याख्यातो भवति ।

अथाभावाद् भावोत्पत्तिरिति वैनाशिकसमयं प्रतिब्रूमः । नानुपमृद्य प्रादुर्भावाद् इत्याचक्षाणा वैनाशिका विनष्टाद् बीजादङ्कुरोत्पत्तेः विनष्टात् क्षीराद् दध्युत्पत्तेर्दर्शनात् कारणविनाशाद् कार्य्योत्पत्तिर्भवतीति मन्यन्ते । तन्नावकल्पते इत्याह—

"नासतोऽदृष्टत्वादिति" असतः कारणत्वं नोपपद्यते । अदृष्टत्वात् । न हि कुत्राप्यसतः कार्य्योत्पादकत्वं पश्यामः । स्वयमसतः कारणस्य कार्य्योत्पत्त्यै प्रयत्नालाभात् ॥ न चाप्यसतोऽर्थस्य कार्य्योत्पादाय परिग्रहणं संभवति । असतोऽर्थस्य अदृष्टत्वात् तत्र प्रयत्नलाभासंभवा न।

तस्माद्भावाद् भावोत्पत्तिर्नास्ति। अपि च—यद्यभावादपि हन्त भावोत्पत्तिः स्यात्तर्हि उदासीनानामनीहमानानामपि सर्वविधानि कार्य्याण्यनवरतमुपपद्येरन्। तथैव च धर्मविशेषसहकारित्वमनपेक्षमाणानां सर्वेषामेव सर्वत्र निर्विशेषं कारणत्वापत्तौ सर्वेषां कार्य्याणां सर्वत्र सिद्धिः स्यात्। न तथा भवति तस्मादनुपपन्नोऽयं बाह्यार्थवादिवैनाशिकसिद्धान्तः॥

योगाचारमतपरीक्षा ।

अथ विज्ञानैकस्कन्धवादिनः प्राहुः। सत्यसति वा बाह्येऽर्थे बुद्ध्यारोहमन्तरेण प्रमाणादिव्यवहारानवतारात् अन्तस्थ एवायं सर्वव्यवहारो न विज्ञानव्यतिरिक्तो बाह्योऽर्थोऽस्तीति सिद्धान्तः॥ तथाहि—घटपटादिविषयभेदप्रत्ययस्य ज्ञानगतविशेषव्यतिरेकेणानुपपत्तेर्ज्ञानेनैव तेषां विषयाकाराणामवरुद्धत्वादपार्थगर्थ्यं निष्कृष्यते। विषयविज्ञानयोः स्वप्नादिवत् सहोपलम्भनियमाच्चाभेदं प्रतिपद्यामहे। तस्माच्चैवं बहिरर्थाभावो निष्कृष्यते। स्वप्नमायामरीच्युदकगन्धर्वनगरादिप्रत्ययानां बाह्यमर्थं विनैव ग्राह्यग्राहकाकारतयोपपन्नतया तदविशेषाज्जागरितस्तम्भादिप्रत्ययानामप्यन्तरेणैव बाह्यमर्थं निष्पत्तिर्निष्कृष्यते। बौद्धबाह्याभिमानाभ्यां प्रत्ययवैचित्र्यन्तु वासनावैचित्र्यादवसेयम्। अनादौ संसारे बीजांकुरवद् विज्ञानानां वासनानां चान्योऽन्यतो निमित्तनैमित्तिकभावेन वैचित्र्योपपत्तेरप्रतिषिद्धत्वात्।

स्वप्नादिष्वन्तरेणाप्यर्थं वासनानिमित्तस्य ज्ञानवैचित्र्यस्य सर्ववादिसंमततया तद्रीत्यैवेहापि अनुमन्तुं शक्यत्वात्। तस्माद्विज्ञानातिरिक्तोऽयं बाह्योऽर्थो नास्तीति सिद्धम्॥

अत्रेदं प्रतिब्रूमः। नाभावो बाह्यार्थानामध्यवसातुं युक्तम्। स्तम्भः कुड्यं घटः पट इत्येवमद्धा बाह्यत्वेनार्थानामुपलब्धेः। उपलब्धस्यापलापानर्हत्वात्। ननु नाभाव उपलब्धेरिहाख्यायते; उपलब्धिव्यतिरिक्तस्तु बाह्योऽर्थः प्रत्याख्यायते इति चेत्तत्तुच्छम्। विषयव्यतिरिक्तोपलब्धेरनुपलब्धेः। विषयाश्चैते बाह्यत्वेनोपलभ्यन्ते। अत एव सर्वलोक-

साधारणीं बाह्यत्वेनोपलब्धिं प्रत्याचक्षाणा अप्येते वैनाशिका "अन्तर्ज्ञेय-रूपं बहिर्वदवभासते" इत्येवं सर्वलोकप्रसिद्धां बहिरवभासां संविदं प्रतिलभमानाः प्रत्याख्यातुकामाश्चैतं बाह्यमर्थं बहिर्वदिति वत्कारेणा-भिनयन्ति। तेनेयं बाह्यत्वोपलब्धिः सर्वप्रत्ययसिद्धोपपद्यते तथा चेदं बाह्यत्वं यद्युपलप्स्यते नूनं तर्हि सोपलब्धिरेवेदं प्रकारान्तरेण व्यतिव्यस्यते। यथोपलभ्यते न तथाभ्युपगम्यते। अभ्युपगमश्चायमुपलब्धिनिरपेक्षो न प्रमाणं भवितुमर्हति। उपलब्धिसारत्वात् सर्वेषां व्यवहाराणाम्। तस्मादिदं यद्यथोपलभ्यते तत्तथैवाभ्युपगन्तव्यमित्युपलब्धेरस्ति बाह्योऽर्थ इति ब्रूमः॥

यत्तूक्तं वैनाशिकैः स्वप्नादिप्रत्ययवद् बाह्यार्थनिरपेक्षा एवैते सर्वे प्रत्यया इति। तत्रेदं प्रतिब्रूमः "वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्" प्रत्ये-तव्यमिति। बाधाबाधौ हि वैधर्म्यम्। बाध्यते हि स्वप्नोपलब्धं वस्तु प्रबुद्धस्य न तु जागरितोपलब्धं क्वचिद् बाध्यते। अपि चान्यद् वैधर्म्यं भवति। स्मृतिरेषा यत् स्वप्नदर्शनम् उपलब्धिस्तु जागरितदर्शनम्। स्मृत्युपलब्ध्योश्चान्तरं भूयसानुभूयते लोके। स्मृतेरनुभवपूर्वकत्वमुप-लब्धेस्त्वपूर्वत्वमित्यादि॥

अथापि यदुक्तं विनाप्यर्थेन ज्ञानवैचित्र्यं वासनावैचित्र्यादिति तदपि प्रतिवक्तव्यम्। ज्ञानवैचित्र्योपपादकानां विचित्रवासनानां न भावो-ऽनुपलब्धेः। स्मृतिहेतुवासनोपलब्धिवदासां ज्ञानवैचित्र्योपपादकानां वासनानामुपलब्धिर्नास्ति। अर्थोपलब्धिनिमित्ता हि प्रत्यर्थं नानारूपा वासनाः सम्भवन्ति। अनुपलभ्यमानेषु त्वर्थेषु किंनिमित्ता हीमा विचित्रा वासना भवेयुः। संसारानादित्वेऽप्यप्रमाणस्यानादिवासनाविशेषाभ्युप-गमस्यानास्थेयत्वात्। अपि चैता वासनाः संस्कारविशेषाः स्युः संस्काराश्च नाश्रयमन्तरेणावकल्पन्ते। न चेह वासनाश्रयो भावः प्रतिपद्यते। प्रमाणतोऽनुपलब्धेः। नन्वेतदालयविज्ञानं वासनाश्रयः स्यादिति चेन्न। क्षणिकत्वाच्च तस्यानुपलब्धेः। देशकालनिमित्तापेक्षवासनाधीनस्मृतिप्रति-सन्धानादिव्यवहारो हि पूर्वापरकालोपपन्नैकान्वयिनि कूटस्थे पूर्वापर-

सर्वार्थदर्शिन्येवोपपद्यते । आलयविज्ञानस्थिररूपत्वाभ्युपगमे तु क्षणिकत्वसिद्धान्तभङ्गः । अपि चायं विज्ञानैकस्कन्धवादो यथा बाह्यार्थोपलब्ध्यादिहेतुभ्य इदानीं प्रत्याख्यातस्तथैवायं क्षणिकत्वाच्च प्रत्याख्यातो वेदितव्यः । तस्यापि क्षणिकवादितया क्षणिकत्वपक्षे प्रदर्शितानां दोषाणामेतत्सम्बन्धेनाप्युपनेयत्वात् ॥

अथायं सर्वशून्यत्ववादस्तु पूर्वोक्तैः सर्वैरेव दोषैः परिहृतो भवति । अपि च सर्वथाऽनुपपत्तेश्चायं परिहर्तव्यः । सर्वशून्यतायाः सर्वथानुपपत्तेः ॥

इति वैनाशिकमतनिरसनाधिकरणं तृतीयं वृत्तम् ॥ ३ ॥

४—अथ स्याद्वादिकसिद्धान्तपरीक्षा

तत्र विरुद्धानेकधर्मसमन्वयो जीवात्मपरिमाणं च विमृश्यते ॥

नैकस्मिन्नसंभवात् । ३३ । एवं चात्माकात्स्न्यम् । ३४ । न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः । ३५ । अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः । ३६ । [३३—३६]

जैनः, आर्हतः, विवसनः, लुञ्चितकेशः, स्याद्वादिक इत्येकार्थाः । दिगम्बरश्वेताम्बरभेदाद्द्विविधा स्याद्वादिका इत्थमाहुः । "जीवाजीवास्रवसंवरनिर्जरबन्धमोक्षाः सप्त पदार्थाः ।" जीवाजीवौ । भोक्तृभोग्यौ । विषयाभिमुख्येनेन्द्रियाणां प्रवृत्तिरास्रवः । तदास्रवसंवरणहेतुर्यमनियमादिः संवरः । निर्जरयति नाशयति कल्मषं संतप्तशिलारोहणादिर्निर्ज्जरः कर्मबन्धः । अथैतत्कर्मपाशनाशे सति सत्यलोकाकाशप्रतिष्ठायै सततोद्र्ध्वगमनं मोक्षः । तत्रैतयोर्जीवाजीवयोः पञ्चास्तिकाया भवन्ति । जीवास्तिकायः । पुद्गलास्तिकायः । धर्मास्तिकायः । अधर्मास्तिकायः । आकाशास्तिकायश्चेति । इदमस्तीत्येवं प्रतिपन्नः कतिपयधर्मनिचयोऽस्तिकायः पदार्थः । शरीरपरिमाणोऽयं जीवो भाव्यः । पूर्य्यन्ते गलन्तीति पुद्गलाः परमाणुसंघाः सम्यक्प्रवृत्तिहेतुर्धर्मः । ऊर्ध्वगतिस्वभावस्य जीवस्य ऊर्ध्वगतिप्रतिबन्धपूर्वकदेहस्थितिहेतुरधर्मः । आवरणाभाव

आकाशः। तत्र जीवास्तिकायस्त्रिविधः नित्यसिद्धोऽर्हन् मुख्यः। अथ सम्प्रतिमुक्ता इति विविधा मुक्तजीवा अथ बद्धाः संसारिजीवा इति ॥ अथ पुद्गलास्तिकायः षोढा पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि स्थावरं जङ्गमञ्चेति ॥ २ ॥ आकाशास्तिकायो द्विविधः। लोकाकाशः सांसारिकः। अलोकाकाशो मुक्ताश्रयः इति ॥ अथ जन्मकर्माष्टविधम्—तत्त्वज्ञानान्न मुक्तिरिति ज्ञानावरणीयम् आर्हतदर्शनान्न मुक्तिरिति दर्शनावरणीयं तीर्थङ्करप्रदर्शितेषु मोक्षमार्गेष्वनास्था मोहनीयम् मोक्षमार्गप्रवृत्तिविघ्नकरणमान्तर्य्यश्चेति चत्वारि घातीनि श्रेयोहन्तृत्वात्। अथ स्ववेद्याभिमानो वेदनीयं स्वनामाभिमानो नामिकम्। स्ववंशाभिमानो गौत्रिकम्। शरीरस्थित्यर्थकर्म आयुष्कमिति चत्वार्य्यघातीनि। एषां भावानामेकत्वमनेकत्वं वा नित्यत्वमनित्यत्वं वेत्येवं सर्वविधभावनायां सप्तभङ्गीनयं नाम न्यायमवतारयन्ति। १ स्यादस्ति। २ स्यान्नास्ति। ३ स्यादस्ति नास्ति। ४ स्यादवक्तव्यः। ५ स्यादस्त्यवक्तव्यः। ६ स्यान्नास्त्यवक्तव्यः। ७ स्यादस्ति नास्त्यवक्तव्यः। इति ॥ इत्थं वा नेत्थं वा किमपि निश्चितं वक्तुं न शक्यते। अनैकान्तिकमनिर्वचनीयं सर्वमिदमित्थं चानित्थं च संभवतीति स्याद्वादसिद्धान्तः। तत्रेदं प्रत्याख्यायते—

स्यादिदमेकं स्यादनेकं स्यादुभयथा स्यादिदं नित्यं स्यादनित्यं स्यादुभयथा इत्येवमयं विरुद्धधर्मद्वयसमावेशः प्रतिज्ञायते। स नोपपद्यते एकस्मिन्नसंभवात्। न ह्येकस्मिन् धर्मिणि युगपत् सदसत्त्वादिविरुद्धधर्मसमावेशः संभवति। तथाचेदमतथाचेदमित्यनिर्धारितरूपं ज्ञानं संशयज्ञानवदप्रमाणमेव स्यात्। सोऽयमेको दोषः प्रथमो विमर्शः ॥ १ ॥

एवमेवात्मनोऽकार्त्स्न्यं चापरो दोषो विमृश्यते ॥ शरीरपरिच्छिन्नं हि ते जीवं मन्यन्ते ॥ शरीराणाञ्चानवस्थितपरिमाणत्वान्मनुष्यजीवः कदाचिद्धस्तिजन्म प्राप्नुवन्नकृत्स्नं हस्तिशरीरं व्याप्नुयात्। अथ पुत्तिकाजन्म प्राप्नुवन् न कृत्स्नपुत्तिकाशरीरे संमीयेत। एकस्मिन्नपि जन्मनि कौमार-

यौवनस्थाविरेष्वसामञ्जस्यं स्यात्। नन्वयमनन्तावयवो जीवः। तस्यैतेऽवयवाः क्षुद्रशरीरे संकुचेयुर्महति च विकसेयुः। यथा दीपावयवानां घटे संकोचो गेहे विकास इति। पर्यायेण च बृहच्छरीरप्रतिपत्तौ जीवावयवा उपगच्छन्ति तनुशरीरप्रतिपत्तौ तु तेऽपगच्छन्ति इति चेत्तत्रोच्यते—

न च पर्यायादपि जीवावयवोपगमापगमाभ्यां जीवस्य देहपरिमाणत्वे तावदविरोधः शक्यः कल्पयितुम्॥ विकारादिभ्यो दोषेभ्यस्तथाक्लृप्तेरसंभवात्॥ अवयवोपगमापगमाभ्यां प्रतिक्षणमापूर्यमाणस्यापक्षीयमाणस्य चास्य जीवस्य विकारः संभाव्यते। विकारित्वाच्चानित्यत्वप्रसङ्गः। अनित्यत्वे च बन्धमोक्षाभ्युपगमो बाधितः स्यात्। कर्माष्टकपरिवेष्टितस्य जीवस्यालाबुवत् संसारसागरे निमग्नस्य बन्धनोच्छेदादूर्ध्वगामित्वं मोक्ष इति हि मन्यन्ते। सोऽनित्यस्यात्मनो न स्यात्। अपि चागच्छद्भिरपगच्छद्भिरवयवैरयमागमापायिधर्मवान् जीवः शरीरवदनात्मा स्यात्। कश्चिदवस्थितोऽवयव आत्मेति चेत्तत्रागच्छन्तोऽवयवाः कुतः प्रादुर्भवन्ति। अपगच्छन्तो वा कुत्र नीयन्ते। भूतेभ्यः प्रादुर्भूय भूतेष्वेव लीयन्ते इति तु नोपपद्यते। जीवस्याभौतिकत्वात्। तथा चैवमादिदोषप्रसङ्गात् पर्यायेणाप्ययवयवोपगमापगमौ नाभ्युपगन्तुं युज्येते॥

अपि च द्विविधोऽयं जीवात्माऽभ्युपेयते। संसारी च मुक्तश्चेति। तत्रान्त्ये मुक्तात्मनि अन्यपर्यायपरिवर्तनाभावेन परिमाणस्यैकरूपावस्थानात् तस्यैव जीवपरिमाणस्य विभुत्वस्य वास्तविकत्वमवगम्यते। उभयोश्च संसारावस्थमुक्तावस्थयोर्जीवयोर्नित्यत्वाध्यवसायादेकत्रान्त्ये मुक्तात्मनि परिमाणावस्थितेरुभयत्रात्मपरिमाणस्याविशेषो लभ्यते। संसारावस्थायां क्षुद्रमहन्नानाविधशरीरपरिग्रहादौपाधिकपरिमाणनानात्वोपपत्तावपि अन्त्यावस्थायां मुक्तौ विभुत्वपरिमाणस्थिरतायां दृष्टायां तदविशेषात् संसारावस्थायामपि तद्विभुत्वमेवं जीवपरिमाणं सिद्धं भवति। तथा च शरीरपरिमाणत्वाभिमानो जैनानामनास्थेयः॥

इति स्याद्वादिकमतन्निरसनं नामाधिकरणं चतुर्थं वृत्तम्॥ ४॥

५—अथ माहेश्वरसिद्धान्तपरीक्षा ॥

अत्र तावत् केचिदाहुः। प्रधानपुरुषेश्वरा जगत्कारणत्वेन प्रतिपत्तव्याः। प्रधानं प्रकृतिः कर्त्री पुरुषो जीवो भोक्ता ईश्वरः प्रधानपुरुषयोरधिष्ठाता निमित्तकारणम्। अथ शैवाः पाशुपताः कारुकसिद्धान्तिनः कापालिकाश्चेति चतुर्विधा माहेश्वराः। पशुपतिः पशुः पाशो मोक्षोपायश्चेति चत्वारोऽर्था विवेक्तव्याः। पशुपतिरीश्वरः। पशवो जीवाः। पाशो बन्धः। कार्य्यं कारणं योगो विधिः दुःखान्त इति पञ्च पदार्थाः पशुपाशविमोक्षोपायाः। तत्र कार्य्यं महदादिकम्। उपादानकारणं प्रधानम्। निमित्तकारणमीश्वरः। योगः समाधिः। विधिस्त्रिषवणस्नानादिः। दुःखान्तो मोक्षः। इत्येवं प्रकृतिनिरपेक्षस्य केवलस्याधिष्ठातुरीश्वरस्यायं कारणतावादोऽभ्युपगम्यते। सोऽयमप्रकृतीश्वरकारणतावादस्तर्ककल्पनामात्रसारो भवति। अतश्चैष सिद्धान्तः प्रतिवक्तव्यः॥

पत्युरसामञ्जस्यात् ।३७। सम्बन्धानुपपत्तेश्च ।३८। अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ।३९। करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ।४०। अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ।४१। [३७—४१]

पत्युरीश्वरस्य प्रधानपुरुषाधिष्ठातृत्वेन जगत्कारणत्वं नोपपद्यते। असामञ्जस्यात्। प्राणिनो हीमान् हीनमध्यमोत्तमभावेन विदधतस्तावदीश्वरस्य अस्मदादिवत् रागद्वेषादिदोषकालुष्यं प्रसज्ज्येत। प्राणिकर्मापेक्षितत्वाददोष इति चेन्न। असामञ्जस्यात्। शुभाशुभकर्मप्रवृत्तौ हि जीवस्य स्वातन्त्र्येऽधिष्ठातृत्वमीश्वरस्यापलप्यते। ईश्वरपारतन्त्र्येण प्रवृत्तौ तु रागद्वेषादिदोषप्रसक्तिस्तादवस्थ्यम्। अपि च जीवशुभाशुभकर्मप्रवर्तनायामीश्वरः स्वार्थेन प्रवर्तते चेदनीश्वरत्वप्रसङ्गः। एकान्ततः स्वार्थमन्तर्भाव्य तूदासीनत्वादीश्वरस्य पारार्थ्येन प्रवर्तनायां सामञ्जस्यं नोपपद्यते ॥ १ ॥ अथ सम्बन्धानुपपत्तेश्चायमीश्वरः प्रधानपुरुषयोरीशिता न सम्भवति। तथाहि प्रधानपुरुषेश्वराणां सर्वगतत्वान्निरवयवत्वाच्च तावत् संयोगसम्बन्धानुपपत्तेः। आश्रयाश्रयिभावानिरूपणात्तु समवाय-

लक्षणसम्बन्धानुपपत्तिः । कार्य्यकारणभावस्याद्य यावदनिर्धारितत्वात् तत्सम्बन्धानुपपत्तिः । अधिष्ठानानुपपत्तेश्चायं सिद्धान्तः प्रतिवक्तव्यः । न खल्वप्रत्यक्षे रूपादिहीनेऽस्मिन् प्रधानेऽधिष्ठातृत्वमीश्वरस्योपपद्यते । ननु यथा करणग्रामं चक्षुरादिकमप्रत्यक्षं रूपादिहीनं पुरुषोऽधितिष्ठति एवमयमीश्वरः प्रधानमधिष्ठास्यतीति चेन्न । भोगादिभ्यो हि करणग्रामस्याधिष्ठितत्वं गम्यते । न चात्र भोगादयो दृश्यन्ते । भोगोपगमे चेश्वरस्य भोक्तृत्वं स्यादिति जीवसाम्यं प्रसज्ज्येत ॥ ४ ॥

अपि चेते प्रधानपुरुषेश्वरा अनन्ता अभ्युपगम्यन्ते । ईश्वरस्य तु सर्वज्ञत्वं चेष्यते । तत्रैतेन सर्वज्ञेनेश्वरेण प्रधानस्य पुरुषाणामात्मनश्चेयत्ता परिच्छिद्यते न वा । परिच्छिद्यते चेत्—अन्तवत्त्वमेषामापद्यते । परिच्छिन्नस्यान्तवत्त्वरूपत्वात् । अथ नावच्छिद्यते चेत् तर्हीश्वरस्येयमसर्वज्ञता प्राप्नोति । तदित्थमन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वाऽवश्यमीश्वरस्यापद्यते । तदुभयमनिष्टमित्यसङ्गतोऽयं सिद्धान्तः ॥ ५ ॥

इति माहेश्वरमतनिरसनं नामाधिकरणं पञ्चमं वृत्तम् ॥ ५ ॥

अथ भागवतसिद्धान्तपरीक्षा ॥

अथ प्रकृतिरधिष्ठाता चेत्युभयात्मैकरूप ईश्वरः । स हि प्रकृतिसापेक्ष एवेदं सर्वं सृजति । वेदसिद्धमर्थं प्रतिपद्यमाना अपि केचिद् भागवताः कंचिदन्यं वेदानभ्युपगतमंशं प्रकल्प्याभ्युपगच्छन्ति । तथा हि—भगवानेवैको वासुदेवो निरञ्जनज्ञानस्वरूपः परमार्थतत्त्वम् । स चतुर्धात्मानं विभजते—वासुदेवव्यूहरूपेण संकर्षणव्यूहरूपेण प्रद्युम्नव्यूहरूपेण अनिरुद्धव्यूहरूपेण च । तत्र परमात्मा वासुदेवः । जीवात्मा संकर्षणः । मनः प्रद्युम्नः । अहङ्कारोऽनिरुद्धः । इति । तेषां वासुदेवः परा प्रकृतिः । इतरे संकर्षणादयः कार्य्यम् ।

तमित्थंभूतं भगवन्तमिष्ट्वा भगवन्तं प्रतिपद्यते । इति ॥ तत्रैषां सन्ति केचिदंशाः प्रत्याख्येया इति ब्रूमः ।

उत्पत्त्यसंभवात् । ४२ । न च कर्तुः करणम् । ४३ ।

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः । ४४ । विप्रतिषेधाच्च । ४५ ।
[४२—४५]

तथा हि-यत्तावदुच्यते—वासुदेवात् संकर्षण उत्पद्यते, ततः प्रद्युम्नः; ततोऽनिरुद्ध इति । स एषोंऽशो नोपपद्यते । उत्पत्त्यसंभवात् । न परमात्मनो जीवस्योत्पत्तिः सम्भवति । जीवस्यानित्यत्वादिदोषप्रसङ्गात् । भगवत्प्राप्तिलक्षणमोक्षासंभवाच्च । नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः (२ । ३ । १७) इत्यत्र जीवोत्पत्तिं भूयोऽपि प्रत्याख्यास्यामः ॥

अपि चेह कर्तुर्जीवात् संकर्षणात् प्रद्युम्नसंज्ञं मनः करणमुत्पद्यते इत्याह । तदपि नोपपद्यते लोकशास्त्रविरुद्धत्वात् । न च लोके कर्तुः पुरुषात् करणं परश्वादिकमुत्पन्नं दृश्यते । न चैवंभूतां श्रुतिमुपलभामहे । अथ वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाश्चत्वारोऽप्येते वैज्ञानिका भावा एकस्यैव च परमार्थतत्त्वस्य क्रमिका व्यूहविशेषा इत्येवं विज्ञानादिभावे वा न च तदप्रतिषेधः संभवति । ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तस्य समस्तस्यैव जगतो भगवद्व्यूहत्वाविशेषात् । परस्परतो विप्रतिषेधाच्च । भगवन्तो वासुदेवा एवैते चत्वारो व्यूहा इत्येको वादः । वासुदेवात् संकर्षणस्ततः प्रद्युम्नस्ततोऽनिरुद्ध इत्येवं क्रमिको जन्यजनकभाव इत्यन्यो वादः । एवमिह विप्रतिषेधो दृश्यते । चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयोऽलब्ध्वा शाण्डिल्य इदं शास्त्रमधिगतवानित्येवं वेदाच्च विप्रतिषेधो दृश्यते । तस्मादवैदिकमिदं दर्शनं भवति । इति ।

इति भागवतमतनिरसनं नामाधिकरणं षष्ठं वृत्तम् ॥

इति द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ २ । २ ॥

अथ शारीरकविज्ञाने द्वितीयाध्याये तृतीयपाद आरभ्यते

उपनिषत्सु पञ्चभूतानामन्तःकरणानां प्राणानां चेश्वरादुत्पत्तिक्रमे विरोधाभासा भासन्ते तन्निरसनायेदानीमुपक्रम्यते । तत्रादौ पञ्चभूतानामुत्पत्तिर्विमृश्यते ॥

आकाशः

न वियदश्रुतेः । १ । अस्ति तु । २ । गौण्यसम्भवात् । ३ । शब्दाच्च । ४ । स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् । ५ । प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः । ६ । यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् । ७ । [१—७]

वियत् तावदिदमीश्वरादुत्पन्नमस्तीति प्रतिजानीमः । किन्त्वत्र केचित् तावदाहुः । न वियदुत्पद्यते ॥ उपनिषत्सु "सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत तत्तेजोऽसृजत"— इत्यादिपूत्पत्तिप्रकरणेषु वियदुत्पत्तेरश्रुतेः ॥ १ ॥ यत्तु "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः"-इत्येवमादिना तैत्तिरीयके क्वचिदस्योत्पत्तिश्रुतिरस्ति सा गौणी भाव्या । आकाशोत्पत्तेरसंभवात् । समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणेभ्यो हि किल सर्वमुत्पद्यमानं भवति । द्रव्यस्य चैकजातीयमनेकं च द्रव्यं समवायिकारणं भवति । न चाकाशस्यैकजातीकमनेकं च द्रव्यमारम्भकमस्ति यस्मिन् समवायिकारणे सत्यसमवायिकारणे च तत् संयोगे आकाश उत्पद्येत । तदभावात्तु तदनुग्रहप्रवृत्तं निमित्तकारणमप्यत्र नोपपद्यते । उत्पत्तिमतां च तेजःप्रभृतीनामुत्पत्तेः प्राक् च पश्चाच्च विशेषो दृश्यते । यथा हि तेजोजननात्पूर्वं नासीत् प्रकाशः पश्चात्तु समवर्तत इति विशेषो भवति ॥ नैवमाकाशोत्पत्तेः पूर्वं पश्चाद्वा कश्चिदतिरेको दृश्यते । किं हि प्रागुत्पत्तेरनवकाशमशुपिरमच्छिद्रं बभूवेति शक्यतेऽध्यवसातुम् । तस्मादुत्पत्तिमत्पृथिव्यादिवैधर्म्यादस्य विभुत्वादिलक्षणस्याकाशस्योत्पत्त्यभावो निर्धार्य्यते । एवं स्थिते यत्र क्वचिदुत्पत्तिः श्रूयते सा गौणी भवितुमर्हति । दृश्यन्ते चैवं गौणाः प्रयोगा लोके च वेदे च । लोके तावत्—घटाकाशः करकाकाशो गृहाकाशः इति भेदव्यपदेशो भवति । आकाशं कुरु आकाशो जात इत्युत्पत्तिव्यवहारो भवति । वेदेपि—

आरण्यानाकाशेष्वालभेरन्—इति श्रूयते । तस्मादीदृशी वियदुत्पत्तिश्रुतिर्गौणी प्रतिपत्तव्या ॥ २ ॥ शब्दाच्चाकाशस्यानुत्पत्तिर्विज्ञायते ॥ "वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतम्" इत्यमृतत्वमाकाशस्य दर्शयति । अमृतस्य च नोत्पत्तिरुपपद्यते । "आकाशात्मा आकाशशरीरं ब्रह्म आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः"—इत्याकाशेन सर्वगतत्वनित्यत्वाभ्यां ब्रह्मोपमिमानस्ताबाकाशस्यापि धर्म्मौ सूचयति । तथा चैतस्माच्छ्रुतिवाक्याद् ब्रह्मवदाकाशमनुत्पन्नं गम्यते । अतश्च क्वचिदियं वियदुत्पत्तिश्रुतिर्गौणी कल्प्यते । तेनानुत्पत्तिरेवाकाशस्यावधीयते ॥ ३ ॥ अत्रेदमाक्षिप्यते "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधिवनस्पतयः" इति हि सा तैत्तिरीयकाणां श्रुतिरस्ति । तत्रैकस्य संभूतपदस्य परेषु वायुतेजःप्रभृतिष्वनुवर्तमानस्य मुख्यत्वमाकाशे तु प्रथमे गौणत्वमिति द्वैभाव्यं नोपपद्यते इति चेत् तत्र प्रतिब्रूमः । स्याच्चैकस्यापि संभूतशब्दस्य विषयविशेषवशाद् गौणो मुख्यश्च प्रयोगो ब्रह्मशब्दवत् । दृश्यते हि—"तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व । तपो ब्रह्म" इत्यस्मिन्नधिकारे तावदेकस्यैव ब्रह्मशब्दस्यान्नादिषु गौणः प्रयोग आनन्दे च मुख्य इति । ब्रह्मविज्ञानसाधने हि तपसि ब्रह्मशब्दोयं भक्त्या प्रयुज्यते ब्रह्मणि तु विज्ञेये तदञ्जसा । तथेहापि संभूतशब्दोऽयमाकाशे भक्त्या तदितरभूतेषु त्वञ्जसा प्रयुक्तः स्यात् । तस्मादनुत्पत्तिरेवाकाशस्यावसीयते । गौणी चेयमाकाशोत्पत्तिश्रुतिर्व्यवतिष्ठते इति भाष्यम् ॥

इत्थमस्मिन्नेकदेशिसिद्धान्ते प्रसक्ते तत्प्रतिवादाय सिद्धान्तमतं प्रदर्श्यते ॥ एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म इति । येनाश्रुतं श्रुतं भवति । अमतं मतम् । अविज्ञातं विज्ञातमिति । कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति । आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितमिति इत्येवमादयो हि श्रुतौ ब्रह्मविषयाः प्रतिज्ञाः

श्रूयन्ते। तत्र यद्याकाशस्यानुत्पत्तिः प्रतिपन्ना स्यात् अवश्यं तर्हि तस्मादेकस्माद् ब्रह्मणः पुनराकाशस्य व्यतिरेको निष्पद्येत तेन च नभसा द्वितीयेनेदं ब्रह्म सद्वितीयं प्राप्नोति। न चैकस्मिन् ब्रह्मणि विदिते तत्तर्हि सर्वं विदितं स्यात् तथा चेतत् प्रतिज्ञाहानिः स्यात्। शब्देभ्यः श्रुतिवाक्येभ्यो हि सर्वेषामेषामाकाशादीनामर्थजातानां ब्रह्माव्यतिरेकस्य प्रतिपन्नत्वात्। सति तु ब्रह्मणोऽस्याकाशस्य व्यतिरेके एकविज्ञानेन सर्वं विज्ञायते इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत। तस्मादाकाशस्यात्मोत्पन्नत्वविज्ञानात् प्रकृतिविकाराव्यतिरेकन्यायेन सर्वैकात्म्यं प्रतिपद्य श्रुतिप्रतिज्ञाहानिरुपरोद्धव्या॥ सूत्रेऽस्मिन्नहानिरिति विच्छेदमिच्छति शंकरस्तन्न युक्तं पश्यामः॥

यत्तु "सदेवेदमग्र आसीत् ततेजोऽसृजत" इत्येवं छान्दोग्यश्रुतावश्रुतेर्न वियदुत्पद्यते इत्युक्तं तदसत्। "आत्मन आकाशः संभूतः" इत्येवं तैत्तिरीयश्रुतौ वियदुत्पत्तेः श्रूयमाणत्वात्। यत्तूभयोः प्रथमजत्वासंभवादेकस्य गौणत्वं वक्तव्यमित्याहुस्तदप्यसत्। उत्पत्तिश्रुतिषु कार्यकारणसम्बन्धविवक्षायामपि प्रथमोत्पन्नत्वस्याविवक्षितत्वादुभयश्रुत्योरविरोधात्। तैत्तिरीयके तृतीयत्वेन श्रुतस्य तेजसोऽप्यात्मजन्यत्वं न व्याहन्यते। यथा खल्वस्याः पृथिव्याः पर्वतरत्नधातुरसौषधिवनस्पत्यादयः पृथक् पृथक् स्वतन्त्रा नाना सृष्टयो दृश्यन्ते—एवमेव च भिन्नभिन्ना हि ब्रह्मणः सृष्टिधाराः प्रवर्तन्ते। तत्र च प्रत्येकधाराक्रमेऽवश्यं प्रथमजत्वं वानुजत्वं चेष्यते। यथा तेजोऽबन्नसृष्टिधारायां प्रथमं तेजः तत आपः ततोऽन्नमिति। एवमाकाशादिसृष्टिधारायां प्रथममाकाशं तृतीयं तेज इति। तत्रापि क्रमे तेजोऽबन्नानां पौर्वापर्यं नापलप्यते तस्मादविरोधः। एवं भूतसृष्टिधारायामाकाशस्य प्रथमजत्वेऽपि नैकान्ततस्तस्याविशेषेण सर्वास्वेव सृष्टिधारासु प्रथमजत्वं विवक्ष्यते। ब्रह्मैव सर्वस्य प्रथमजमिति श्रुत्या ब्रह्मणः सर्वप्राथम्योपदेशादन्यत्र प्रथमजत्वानुपदेशो सर्वप्राथम्यं नामधेयमित्यादिदृष्टप्रायत्वात्। तथा चाकाशादिसृष्टिधारायां यत् तृतीयं तेजः तत आरभ्यापि शक्यते सृष्टिधारा वक्तुमिति नैतावता श्रुत्योर्विरोधः

आपद्यते। अतश्च सर्वा सृष्टिश्रुतिः साम्येन प्रमाणं न त्वेकेकापि गौणी शक्यावधारयितुम् ॥

यत्पुनरुक्तमसंभवाद् गौणी वियदुत्पत्तिश्रुतिरिति। तत्र ब्रूमः। न खल्वाकाशोत्पत्तौ असंभवाशंका कर्त्तव्या ॥ यावद्विकारं तु विभागो लोके लक्ष्यते इति। घटघटिकोदञ्चनादयो यावन्त एवैते विकाराः क्वचन दृश्यन्ते तेषु सर्वत्र विभागं पश्यामः। विभागश्चाकाशस्य पृथिव्यादि-भ्योऽवगम्यते। तस्मात्सोऽपि विकारो भवितुमर्हति। एतेन दिक्कालमनःपर-माण्वादीनां कार्य्यत्वं व्याख्यातम्। आकाशादिभ्यो विभक्तत्वादात्मनस्तु कार्य्यत्वं नापद्यते। आत्मन आकाशः संभूत इति श्रुत्याऽऽकाशादि-सर्वोत्पत्तिहेतोरस्यात्मनोऽप्रत्याख्येयस्वभावत्वेनाकार्य्यत्वात्। आकाशस्य तूत्पत्तिमतः कार्य्यत्वावगमात् ॥ यत्तु समानजातीयमनेककारणद्रव्यं व्योम्नो नास्तीति तत् प्रत्युच्यते। न तावत् समानजातीयमेवारभते न भिन्नजातीयमिति नियमोऽस्ति। नानाजातीयैः सूत्रगोवालादिभिरपि रज्जु-सृष्टेर्दृष्टत्वात् ॥ नाप्येनकमेवारभते नैकमिति नियमोऽस्ति द्रव्यान्तरैर-संहत्यायमेकैकः परमाणुर्मनश्चाद्यं स्वकर्म्मारभत इत्येवम् अणुमनसोराद्य-कर्म्मारम्भाभ्युपगमात्। तस्माद् ब्रह्मकार्य्यं वियदिति सिद्धम्। शंकर-व्याख्यानुसारेणेदं सूत्रं व्याख्यातं किन्तु नातितरामिदं व्याख्यानं साधूपपद्यते ॥

वयं तु ब्रूमः। यावद्यमेकैकोऽर्थो दृश्यते प्रत्येकं तत्र द्वैविध्यं द्रष्टव्यम्। अमृतं च सत्यं चेति। अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितमिति सर्वेषु विशेषेष्वविशेषं किञ्चिदेकं तत्त्वममृतं नाम। प्राणो वा अमृतम्। नामरूपे सत्यम् ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः इति श्रुतेर-मृतम् तदव्याकृतं सन्नामरूपाभ्यामित्थं भेदेन व्याक्रियते। घटपटादीनां कूपवापीपल्वलसरःकासारनदीसमुद्रादीनामन्योन्यभेदकयोर्नामरूपयोर्व्य-तिरेकेण भावनायामविशेषैकभावत्वोपपत्त्या विकारत्वानुपपत्तावपि सर्वत्र तद्भेदोपपत्तेर्नामरूपाधीनत्वावगमात्। तस्माद् नामरूपे एवैतद्विकारत्वोप-

पत्तिहेतुः। वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुतिर्नामरूपयोरेवैतद्विकारत्वोपपादकत्वमाह । तत्र च नामैतद्विभक्तं विकारं प्रयोजयति। नामविभागश्च रूपविभागादुपपद्यते। सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते इति श्रवणात्। स चायं नामरूपविभागो यावद्विकारमुपलभ्यते । विभागाधीनत्वादेवैषां सर्वेषां विकाराणां सर्वत्रास्य विभागस्य नाप्राप्तत्वात्। स चायं विभागः प्रतिविकारमाकाश एवोपपद्यते लोकवत्। लोकः स्थानमायतनमवकाशः। विभाग एवायतनमेकैकस्यार्थस्य लोकः। यावद्विभागमेव तस्य तस्यार्थस्योपलब्धेः । आकाश एव चायं नामरूपलक्षणो विभागो भाव्यः। आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता इति श्रवणात्। तथा चायमाकाशो यदि नोपादीयेत स तर्हि कोऽप्येष विकारः स्यात्। तथा च यावद्विकारं नाप्राप्तो विकारोपपादको विकारात्माऽयमाकाशो विकार एवोपपद्यते। स च नान्यः स्याद् ब्रह्मणः प्रजातः स्यात् । तस्माद्ब्रह्मकार्यं वियदिति सिद्धम् ॥

वायुः। तेजः। आपः। पृथिवी।

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ।८। असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ।९। तेजोऽतस्तथा ह्याह ।१०। आपः ।११। पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ।१२। तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्सः ।१३। विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ।१४। अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात्।१५। [८—१५]

वायुः

मातरिश्वा वायुः। एष खलु वायुस्तावदनेकविधः श्रूयते । तत्रादौ सर्वतः प्रथमो ब्रह्मवायुः। ऋक्सामयजूंषि ब्रह्म। तत्र यजुर्नामेदं ब्रह्मयजुर्वाय्वाकाशौ। स एष वायुः प्राणो नाम। अथ रोदस्यन्तरिक्षे च्न

तदितरे वायवश्चत्वारः श्रूयन्ते । ऐन्द्राग्नोऽन्यो विश्वकर्म्माऽन्यः सार्वदेवत्योऽन्यो दिश्योऽन्य इति ॥ अपि च मरुतो रुद्रपुत्रासः सप्तसप्तकाः खल्वन्ये वायवः ॥ अथापो वायुः सोम इति भृगवो व्याख्यायन्ते । तत्रायं भृगुर्वायुश्चतुर्विधः—सविता पवमानो मातरिश्वा वात इति भेदात् । तेष्वेतेषु वायुभेदेषु मरुदन्ता वायवो देवाः । ते तावदत्र नाधिक्रियन्ते । भूताधिकारप्रकरणे देवानामनधिकारात् । मातरि पृथिव्यां श्वयतेऽभिव्याप्नोतीति मातरिश्वा वायुर्भूतविशेषो विवक्षितः मातरिश्वपदमितरेषां त्रयाणामुपलक्षणम् । भृगुत्वसाधर्म्यात् ॥

अत्र कश्चिदेवमाशङ्कते । एष वायुर्नोत्पद्यते । सदेवेदमग्र आसीत् तत्तेजोऽसृजतेति छान्दोग्यश्रुतौ तेजःप्रभृतेरेवोत्पत्त्याम्नानाद् आकाशवद्वायोरप्युत्पन्नत्वेनाश्रुतत्वात् । तत्रेदमुच्यते । आकाशवदेवायं वायुरप्युत्पन्नो द्रष्टव्यः । आत्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निरित्येवमादिना तैत्तिरीयकश्रुतौ तदुत्पत्तिश्रवणात् । आकाशद्वारकोत्पन्नस्यापि वायोर्ब्रह्मोत्पन्नत्वं नापहीयते । तेनाथर्वणश्रुतौ मातरिश्वनो वायोर्ब्रह्मोत्पन्नभृगुद्वारकोत्पत्तिर्न विरुध्यते । इत्थं भूतवायूनामुत्पत्तिश्रवणादेषां देवताविधानां वायूनामप्युत्पत्तिरभ्युपगन्तव्या प्रजात्वेनोभयेषां साधर्म्यात् । ननु तर्हि यथायं देवतावायुर्वायुत्वसाधर्म्यादुत्पन्नत्वेन प्रतिज्ञायते स तथाऽयमाद्यो यजुर्वायुरपि कस्मान्नोत्पन्न आख्यायते वायुत्वाविशेषात् । नेति ब्रूमः । असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः । वाग्वाकाशो यजुर्ब्रह्म । ब्रह्मतो जायमानमपीदं ब्रह्म स्वयंप्रजात्वेनाभ्युपगन्तुं युज्यते । अपौरुषेयं ह्येदं ब्रह्म स्वयं नानाभावैर्विवर्तते । सदेवेदमग्र आसीदेकरसं नित्यम् । तस्य च सतोऽयमसंभवो जन्मानभ्युपगमः । अनुपपत्तेः । असतो हि पश्चाज्जन्माख्यानं संभवति । त्रिकालाबाध्यस्य तु सर्वप्रभवस्य यजुर्ब्रह्मणः कथंकारं जन्माद्युपपन्नं स्यात् । तस्मादस्य सतो ब्रह्मवायोरुत्पत्तिर्नास्ति । किन्तु भूतवायोर्देववायोश्चोत्पत्तिरात्मनः सकाशाद् द्रष्टव्या । अत्र सूत्रे शाङ्करव्याख्यानं नातीवप्रसङ्गसङ्गतं पश्यामः । इति व्याख्यातो वायुः ॥ २ ॥

तेजः

तेजसो योनिं प्रति विप्रतिपत्तिः श्रूयते—छान्दोग्ये सन्मूलत्वं तेजसः आश्रितम्। तैत्तिरीयके तु वायुमूलत्वम् इति। तत्रैनं निर्णयं ब्रूमः। तेजोऽत इति। अत एव हि वायोस्तेजः प्रजायते। तथा ह्याह तैत्तिरीयके वायोरग्निरिति। अव्यवहिते हि तेजसो ब्रह्मजत्वे वायोरग्निरितीयं श्रुतिर्व्याकुप्येत। नन्वेवं वायुमूलत्वेऽभ्युपगते सन्मूलत्वं श्रूयमाणं व्याकुप्येतेति चेन्न। तस्याः श्रुतेः पारम्पर्य्यजत्वेऽप्यविरोधात्। द्विविधा हि श्रुतिर्भवति—अक्रमसृष्टिवादिनी क्रमवत्सृष्टिवादिनी चेति। तत्रेयमाद्या सर्वथोपपद्यते। यथा ह्येषा भवति— तत्तेजोऽसृजतेति। यदापि ह्याकाशं वायुं च सृष्ट्वा वायुभावापन्नं ब्रह्म तेजोऽसृजतेति कल्प्यते तदाप्यस्य तेजसो ब्रह्मजत्वं न विरुध्यते। तस्याः शृतं तस्या दधि तस्या आमिक्षेत्यादिवत्॥ अथैषा क्रमवादिनी तु श्रुतिः क्रमव्यतिरेकं न क्षमते वायोरग्निरिति। न हि खलु ब्रह्मजन्यस्याग्नेर्ब्रह्मजन्याकाशजन्यवायोः सकाशादुत्पत्तिः श्राव्यमाणोपपन्ना भवति। ननु क्रमोपदेशेनेयं श्रुतिरुपपन्ना स्यात्। ब्रह्मणः प्रथमं तावद् आकाशः संभूतः। तदनन्तरं ब्रह्मणो वायुः। वायोरूर्ध्वं ब्रह्मण एवायमग्निः संभूत इति चेन्नैतदेवं क्रमोपदेशप्रकल्पनं शक्यं वक्तुम्। वायोरग्निर्जात इत्येवं क्लृप्ते कारकार्थयोगे संभवति वायोरूर्ध्वमग्निर्जात इत्येवं कल्प्यस्योपपदार्थयोगस्यानौचित्यात्॥ स तपस्तप्त्वेदं सर्वमसृजतेत्यविशेषसृष्टिश्रवणं तु सत्यामपि तेजसो वायोरुत्पत्तौ न विरुध्यते इत्युक्तमिति भाव्यम्॥

आपः

तेजसो हीमा आपो जायन्ते। तथा ह्याह—अग्नेरापः इति। तदपोऽसृजतेति च। नन्विहापि तु विप्रतिपत्तिः श्रूयते। तेजस आपो जायन्तेइत्युक्तम्। अथान्यत्राह—स प्रजापतिर्ब्रह्मैव प्रथममसृजत त्रयीमेव विद्याम् ब्रह्मास्य सर्वस्य प्रतिष्ठा। तस्यां प्रतिष्ठितः

सोऽपोऽसृजत वाच एव लोकात् । वागेवास्य सासृजतेति । तेनैतस्या वाच आपो जायन्ते । वाग्विकारास्ता आपः इत्यर्थः प्राप्नोति । अथान्यत्राह—प्रजापतिर्वा इदमग्र आसीदेक एव । तस्माच्छ्रान्तात् तेपानादापोऽसृज्यन्त इति तेनैतद्ब्रह्मविकारस्ता आप इत्यर्थः प्राप्नोति । अवश्यं चैतदेवं तैत्तिरीयकश्रुत्यास्तात्पर्य्यं नेयम् । अन्यथा स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च इति प्रजापतेरेवाविशेषेण श्रूयमाणानां सर्वासां सृष्टीनां व्याकोपापत्तेः । इति । अथान्यत्राह—आप एवेदमग्र आसुः। ता आपः सत्यमसृजन्त। सत्यं ब्रह्म। ब्रह्म प्रजापतिम्। प्रजापतिर्देवानिति । तेनैता आपः सर्वप्रभवस्य ब्रह्मणोऽप्युत्पादिन्यो नित्याः सिद्धयन्ति न त्वेतास्तेजसो वा वाचो वा ब्रह्मणो वा जायन्ते इत्ययमर्थः प्राप्नोति इति चेत्तत्र ब्रूमः । द्विविधा ह्येता आप इष्यन्ते—अस्ति वै चतुर्थो देवलोक आप इति श्रुतेर्देवलोकविशेषास्ता अन्याः । भूतविशेषास्तु ता अन्याः । तत्र इदं तावत् प्रकरणं भूताधिकारेण प्रक्रान्तम् । तेजसो हि ता आपो जायन्ते या भूतानि । अत्रार्थे नैताः श्रुतयो विप्रतिपद्यन्ते । तासामभूतापोविषयत्वात् । अथ या एता आपो वाचो लोकादसृज्यन्त तासामयं सर्गः संसर्गो न त्वपूर्वा सृष्टिर्विवक्ष्यते । अग्निचयनीये सावित्रहोमे स्रुक्स्रुवप्रयोगोपपत्तौ—"यो वै स प्रजापतिरासीदेष स स्रुवः । प्राणो वै स्रुवः प्राणः प्रजापतिः अथ या सा वागासीदेषा सा स्रुक् अथ यास्ता आप आयन् वाचो लोकाद्—एतास्ता यामेतामाहुतिं जुहोति अथ स प्रजापतिस्त्रय्या विद्यया सहापः प्राविशदेष स यैरेतद्यजुर्भिर्जुहोति" इति श्रुतौ ध्रुवातः श्रुवे ततः श्रुचि ततो ह्याहुतिभावे प्राप्तिः । तत्राहुतौ यदाग्नेयीभिरष्टाभिर्यजुर्भिर्जुहोति तदेष प्रजापतिस्त्रय्या विद्यया सहापः प्रविशति । इत्येवं संसर्गपरम्परादृष्टान्तविधया देवलोकात् प्रजापतिप्राणे ततो वाचि ततः आपोभावेऽनुवृत्ति-

मात्रमपां विधीयते। तत्र यास्ता आप आयन् वाचोलोकादित्युत्तर-स्वारस्येनापां सतीनामेव वाचोलोकादागमनं प्राप्नोति न तु वाग्विकारत्वम्। अवस्थामात्रपरिवर्त्तने वाचोऽपूर्वसृष्टेरविवक्षितत्वात्। अथ सत्यं वै प्रजापतिरिति श्रूयते। स यदयं प्रजापतिरनया त्रय्या विद्यया सहापः प्राविशत् तदेतदाह—ता आपः सत्यमसृजन्तेति। तेन च सत एवैतस्य प्रजापतेः सत्यस्याप्सु प्रवेशो नामायं सर्गपदार्थः। अथ यत् सत्यं ब्रह्म, ब्रह्म प्रजापतिमित्याह। सोऽयं पारम्परिकसृष्टिधारायामर्वाक् सृष्टिप्रदेशः। तथा हि वाग्लोकादपां सृष्टौ तास्वप्सु त्रय्या विद्यया सह संप्रविष्टात् प्रजापतेः पुनर्ब्रह्मैव प्रथममसृज्यत "त्रय्येव विद्या तदस्य तन्मुखमेवासृज्यत। अथ यो गर्भोऽन्तरासीत् सोऽग्निरसृज्यत" इति हि वाजसनेयश्रुतौ श्रूयते। अग्निश्च प्रजापतिराख्यातः। तथा चापः प्रजापतौ प्राविशन् प्रजापतिरप्सु प्राविशत् ततोऽन्यः प्रजापतिः प्रादुरभवत् इत्येवमुत्तरोत्तरसृष्टिधारायां जन्यजनकत्वव्यत्यासस्योपपन्नत्वादविरोधो द्रष्टव्यः। तथा च वायोरिवासंभवस्तु सतोनुपपत्तेरिति प्रतिज्ञानाद् भूतातिरिक्तानामपामस्तु तेजसोऽनुपपत्तिः भूतजातीयानां त्वपामुत्पत्तिस्तेजस एवेति सिद्धान्तः॥

पृथिवी

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः।

ता आपोऽन्नमसृजन्तेति श्रूयते। तत्रैतदन्नं पृथिवी विवक्ष्यते न तु कृतान्नमोदनादिकमकृतान्नं व्रीहियवादिकं वा अधिकारात् रूपात् शब्दान्तराच्च। तथा हि—तत्तेजोऽसृजत तदपोऽसृजत ता अन्नमसृजन्तेति महाभूताधिकारे पठितोऽयमन्नशब्दः क्रमप्राप्तां पृथिवीं गमयति। अथ यत् कृष्णं तदन्नस्येति कृष्णरूपमुपादीयमानं पृथिव्यनुगुणत्वादेनां गमयति। कृष्णा हीयं पृथिवी प्रतिपद्यते। उपदिशन्ति हि पौराणिकाः शार्वरीमेतां पृथिवीच्छायाम्। सा च स्पष्टं कृष्णा भासते। यानि तु मृदां यत्र तत्रेमानि नानारूपाणि दृश्यन्ते तानीमानि सूर्य्यरश्मिपरिपाकवशाद्

वैकारिकाणि नेयानि । अपि चान्नशब्दस्य पृथिवीपरत्वे श्रुत्यन्तरमपि प्रमाणमुपलभामहे । अस्ति हि अद्भ्यः पृथिवीति तैत्तिरीयश्रुतिः । तद्यदपां शर आसीत् तत्समहन्यत । सा पृथिव्यभवदिति च वाजसनेयश्रुतिः । पृथिव्या ओषधयः । ओषधिभ्योऽन्नमिति च । तथा चान्नशब्दस्य पृथिवीपरत्वेऽधिगते पृथिव्युत्पत्तिश्रुतीनामेकवाक्यत्वमुपपद्यते इति नास्ति विप्रतिपत्तिः ॥

पञ्चभूतानि

इत्थमीश्वरादेवैतानि पञ्चभूतान्युत्पद्यन्ते इति तावन्निरूपितम् । तत्र यदिदमुक्तम् आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवीति । तेनैतेषामाकाशादीनामुत्तरोत्तरसृष्टौ स्वातन्त्र्यं प्राप्नोति । ईश्वरस्य तु तेषु स्रष्टृत्वं पारम्पर्येण गौणं कश्चित्प्रतीयात् तदपत्रादाय पुनरिदानीं ब्रूमः । तदभिध्यानादेव तु तल्लिंगात् सः, इति ॥ तस्येश्वरस्यैवाभिध्यानात्तु तेषामुत्पत्तिः प्रतिपत्तव्या । ईश्वर एव हि तेन तेनात्मनाऽवतिष्ठमानोऽभिध्यायंस्तं तं विकारं सृजतीति विद्यात् । सोऽकामयत—बहुस्यां प्रजायेयेति प्रस्तुत्य "सच्च त्यच्चाभवत् तदात्मानं स्वयमकुरुत" इत्येवं तस्यैव सर्वात्मभावे लिङ्गदर्शनात् । अपि च तत्तेज ऐक्षत । ता आप ऐक्षन्त इत्यादिषु सृष्टिवाक्येषु यदिदमचेतनेक्षणं स्रष्टरि सर्वत्रेक्षणं श्रूयते तल्लिङ्गमीश्वराभिध्यानस्य पश्यामः । ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगदिति श्रुत्या सर्वाभिव्याप्तस्येश्वरस्यैव चिदात्मनस्तदीक्षणव्यापारोपपत्तेः । नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा इति—श्रुत्येश्वरातिरिक्तेष्वीक्षितृत्वप्रतिषेधात् । तस्मादीश्वरकर्तृक एव सर्वो भूतसर्ग इति सिद्धम् ।

प्रतिसंचरः

इत्थं चेह भूतानामयमुत्पत्तिक्रमश्चिन्तितः । अथेदानीमेषामप्ययक्रमश्चिन्त्यते । उत्पत्तिस्थितिप्रलया भूतानामीश्वरायत्ताः श्रूयन्ते यतो जायन्ते येन जीवन्ति यदभिसंविशन्तीति । तत्रोत्पत्तौ तावत् क्रमः श्रुत्यन्तरे

दर्शितः। प्रलये तु क्रमो न श्रूयते। तथा च तत्रानियमः प्राप्नोति। तस्माद् ब्रूमः। विपर्य्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च—इति। अत उत्पत्तिक्रमाद् वैपरीत्येन तु प्रलयक्रमो द्रष्टव्यः। उपपद्यते चैवं लोके। येन क्रमेण हि सोपानमारोहति ततो विपरीतक्रमेणावरोहतीति। अपि चोपपद्यते अद्भ्यो जातं हिमकरकाद्यब्भावमेवाप्येतीति। आतश्चेयं पृथिवी स्थितिकालव्यतिक्रान्तौ नूनमपोऽपीयात्। आपस्तेजोऽपीयुः। एवं क्रमेण सूक्ष्मं सूक्ष्मतरमनन्तरमनन्तरतरं कारणमपीत्य सर्वं कार्य्यजातमन्ततः परमकारणमीश्वरमेवाप्येतीत्युपपद्यते। तेनायमीश्वरादिरीश्वरान्तो भूतसर्ग इति सिद्धम्॥ स्मर्य्यते चैवम्।

जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते।
ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयते॥ इत्यादौ॥

इति पञ्चभूतानामुत्पत्तिप्रलययोः श्रुतिसामञ्जस्यं व्याख्यातम्॥

इति भूतचिन्ता समाप्ता॥ १॥

अन्तःकरणानि

तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः। आकाशाद्वायुः। वायोरग्निः। अग्नेरापः। अद्भ्यः पृथिवीत्येवमात्मनस्तावदानन्तर्य्येण भूतोत्पत्तिस्तित्तिरिश्रुतौ श्रूयते। तदनुसारादुत्पत्तिक्रमोऽयमाख्यातः। किन्त्वाथर्वणश्रुतौ भूतोत्पत्तेः प्रागात्मनोऽस्मादन्तरतो विज्ञानमनसी क्रमेणोत्पद्येते इति श्रूयते—

"एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च।
खं वायुर्ज्योतिरापः पृथ्वी विश्वस्य धारिणी॥"॥ इति॥

अत्रैतत् प्राणपदं विज्ञानलिङ्गं भवति।

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः॥

इति स्मृत्येकवाक्यत्वात् । तथा चान्तरा करणोत्पत्त्या पूर्वोक्तक्रम-भङ्गः प्रसज्ज्यते इति चेन्न । अविशेषात् । आत्मनोऽस्मात् प्रथमं करणा-न्युत्पद्यन्ते चरमं भूतानि । प्रथमं वा भूतान्युत्पद्यन्ते चरमं करणानीति—उभयथाप्यत्र विशेषो नास्ति ॥ आथर्वणे हि समाम्नायक्रममात्रं करणानां भूतानां चोपदर्शितं नतूत्पत्तिक्रम उच्यते । श्रुत्यन्तरैकवाक्य-त्वेन तथैवाभ्युपगन्तव्यत्वात् । आम्नायते ह्यन्यत्र भूतक्रमात् पृथगेव करणक्रमः । यथा—प्रजापतिर्वा इदमग्र आसीत् स आत्मानमैक्षत । तद्वाचमसृजत इत्यादि । स मनोऽसृजत तन्मन एवासीत् । तदा-त्मानमैक्षत । अन्नमयं हि सौम्य मनः । आपोमयः प्राणः । तेजो-मयी वागिति च । तथा च नास्ति भूतोत्पत्तिक्रमभङ्गः ॥ इति करणो-त्पत्तौ श्रुतिसामञ्जस्यं भाव्यम् ॥ इति अन्तष्करणचिन्ता ॥ २ ॥

अथ जीवचिन्ता

१—जन्ममृत्युविमर्शः

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात् तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावि-त्वात् ।१६। नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः । १७ । [१६ । १७]

२—चैतन्यविमर्शः ।

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥ [१८]

३—परिमाणविमर्शः ।

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् । १९ । स्वात्मना चोत्तरयोः । २० । नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् । २१ । स्वशब्दोन्मानाभ्यां च । २२ । अविरोधश्चन्दनवत् । २३ । अवस्थितिवैशेष्या-दिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि । २४ । गुणाद्वा लोकवत् ।२५। व्यतिरेको गन्धवत् । २६ । तथा च दर्शयति । २७ । पृथगुप-देशात् । २८ । तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥ [१९—२९]

४—बुद्धियोगविमर्शः ।

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् । ३० । पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् । ३१ । नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वान्यथा । ३२ । [३०-३२]

५—कर्म्मत्वविमर्शः ।

कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् । ३३ । विहारोपदेशात् । ३४ । उपादानात् । ३५ । व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्य्ययः । ३६ । उपलब्धिवदनियमः । ३७ । शक्तिविपर्य्ययात् । ३८ । समाध्यभावाच्च । ३९ । यथा च तक्षोभयथा । ४० । [३३—४०]

६—ईश्वरानुग्रहप्रेक्षित्वविमर्शः ।

परात्तु तच्छ्रुतेः । ४१ । कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः । ४२ । [४१—४२]

७—ईश्वरांशत्वविमर्शः ।

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके । ४३ । मन्त्रवर्णाच्च । ४४ । अपि च स्मर्य्यते । ४५ । प्रकाशादिवन्नैवं परः । ४६ । स्मरन्ति च । ४७ । अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् । ४८ । असन्ततेश्चाव्यतिकरः । ४९ । आभास एव च । ५० । अदृष्टानियमात् । ५१ । अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् । ५२ । प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ५३ ।

[४३—५३]

१—अथ जीवस्य जन्ममरणविमर्शः ।

जातो मृत इत्यादिव्यवहारदर्शनाज्जीवस्याप्युत्पत्तिप्रलयौ भवत इति लोकसाधारणाः प्रतिपद्यन्ते । श्रूयते च—

"विधुं दद्राणं समने बहूनां युवानं सन्तं पलितो जगार ।
देवस्य पश्य काव्यं महित्वा अद्याममार सह्यः समानः" १॥

"मृतश्चाहं पुनर्जातो जातश्चाहं पुनर्मृतः" इत्यादि । अपि चाक्षरादमुष्मान् परमात्मनो भोक्तॄणां जीवात्मनामुत्पत्तिप्रलयावुच्येते— "यथा सुदीप्तात् पावकाद् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षराद्विविधाः सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति" इति ॥ परमात्मना सरूपा हीमे जीवात्मानो भवन्ति । तत्र चैतन्ययोगात् । अथ क्वचित् पुनरस्य मृत्युजन्माभावः श्रूयते— "न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः । अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे इति "जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियते" इति च ॥

तथा चैतद्विप्रतिपत्तौ निर्णयो वक्तव्यः । न जीवस्योत्पत्तिप्रलयौ भवत इति । शास्त्रफलसम्बन्धान्यथानुपपत्तेः । शरीरानुविनाशिनि हि जीवे शरीरान्तरगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थौ विधिनिषेधावनर्थकौ स्याताम् ॥

यत्तु पुनरस्य जन्ममरणव्यपदेशो लोके दृश्यते । स खलु चराचरव्यपाश्रयोऽयं व्यपदेशो भाक्तः स्यात् ॥ स्थावरजङ्गमानि हि भूतानि जायन्ते च म्रियन्ते च । तस्मादेतौ जन्ममरणशब्दौ मुख्यतया स्थावरजङ्गमशरीरविषयौ सन्तौ तत्स्थे जीवात्मन्युपचर्य्येते ॥

तद्भावभावित्वात् ॥ शरीरप्रादुर्भावतिरोभावयोर्हि सतोर्जन्ममरणशब्दौ प्रवर्तमानौ भवतः । न हि शरीरसम्बन्धादन्यत्र जीवोऽयं जातो वा मृतो वा केनचिदुपलभ्यते । दर्शयति च शरीरसंयोगवियोगनिमित्तावेवैतौ जन्ममरणशब्दौ ॥

"स वाऽयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमानः स उत्क्रामन् म्रियमाण इति" ॥ १ ॥

ननु भाक्तयोरेव जन्ममरणयोर्व्यपदेशात् स्वतोऽस्य जीवस्योत्पत्तिप्रलयौ न स्त इत्युक्तं तन्न युक्तं प्रतीमः । श्रुतिविरुद्धत्वात् । तथा हि जन्म-

मरणधर्म्मित्वाभावेऽभ्युपगम्यमाने जीवस्य द्वैविध्यं प्राप्नोति । परमात्मवदेवायमन्यः कश्चिदविनश्वरोऽर्थः स्यात् ॥ अथवा अविकृतोऽयं जीवः परमात्मैव नान्यः स्यात् । उभयथापि नोपपद्यते ॥ तत्त्वान्तरत्वाभ्युपगमे तावदेकस्मिन् विदिते सर्वमिदं विदितमिति प्रतिज्ञाव्याकोपापत्तिः । अथानन्यत्वमपि न संभवति । लक्षणभेदादस्य जीवस्य परमात्मत्वेन प्रतिपत्तुमशक्यत्वात ॥ अपहतपाप्मत्वादिधर्म्मको हि परमात्मा । तद्विपरीतस्तु जीवः । विभागादस्य विकारत्वसिद्धेः । यावान् ह्याकाशादिः प्रविभक्तोऽर्थः स सर्वो विकारः । तस्य चाकाशादेरुत्पत्तिः पूर्वं निर्धारिता । तथा चैतस्य जीवस्यापि प्रतिशरीरं विभक्तत्वोपगमादुत्पत्तिर्भवितुमर्हति इति चेत् । तत्र ब्रूमः । नात्मा जीव उत्पद्यते । जीवोत्पत्तेरश्रुतेः । ननु न केवलमश्रवणं युक्तिसिद्धाया उत्पत्तेः प्रतिषेधहेतुः संभवतीति चेत् सत्यम् । नित्यत्वाच्च ताभ्योऽनुत्पत्तिः प्रतिपद्यते । नित्यत्वमजत्वं चास्य जीवस्य श्रुतिभ्योऽवगम्यते । अजत्वमविकारित्वमविकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवात्मनाऽवस्थानं ब्रह्मात्मना च । न चैवं रूपस्योत्पत्तिरुपपद्यते ॥ ताश्च श्रुतयो यथा—

न जीवो म्रियते ॥ १ ॥ स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म ॥ २ ॥ न जायते म्रियते वा विपश्चित् ॥३॥ अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः ॥ ४ ॥ तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ॥ ५ ॥ अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि ॥ ६ ॥ स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः ॥ ७ ॥ तत्त्वमसि ॥ ८ ॥ अहं ब्रह्मास्मि ॥ ९ ॥ अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः ॥ १० ॥

इत्येवमाद्या नित्यत्ववादिन्यः श्रुतयो जीवस्योत्पत्तिमपवदन्ति । ननु प्रविभक्तत्वाद्विकारो विकारत्वाच्चोत्पद्यते जीव इत्युक्तमिति चेत् । तत्रोच्यते । नास्य विभागः स्वतोऽस्ति ॥ "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः

सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा" इति श्वेताश्वश्रुतेरेकस्यैवास्य जीवस्य बुद्ध्याद्युपाधिनिमित्तं प्रविभागप्रतिभानमाकाशस्येव घटादिसंबन्धनिमित्तम्। श्रूयते हि—"अविनाशी वा अरे अयमात्माऽनुच्छित्तिधर्म्मा। मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति" इति। "अयमात्मा ब्रह्म। विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः" इत्येवमादिना शास्त्रेणाविकृतस्यैकस्यैव ब्रह्मणोऽनेकबुद्ध्यादिमयत्वम्। तथा चैकत्वान्नित्यत्वादविभक्तत्वाच्चास्य जीवस्योत्पत्तिप्रलयौ न स्त इति सिद्धम्।

२—अथ जीवस्य चेतनाचेतनत्वपरीक्षा।

एष खलु जीवः स्वतोऽचेतन एवागन्तुकचैतन्यतया चेतनो भातीति वैशेषिका आहुः। नित्यचैतन्यस्वरूप इति सांख्या आहुः। तदित्थं विप्रतिपत्तौ सिद्धान्त उच्यते—ज्ञोऽत एवेति उक्तं हि। एष खल्वात्मा जीवो नोत्पद्यते परब्रह्मैवेदमविकृतमुपाधिसंपर्काज्जीवभावेनात्रनिघ्नते इति। तत्रेदं नित्यचैतन्यस्वरूपं परं ब्रह्माम्नायते—"नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति। अनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः। प्रज्ञानघन एवेति।

तथा चास्यैव परब्रह्मणः पुनरुपाधिसंसर्गान्मात्राभेदेन जीवत्वमुपपद्यते इत्युक्तम्। अत एव कारणादस्य जीवस्य नित्यचैतन्यस्वरूपत्वमग्न्यौष्ण्यप्रकाशवद् गम्यते॥ ननु जीवस्य नित्यचैतन्यत्वे सुप्तमूर्च्छितग्रहाविष्टानामप्यविशेषाच्चैतन्यं स्यात्। ते पृष्टाः सन्तो न वयं किञ्चिदचेतयामहीति जल्पन्ति। अथ स्वस्थाश्चेतयन्ते। तेनायं कादाचित्कचैतन्यत्वादागन्तुकचैतन्यो जीव आत्मेति प्राप्नोति। इति चेत् नैतदस्ति। असुप्तः सुप्तानभिचाकशीतीति प्रतिपत्तव्यम्। अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा॥

इत्येवं सर्वैः करणद्वारैरिदं वेदेदं वेदेति विज्ञानेनानुसंधानादस्य विज्ञानरूपत्वसिद्धिः॥ अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति नातोऽ-

न्योऽस्ति द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता इति सिद्धान्तात्। ननु नित्यस्वरूपचैतन्यत्वे घ्राणाद्यानर्थक्यमिति चेन्न। तेषां गन्धादिविषयविशेषपरिच्छेदार्थत्वात्॥ आह हि—गन्धाय घ्राणमित्यादि। यत्तु सुप्तादयो न चेतयन्ते इत्युक्तम्। तत्परिहृतं श्रुत्या।

यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति। न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वात्। न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत् पश्येत् इत्यादिना॥

तथा चेतयितव्यविषयाणामप्रत्यासत्त्येयमचेतयमानतोपपद्यते न तु जीवात्मनश्चैतन्याभावात्। यथा वियदाश्रयस्य प्रकाशस्य प्रकाश्याभावादनभिव्यक्तिर्न स्वरूपाभावात् तद्वत्। तस्मान्नित्यचैतन्यस्वरूप एवायं जीवात्मेति सिद्धम्॥ २॥

३—अथ जीवस्याणुत्वमहत्वादिपरिमाणपरीक्षा।

अथैष जीवोऽणुपरिमाणो वा महत्परिमाणो वेति जिज्ञासन्ते। तत्र तावदात्मनो द्वैविध्यं श्रूयते—अणुत्वं च महत्त्वं च।

"अणोरणीयान् महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम्" इति "तस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित्तस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चिद्" इति।

इत्थं चात्माणुत्वविभुत्वश्रुतीनां विरोधादप्रामाण्यं प्राप्नोति। परस्परविरुद्धयोरुक्तपरिमाणयोरणुत्वमहत्त्वयोरेकत्र सामञ्जस्यासंभवात्। अतस्तत्परिहारार्थं श्रुतीनां च सामञ्जस्यं कल्पयितुमेके तावदीश्वरपक्षे विभुत्वं व्यवस्थाप्य जीवस्याणुत्वं व्यवस्थापयन्ति। तथा हि तन्मतमादौ प्रदर्श्यते—

नित्यचैतन्योऽयं नित्यो जीवात्मा नोत्पद्यते इत्युक्तम्। तथा चासौ पर एवात्मा कैश्चिदुपाधिभिः संपृक्तः कार्य्यप्रवेशेन लक्षणाभेदं गतो जीवसंज्ञामायाति। तथा च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिश्रुत्याऽस्य

परस्यात्मनो यद्यप्यानन्त्यमभ्युपपद्यते तथाप्युपाधिसंबन्धवशादतिरिक्तां जीवावस्थाङ्गमितस्य तस्य मात्रासंसर्गो व्यवतिष्ठते। अत एव श्रूयते चास्मिन्नुत्क्रान्तिगत्यागतीनामभिसंबन्धः। तथा हि उत्क्रान्तिस्तावत्— "स यदाऽस्माच्छरीरादुत्क्रामति सहैवैतैः सर्वैरुत्क्रामति" इति। अथ गतिः—"ये वैके चास्माल्लोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीति"। अथागतिरपि—तस्माल्लोकात् पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्म्मण" इति ॥ इत्थमुत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणादस्मिन् जीवे परिच्छेदो विज्ञायते। विभोः सर्वत्र सतो गमनस्यासंभाव्यमानत्वात् ॥

अत्र कश्चिद् ब्रूयात् इह खलु यथा वियद्व्यापिभिः सूर्य्यरश्मिभिर्जलपात्रे संभवतः प्रतिबिम्बस्य जलसम्बन्धनिवृत्तौ परस्यां देवतायां स्वज्योतिषि संपत्तिः संभाव्यते तथा सर्वजगद्व्यापिनोऽप्यस्य परमात्मनः कैश्चिद्विज्ञानरश्मिभिः शरीरविशेषे संभवतो जीवसंज्ञस्य चिदाभासस्य शरीरसम्बन्धनिवृत्तौ परस्यां देवतायां स्वज्योतिषि संपत्तिः संभाव्यते। तथा चेयमुत्क्रान्तिरित्थं व्यापिनोऽप्यात्मनः संभवतीति चेत्। तत्र ब्रूमः। अस्त्वेवमुत्क्रान्तिरुपाधिनिमित्ता। किन्तु स्वात्मना चोत्तरयोरभिसंबन्धं पश्यामः। विद्याकर्म्मसंबन्धेनायं जीवात्मा स्वात्मनैव खलु नानालोकेषु यातायातं कुरुते। तत्रायं यदि जीवः परिच्छिन्नो न स्यान्न स तर्हि पुण्यापुण्याभ्यां कर्म्मभ्यां व्यवच्छिद्येत। न चैतस्य पुण्यापुण्यगतयः पृथक्त्वेनोपपद्येरन्। तस्मादवश्यमेतस्य जीवस्य स्वात्मना परिमाणवत्त्वं लभ्यते। परिमाणं चैतस्य त्रैविध्येन संभवति— अणु वा मध्यमं वा महद्वेति। तत्र तावदणुरेवायं जीव इति ब्रूमः ॥

केचित्त्वाहुः। नाणुरेतच्छ्रुतेः। नायं जीवात्मा कश्चिदणुर्वक्तव्यः। अणुत्वविपरीतपरिमाणश्रवणात्। स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु। आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इत्येवं हि महदस्य परिमाणं श्रूयते इति चेन्नैतदेवं युक्तं वक्तुम्।

इतराधिकारात्। नैताः श्रुतयो जीवाधिकारेणाम्नाताः। किन्तु विरजः पर आकाशादित्येवं परमात्मानमधिकृत्येदं महत् परिमाणमाचक्षते। "योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु"—इति शरीरमेवाधिकृत्येदं महत्त्वमाम्नायते इति न भ्रमितव्यम्। अणुपरिमाणस्यैवास्य जीवस्य महापरिमाणवता परमात्मना वास्तविकाभेदस्येह विवक्षितत्वात्। अतश्चायमपीतर एवाधिकारी द्रष्टव्यः॥ स्वशब्दोन्मानाभ्यां चैतस्य जीवस्याणुत्वं विज्ञायते। तथा हि—"एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पञ्चधा संविवेश"—इति प्राणसंबन्धाज्जीव एवायं स्वेनात्मशब्देन तावदिहाणुत्वेनोपदिश्यते। आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्ट इति च स्वेनावरशब्देनोपात्तोऽयं जीवः खल्वाराग्रमात्रयोन्मीयते। अपि च—

"बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागो जीवः स विज्ञेयः"—इत्युन्मानं जीवशब्देनोपात्तस्यात्मनोऽणिमानं नियमयति॥ नन्वणुत्वे सत्येकदेशस्थस्यात्मनः कृत्स्नदेहगतोपलब्धिर्विरुध्यते। दृश्यते तु वर्मण्यालोमभ्य आनखाग्रेभ्यः सर्वां शरीरयष्टिमभिव्याप्यैतच्चैतन्योपलब्धिरिति चेत् तत्र ब्रूमः। अविरोधश्चन्दनवद्द्रष्टव्य इति। यथा हि गन्धमयश्चन्दनबिन्दुः शरीरैकदेशस्थः कृत्स्नदेहव्यापिनमाह्लादं जनयति एवमयमात्माऽप्येकदेशस्थः कृत्स्नदेहव्यापिनीमुपलब्धिं करिष्यति। अपि चायं गन्धोऽणुरूप एव यथा चन्दनस्य सर्वाण्येवाङ्गानि पर्य्याप्यावतिष्ठते तथायमणुरूपो जीवात्मा शरीरस्य सर्वाण्येवाङ्गानि पर्य्याप्यावतिष्ठते। तस्मादविरोधः। ननु चन्दनवदयमात्मा नोपपादयितुं शक्यः—अवस्थितिवैशेष्यात्। आत्मनो ह्यस्य चन्दनवद्देहैकदेशस्थत्वं नोपलभामहे। तस्माच्चन्दनापेक्षयैतस्यात्मनोऽवस्थितौ वैशेष्यं भवतीति नैव चन्दनदृष्टान्त उपपद्यते इति चेन्न। अभ्युपगमात्। अभ्युपगम्यते ह्यात्मनोऽपि चन्दनस्येव देहैकदेशवृत्तित्वम्। हृदि हि स श्रूयते। हृदि ह्येष आत्मेति। स वा एष आत्मा हृदि इति। कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्त-

ज्योतिः पुरुषः इत्येवमादि। तथा चैकदेशस्थस्य सतश्चन्दनस्य कृत्स्ने शरीरे गन्धत उपलब्धिवदेकदेशस्थस्य सतोऽप्यात्मनः कृत्स्ने शरीरे विज्ञानत उपलब्धिरस्तीति साम्यान्नावस्थितिवैशेष्यं शक्यमाक्षेप्तुम्। ननु चन्दनस्य सावयवद्रव्यत्वात् तदीयसूक्ष्मावयवद्रव्यत्वात् तदीयसूक्ष्मावयवविसर्पणेन संभाव्यते कृत्स्ने शरीरे गन्धोपलब्धिः। इह त्वणोरस्यात्मनो निरवयवद्रव्यतया तदवयवविसर्पणं नोपपद्यते। इत्यवस्थितिवैशेष्यं स्याद् इति चेत्—अस्तु तर्हि गुणाद्वा लोकवत्। अणोरस्य जीवात्मनोऽयं चैतन्यगुणः परितः प्रसर्पन्नालोमभ्य आनखाग्रेभ्यः कृत्स्ने शरीरे विभवतीति वक्ष्यामः। ननु नैतदपि शक्यं विज्ञातुम्। गुणानां गुणिद्रव्यव्यतिरेकेणानवस्थानात्। न हि पटस्य शुक्लो गुणः पटव्यतिरेकेणान्यत्रानुभूयते इति चेत् कश्चिद् ब्रूयात्—तं प्रति ब्रूमः। संभवति व्यतिरेको गन्धवदिति। गन्धद्रव्यव्यतिरेकेणापि दूरस्थघ्राणेन्द्रिये गन्धवृत्तिवदस्याणोर्जीवस्य चैतन्यगुणव्यतिरेको भविष्यति। यत्तु गुणस्य सतो गन्धस्यापि सहैवाश्रयेण विश्लेष इति कश्चित् प्रतीयात् तदसत्। तथासति गुणवतो मूलद्रव्यस्याचिरेण क्षयप्रसङ्गात्। दृश्यते तु तस्य पूर्वोत्तरयोरवस्थयोर्गुरुत्वादिसाम्योपलब्ध्याऽनपक्षीणत्वम्। यत्तु केचिद् ब्रुवते। अवश्यमिदं गन्धद्रव्यं वायुस्थं गन्धापसरणेन क्षीयते। विश्लिष्टानां त्ववयवानामत्यल्पतया सन्नपि विश्लेषो नोपलक्ष्यते। सूक्ष्मा हि गन्धपरमाणवः सर्वतो विप्रसृता नासिकापुटमनुप्रविशन्तो गन्धबुद्धिमुत्पादयन्ति—इति तत्तुच्छम्। परमाणूनामतीन्द्रियत्वेऽपि स्फुटगन्धोपलब्धेः। तस्माद् गुणवद्द्रव्यव्यतिरेकेण यथा विशुद्धगन्धस्यैवेयं परितोऽभिव्याप्तिः—एवमणोरेवास्य जीवस्यायं चैतन्यगुणः कृत्स्ने शरीरेऽभिव्याप्नोतीति संभवतीति। तथा च दर्शयति शास्त्रं हृदयायतनस्याणुपरिमाणस्यात्मनश्चैतन्येन गुणेन सर्वशरीराभिपर्याप्तत्वम्। "आलोमभ्य आनखाग्रेभ्यः" इति॥ तत्र यथा गन्धद्रव्यपरमाणुर्मूलस्थानादन्यत्रान्यत्राभिप्रसरंस्तत्र तत्र स्वं गुणमनुभावयति एवमेवायमात्मा हृदयस्थानाद्रश्मिद्वाराऽभिप्रसरन् करचरणादिषु तत्र तत्रेदं चैतन्य-

मनुभावयति । तत्रावश्यमंशवत् प्रचरतोऽस्यात्मनोऽयं प्रज्ञागुणः सद्वात्मना विभवन् प्रत्यासीदतीति प्रतिपद्यामहे । पृथगुपदेशात् । प्रज्ञया शरीरं समारुह्य (कौ० ३ । ६) इत्येवं कौषीतकीयादौ चैतन्यगुणेनैवास्य शरीरव्यापित्वं पृथक्त्वेनोपदिश्यते । "तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय"—इति चास्य शरीरात् पृथग विज्ञानोपदेशः । तस्मात् सिद्धमणुपरिमाणोऽयं जीवात्मेति ॥

इत्थं जीवस्याणुत्वमेके व्यवस्थापयन्ति । तत्र ब्रूमः । नेत्थं जीवस्याणुत्वं शक्यं कल्पयितुम् । यद्ययं जीवः कश्चिदपूर्वोऽर्थं उत्पद्येत स तर्हि कदाचिदणुत्वेनापि शक्येताध्यवसातुम् । वस्तुतस्तु नायमुत्पद्यते जीवो नाम कश्चिदपूर्वोऽर्थः । किन्तु तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुत्या परस्यैव ब्रह्मणः प्रवेशश्रवणात् तदात्मोपदेशाच्च तत्परब्रह्मैव कस्यांचिदवस्थायां जीव उच्यते इत्युक्तम् । तथा चैतत्परब्रह्मणो विभुत्वसिद्धान्तात् तदभिन्नस्यैतस्य जीवस्यापि चैतद्विभुत्वमेव निष्कृष्यते । अतः

"स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु ।"

इत्येवंजातीयका जीवविषया विभुत्ववादाः संगच्छन्ते । न खलु हृदयमात्रस्थस्य जीवस्याणोर्गुणो गुणिव्यतिरेकेण सर्वां शरीरयष्टिमभिव्याप्तुं शक्नोति । गुणस्य गुणिदेशत्वात् । अनाश्रित्य तु गुणिनं गुणत्वमेवैतस्य गुणस्य हीयेत । प्रदीपप्रभायाश्च द्रव्यान्तरत्वं व्याख्यातम् । गन्धोपि गुणत्वाभ्युपगमात् साश्रय एव सञ्चरितुमर्हति । अन्यथा गन्धस्य गुणत्वहानिप्रसङ्गात् । तथा चोक्तं भगवता द्वैपायनेन—

"उपलभ्याप्सु चेद् गन्धं केचित् ब्रूयुरनैपुणाः ।
पृथिव्यामेव तं विद्यादपो वायुं च संश्रितम् ॥" इति ॥

यत्तु गन्धविप्रसारे गन्धाश्रयस्यापि मूलद्रव्याद्विश्लेषश्चेद् गुणवतो मूलद्रव्यस्य तर्हि केनचित् कालेन क्षयः प्रसज्ज्येतेति केचिदाक्षिपन्ति तदप्यवैज्ञान्यम् । गन्धापसरणद्वारा गन्धद्रव्याणामपक्षयस्यावश्योपलब्धेः । मूलद्रव्यतो विश्लिष्टानामेव चाणूनां सर्वतः प्रसारेण गन्धोपलब्धेरुपपन्न-

त्वात् । तथा चेदं जीवस्य चैतन्यं यदि कृत्स्नं शरीरमभिव्याप्नोति न स तर्हि जीवोऽणुः संभवति। औष्ण्यप्रकाशयोरग्निस्वरूपधर्म्मत्ववच्चैतन्यस्यैव जीवस्वरूपधर्म्मतया गुणगुणिनोरविभागेनावस्थानाच्चैतन्यवति शरीरे कात्स्न्र्येन जीवाभिव्याप्तेरभ्युपगन्तुमौचित्यात् । ननु यद्येवं विभुर्जीव इत्यभ्युपगम्यते कथं तर्हि तदणुत्वतदुत्क्रान्त्यादिव्यपदेश इति चेत् तत्र ब्रूमः। तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेश इति । अयं भावः । "स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः । पाप्मभिः संसृज्यते, स उत्क्रामन् म्रियमाणः पाप्मनो विजहाति" इति वाजिश्रुतेः, "मर्त्यं वा इदं शरीरमात्तं मृत्युना । तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानम् । आत्तो वै सशरीरः प्रियाप्रियाभ्याम् । एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इति छान्दोग्यश्रुतेश्च ।

शरीरमभिसंभवतो जीवस्य भवति पाप्मना गुणेनाभिसम्बन्ध इति कृत्वा तस्य जीवस्य ये गुणा बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नादयः तत्प्राधान्यात्तु बुद्ध्युपाधिधर्म्माध्यासनिमित्तं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणं संसारित्वं भजतोऽस्य नित्यमुक्तस्यासंसारिणोऽकर्तुरभोक्तुरात्मनः संभवत्ययमणुव्यपदेशः तदुत्क्रान्त्यादिव्यपदेशश्च न स्वतः । वालाग्र शतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः सविज्ञेयः सचानन्त्याय कल्पते । इत्यणुत्वं जीवस्योपदिश्य तस्यैव पुनरानन्त्यविधानात् औपचारिकाणुत्ववतः पारमार्थिकानन्त्याभ्युपपत्तावेवैतद्विरुद्धोपदेशगमकञ्जस्यं संभवति । न चेदमानन्त्यमेवौपचारिकं शक्यते विज्ञातुम् । सर्वोपनिषत्सु जीवे ब्रह्मात्मभावस्य प्रतिपन्नत्वात् । आराग्रमात्रो ह्यवरोपि दृष्टः इत्येतदपि बुद्धिगुणसंबन्धेनैव शिष्यते । एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्य इत्येतदणुपरिमाणत्वमप्यस्योपाध्यभिप्रायं दुर्ज्ञानत्वाभिप्रायं वा

द्रष्टव्यम्। प्रज्ञया शरीरं समारुह्येत्यादिष्वपि भेदोपदेशेषु बुद्ध्यैवोपाधिभूतया शरीरसमारोहणमस्य जीवस्य प्रतिपत्तव्यम्। हृदयायतनत्ववचनमपि बुद्धेरेव तदायतनत्वात्। अथैतस्योत्क्रान्त्यादयोऽपि धर्म्माः प्राणोपाधिनिमित्ता एवोच्यन्ते। "कस्मिन्नहमुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति। स प्राणमसृजत" इति श्रवणात्। उत्क्रान्त्यभावादेव चैतस्य गत्यागत्योरप्यभावो विज्ञायते। न हि विभोरनपसृतस्य देहाद् गत्यागती संभवतः॥

एष चौपाधिकधर्म्माध्यासो जीवे प्राज्ञवद् द्रष्टव्यः। प्रज्ञा प्राणाः प्राज्ञ आत्मा। स खलु प्रज्ञया वाचं घ्राणं चक्षुः श्रोत्रं जिह्वां हस्तौ शरीरमुपस्थं पादौ धियं च समारुह्य तास्ता नामगन्धरूपाद्या भूतमात्रा आप्नोति। न हि प्रज्ञामात्रापेतास्तास्ताः प्राणमात्रा इमा भूतमात्रा प्रज्ञपयेरन्। तेनायं प्राज्ञ एवात्मा वक्ता घ्राता द्रष्टा श्रोता रसयिता कर्ता भोक्ता रमयिता गन्ता मन्ता भवति न त्वेते दश प्राणाः—इति विद्यात्॥ ता एता दशभूतमात्रा अधिप्रज्ञं दशप्रज्ञामात्रा अधिभूतम्। यदि भूतमात्रा न स्युर्न प्रज्ञामात्राः स्युः। यदि वा प्रज्ञामात्रा न स्युर्न भूतमात्राः स्युः। ता एता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः। प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः "स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतः। एष सर्वेश्वरः। स मे आत्मेति विद्यात्—इति कौषीतकश्रुतौ श्रूयते। तत्र यथा मात्रात्रयोपाधिसंबंधनिमित्तमस्य चिदात्मनः प्राज्ञस्य वक्तृत्वादिकमुपपद्यते एवमस्य जीवस्य मनोबुद्धिगुणसारत्वान् कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणसंसारित्वव्यपदेशो द्रष्टव्यः॥

इह खलु शङ्करः प्राज्ञशब्देनेश्वरं प्रतिपद्य सर्वत्रेश्वरपरत्वेन व्याचष्टे तदेतदुपेक्ष्यम्। प्राज्ञशब्दस्येश्वरपरतया वेदे कुत्राप्यश्रूयमाणत्वात्॥ वस्तुतस्तु स्वयंभूः परमेष्ठी सूर्यः पृथ्वी चन्द्र इत्येते पञ्चाधियज्ञाः प्रतिमाप्रजापतयो यथेश्वरेण परमप्रजापतिनाधिष्ठिता ईश्वरपुरुषसम्बन्धिप्रकृतिगलान्तरात्मत्वेनेष्यन्ते तथा—अव्यक्तं महान् क्षेत्रज्ञः प्राज्ञः शरीरमित्येते पञ्चाधिर्ज्ञाः प्रतिमाप्रजापतयो जीवेन परमप्रजापतिना॰

धिष्ठिता जीवपुरुषसम्बन्धिप्रकृतिगतान्तरात्मत्वेनेष्यन्ते । जीवश्चायमीश्वरांश इत्यन्यत् ॥

अथ जीवस्य बुद्धियोगविमर्शः

ननु ईश्वरेणाभेदादेकत्वेन प्रतिपन्नस्य सर्वजगद्व्यापिनोऽस्य जीवस्य बुद्धियोगाद् बुद्धिगुणसंबन्धवशादौपाधिकमणुपरिमाणत्वमाख्यायते चेत्तर्हि संयोगा विप्रयोगान्ता इति न्यायात् संयुक्तयोरनयोर्बुद्ध्यात्मनोरवश्यंभाविनि वियोगे तदणुत्वं नोपपद्येतेति स दोषस्तत्र प्राप्नोति। इति चेन् तत्र ब्रूमः—"यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात्" इति यावदस्य जीवात्मनः संसारित्वं सम्यग्दर्शनादिना न निवर्तते यावदेव चैतस्मिन् बुद्ध्युपाधिसम्बन्धस्तावदेवास्य जीवस्यायं जीवभावश्चोपपद्यते। बुद्धिसम्बन्धोपाधिविगमे हि स आत्मा नेश्वराद् व्यतिरिच्यते। तथा चैतस्यात्मनो यावद् बुद्धिवत्त्वं तावदवश्यंभावी बुद्धियोग इत्यदोषः। तच्चैतस्मिन् जीवे बुद्धियोगित्वं दर्शनादवगम्यते। तथा हि दर्शयति विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमय इति । अपि च योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीवेति । एतेन लोकान्तरगमनेऽप्यवियोगं बुद्ध्यादेर्दर्शयति ॥

ननु सुषुप्तप्रलययोरेष बुद्धिसम्बन्धो नावकल्पते। सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवतीति प्रतिज्ञानादिति चेन्न। "पुंस्त्वादिवत् तस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात्।" सुषुप्ते प्रलये वात्मसत्तया विद्यमान एवायं बुद्धिसंबन्धः प्रबोधे प्रसवे वा पुनराविर्भवति। दर्शयति हि तदविद्यात्मकबीजसद्भावकारितमेतत्सुषुप्नादुत्थानं— सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामहे इति॥ अवश्यं चैतदेवं मनोबुद्ध्याद्यन्तःकरणमस्मिन्नात्मनि यावदात्मभावितयाऽध्यवसातव्यम् ॥

"नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा ॥"

यदि मनोबुद्ध्यादिसहकारित्वमात्मनित्यं न स्यान् तर्हि विषयोपलब्धि-

साधनानामात्मेन्द्रियविषयाणां संनिधाने नित्यमेवोपलब्धिः स्यात्। अथैषामुपलब्धिहेतुत्वानभ्युपगमे वा नित्यमेवानुपलब्धिः स्यात्॥ अथवाऽन्यन्तरस्यात्मन इन्द्रियस्य वा शक्तिप्रतिबन्धो वक्तव्यः स्यात्॥ स च नोपपद्यते आत्मनस्तावदविक्रियत्वात्॥ इन्द्रियाणामाकस्मिकशक्तिप्रतिबन्धानवक्लृप्तेश्च। तस्मादवश्यमुपलब्ध्यनुपलब्धितारतम्यसाधनत्वेनेदं मनोऽभ्युपगन्तव्यम्। तथा च श्रूयते मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति। अन्यत्रमना अभूवं नादर्शं नाश्रौषमिति। कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति॥

नन्वयं जीवः स्वकर्म्मकरणे स्वतन्त्रः कर्त्ताभ्युपेयते आहोस्वित् पारतन्त्र्येण कर्म्माणि कुर्वाणस्तेषां फलमभीष्टमनिष्टं वा पारतन्त्र्येणैवायं भुंक्ते इति जिज्ञासायां जीवः स्वकर्म्मकरणे स्वतन्त्रः कर्त्ता वक्तव्यो भोक्तृत्वात्॥ न ह्यन्यः कर्त्ता स्यादन्यो भोक्तेति संभवति—इति मीमांसका आहुः॥ अथ भोक्तैवायं जीवो न कर्त्ता। चिदात्मकस्य तस्य प्रकाशमात्रत्वेनाक्रियत्वात्। अक्रियत्वेपि भोक्तृत्वं नापोद्यते ज्ञानघने तस्मिन् प्रकाशमये सुखदुःखसाक्षात्काररूपस्य भोगस्यानिवार्य्यत्वादिति सांख्या आहुः। अपि चाचक्षते—यद्ययं जीवः स्वतन्त्रः कर्ता स्याद्—इष्टमेव तर्हि सर्वं कुर्य्यान्नानिष्टम्॥ दृश्यते त्वयमनिष्टफलोपयिकान्यपि कर्म्माणि कुर्वाणः। तस्मात् कर्म्मण्यस्वतन्त्रत्वादयमकर्तास्तीति सांख्यानां सिद्धान्तः॥ तथा चैवं विप्रतिपत्तौ निर्णयः क्रियते—

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वाद्। विहारोपदेशाद्। उपादानात्। व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्य्यय उपलब्धिवदनियमः। शक्तिविपर्य्ययात्। समाध्यभावाच्चेति॥

जीवः कर्ताऽभ्युपगन्तव्यः। यजेत जुहुयाद् दद्यादित्यादीनां शास्त्राणां सार्थकताया अपेक्षितत्वात्। यदि हि जीवः कर्ता न स्यात्

तर्हि जीवं प्रति कर्तव्यत्वेनोपदेशोऽयमनर्थकः स्यात् ॥ "एष हि द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः" ॥ इति चेदं शास्त्रमनर्थकं प्रसज्ज्येत । अर्थवत्त्वं तु शास्त्राणामवकल्पते । तस्मात् स कर्ता प्रतिपत्तव्यः ॥ १ ॥ विहारश्च सन्ध्ये स्थानं जीवस्योपदिश्यते ॥ "स ईयतेऽमृतो यत्र कामम्"—इति । यदि जीवः कर्तव्ये स्वतन्त्रो न स्यात् स तर्हि स्वे शरीरे यथा कामं परिवर्तते इत्येवमस्यादिष्टमिदं याथाकाम्यमनवक्लृप्तं स्यात् ॥ २ ॥ अपि चेदं जीवकर्तृकमर्थोपादानं श्रूयते ॥

"तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय"—इति । प्राणान् गृहीत्वेति च ॥ स कथमयं करणान्युपाददीत यदि कर्ता न स्यात् ॥३॥ अपि च क्रियायामस्य जीवस्य कर्तृत्वं व्यपदिशति—

विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्म्माणि तनुतेऽपि चेति ॥ अत्र विज्ञानमिति विज्ञानात्मा जीवो विवक्ष्यते ॥ न चेज्जीवो विवक्षितः स्यात् तर्हि द्वौ दोषौ प्रसज्ज्येयाताम् । प्रथमतस्तावद् विज्ञानमिति कर्तृत्वबोधकस्य प्रथमानिर्देशस्य विपर्य्ययः कृतः स्यात् । द्विविधो हि विज्ञानपदोपनेयोऽर्थो—जीवात्मा च बुद्धिश्चेति । तयोर्यद्यत्र बुद्धिर्विवक्षिता स्यात् तर्हि करणे तृतीयानिर्देशः कृतः स्यात् । प्रथमानिर्देशात्तु जीवस्य कर्तृत्वमवगम्यते ॥

अपि चायं द्वितीयो दोषः प्राप्नोति । यदेतस्यां श्रुतौ विज्ञानशब्देन यदि बुद्धिर्विवक्षिता स्यान्न चेज्जीवः, तर्हि यथा बुद्धेः समवधाने जीवस्यार्थोपलब्धिर्जायते असमवधाने तु न जायते इति बुद्धिसहकारमापेक्ष्यत्वान्नियमेनोपलब्धिर्नास्ति । एवमेवोपलब्धिवत् क्रियायामपि अनियमः संभाव्येत । बुद्धेः समवधाने सत्येव क्रिया स्याद्, असमवधाने तु न स्यात् ॥ दृश्यते तु क्रिया बुद्धिपूर्वा चाबुद्धिपूर्वा च । तस्माद् विज्ञानमिति जीवात्मा कर्म्माणि तनुते इत्येवमेतस्याः श्रुतेरर्थः साधीयानुपपद्यते ॥ तथा चैष जीवः कर्ता इत्यर्थः सिद्धः ॥ ।

अपि चेह श्रुतौ विज्ञानशब्देन जीव एवायं विवक्षणीयो न तु बुद्धिः। बुद्धेर्विवक्षायां शक्तिविपर्य्ययापत्तेः। बुद्धेरस्याः करणत्वशक्तिविपर्य्ययेण कर्तृत्वशक्तिरुक्ता स्यात्। तथा चैतस्या बुद्धेरेवाहंप्रत्ययविषयत्वं संभाव्येत। अहं गच्छामि, अहं ब्रवीमीत्यादिरूपेणाहंकारपूर्विकाया एव प्रवृत्तेः सर्वत्र दृष्टत्वात्॥ तस्मादिह योऽन्यो बुद्धिं करणत्वेन संगृह्य कर्म्माणि तनुते स जीवः कर्त्तेत्यभ्युपगन्तव्यम्॥ ५॥

समाध्यभावाच्चैवं बुद्धेः कर्तृत्वं नेष्यते॥ तथा हि आत्मप्रतिपत्तिप्रयोजनः समाधिरुपदिश्यते—"आत्मा वा अरे द्रष्टव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः। सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः॥ ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानम्" इत्येवमादिरूपः॥ सोऽप्यस्या बुद्धेः कर्तृत्वे बुद्धावेव कृतः स्यान्नात्मनि। आत्मनश्चायमिष्यते समाधिः। तस्मादात्मनो जीवस्य कर्तृत्वं वक्तव्यम्॥ ६॥ इत्थं चैभिः षड्भिर्हेतुभिर्जीवः कर्तेति सिद्धम्॥ अपि चेदमन्यदिह द्रष्टव्यम्। उपलब्धिवदित्यादिना सूत्रत्रयेणाऽधिकरणान्तरमपीह पश्यन्ति। तथा हि—यदि बुद्धिव्यतिरिक्तोऽयं जीवः कर्त्ता स्यात् स तर्हि स्वतन्त्रत्वादात्मनः प्रियं हितमेव चार्थं नियमेन संपादयेन्नतु वा जात्वहितमप्रियं वा इत्याक्षेपे तत्समाधानायोच्यते उपलब्धिवदनियमो द्रष्टव्य इति॥ यथायमात्मोपलब्धिं प्रति स्वतन्त्रोऽप्यनियमेनेष्टमनिष्टं चोपलभते एवमयमनियमेनैवेष्टमनिष्टं च संपादयिष्यति। न चोपलब्धावपि तस्य तत्स्वातन्त्र्यं नास्तीत्याक्षेप्यम्। चैतन्ययोगादात्मनः सर्वत्रार्थोपलब्धावनन्यापेक्षत्वात्। अपि च ब्रूमः उपलब्धौ यथानुपलब्धिहेतूपादानोपलम्भतारतम्यनिबन्धनोऽयमनियमः प्राप्नोति एवमस्यां जीवकर्तृकायामर्थक्रियायामपि देशकालनिमित्तविशेषापेक्षित्वादिष्टानिष्टयोरनियमः संभवति। न च सहायापेक्षस्य कर्तुः कर्तृत्वं व्यावर्तते॥ पक्तुरेधोदकादिसापेक्षस्य पक्तृत्वत् सहकारिसापेक्षस्यापि सर्वत्र कर्तृताया लोके दृष्टत्वात्। सहकारिवैचित्र्याच्चेष्टा-

निष्टार्थक्रियायामनियमेन प्रवृत्तिरात्मनः संभवति। शक्तिविपर्य्ययात्। समाध्यभावाच्च ॥

अथातः प्रकृतं ब्रूमः। जीवस्येदमुच्यमानं कर्तृत्वं प्रकृत्युपाधिकं द्रष्टव्यं नत्वेतस्य तत् स्वाभाविकं भवति। कर्तृत्वस्यौपाधिकत्वाच्चायं जीवो यथा च तदा तथोभयथा प्रतिपत्तव्यः। कर्ता चाकर्ता चेति। तथा हि विशिष्टेषु तक्षणादिव्यापारेष्वपेक्ष्यैव प्रतिनियतानि करणानि वास्यादीनि कर्ता भवति। स्वशरीरेण त्वकर्त्तैव। एवमयमात्मा सर्वव्यापारेष्वपेक्ष्यैव बुद्धिमनःप्राणादीनि करणानि कर्त्ता भवति। स्वात्मना त्वकर्त्तैवेति ॥ यथा हि—तक्षा वास्यादिकरणहस्तो व्यापारवान् कर्त्ता भवति। अथ विमुक्तवास्यादिकरणो निर्व्यापारः स्वस्थो भवति। तस्यैतस्य कर्तृत्वमौपाधिकं कार्य्यकालं नैमित्तिकमुपपद्यते। न त्वस्य तत् स्वाभाविकम्। सर्वदा तद्व्यापारावेशादर्शनात्। एवमयं जीवात्मा प्रकृतिकरणोपेतः प्रकृतिरूपोपाधिवशात् कर्ता भवति सेनायां युध्यमानायां विजयिन्यां चैष राजा युध्यते विजयते इत्यादिव्यवहारवत् ॥ तथा च स्मर्य्यते। "प्रकृत्या क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्वशः ॥ अहंकारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते" ॥ इति ॥ अत एव च सुषुप्तौ संप्रसादावस्थायां विमुक्तौ च कैवल्यावस्थायामस्य व्यावृत्ताशेषकरणस्य स्वस्थस्याकर्तृत्वं निष्पद्यते। यद्यस्य कर्तृत्वं स्वाभाविकमभविष्यत् तस्य तर्हि कैवल्ये संप्रसादेऽपि कर्तृत्वमनिवृत्तमभविष्यत्। तथा चायं निष्कर्षः सिद्धः ॥ द्विविधोऽयं जीवात्मोपपद्यते—प्रकृतिविशिष्टः पुरुषः प्रजापतिरात्माऽयमेकः। अथैष एव च केवलः पुरुषो विशुद्ध आत्मा यो गूढात्मा स पर इति। तत्रायं प्रजापतिर्जीवात्मा कर्त्तैव। अथ विशुद्धोऽयं गूढात्मा जीवात्मा भवत्यकर्त्तैवेत्युभयथायं द्रष्टव्य इति ॥

अथ प्रकृत्युपाधिकं यदिदं कर्तृत्वं जीवस्याख्यातं तदपि नेश्वरनिरपेक्षं स्वतस्तस्य संभवति परात्तु तच्छ्रुतेर्द्रष्टव्यम् ॥ अस्ति हि जीवसंपरिष्वक्तः कश्चिदीश्वरो नामैकः पर आत्मा। "कर्माध्यक्षः सर्वभूता-

धिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ।" तदनुग्रहप्रयुक्तेन विज्ञानेनास्य कर्म्मणां सर्वेषामुपपन्नत्वात् । तथा हि तच्छ्रूयते । एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते ॥ एष ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते इति ॥ य आत्मनि तिष्ठन् आत्मानमन्तरो यमयति— इत्यादि ॥ नन्वेवमीश्वरस्य कारयितृत्वे तस्य वैषम्यनैर्घृण्ये स्याताम् इति चेन्न ॥ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ यथा तृणलतौषधिवनस्पत्यानीनां स्वस्वसाधारणबीजेभ्यो जायमानानामुद्भिदां बीज गुणानुरोधिना प्रतिभेदेनोत्पादने तत्तद्बीजप्रयत्नानपेक्ष्यैव स्वयं भवति पर्जन्यः साधारणं निमित्तम् । एवमेव खलु जीवकृतधर्माधर्मवैषम्यानुरोधिना प्रतिभेदेनेष्टानिष्टादिफलोत्पादने तत्तज्जीवकृतप्रयत्नानपेक्ष्यैव स्वयं भवतीश्वरः साधारणं निमित्तमिति वैषम्यनैर्घृण्ये नास्य भवतः ॥ स्वप्रयत्नैरुत्पद्यमानं बीजं पर्जन्यो यथा जनयति एवं स्वप्रयत्नैः कुर्वन्तं जीवमयमीश्वरः कारयति । तथा च नात्यन्तमयमीश्वरपरतन्त्रो जीवः । अपि तु जीवात्मनः प्रकृतिपञ्चकं स्वतन्त्रमित्यतः स्वप्रकृत्युपस्थापिते कर्मणि जीवस्य स्वातन्त्र्यात् तत्कृतभोगस्य तत्प्रकृत्युपहिते जीवात्मन्येवोपपन्नत्वात् ॥ अस्ति हि प्रकृतिकृतमस्य जीवस्य स्वातन्त्र्यमिति कृत्वैव तु विधिनिषेधादेशाः शास्त्रकृता अव्यर्था भवन्ति ॥ अन्यथा जीवस्यैकान्ततः सर्वत्रेश्वरपरतन्त्रत्वे तमुद्दिश्य विधिनिषेधादेशाः सर्वेऽपि व्यर्थाः संभाव्येरन् । लौकिकाश्च सर्वे पुरुषकारा व्यर्थाः स्युः ॥ तस्मादीश्वरपरतन्त्रा अपीमे जीवाः स्वकामकारे स्वप्रकृतितन्त्रत्वात् स्वतन्त्रा इष्यन्ते । इति निष्कर्षः ॥

जीवस्येश्वरांशत्वप्रतिपत्तिः ।

अथ ब्रूमः "अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि" ॥ ४३ । जीवोऽयमीश्वरांशः प्रतिपत्तव्यः । ईश्वरापेक्षयैतस्य जीवस्य भेदेनाभेदेन च व्यपदिष्टत्वात् ॥

"सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः"। "एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति"। "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति"॥ इत्येवमादयो हि भेदव्यपदेशा दृश्यन्ते। अथ जीवाभेदेन चायमीश्वरः स्तूयते—"त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी। त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः॥ नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा"- इत्यादिभ्यः श्रुतिभ्यः। अपि च "दाशकितवादित्वमधीयत एके"। यथाऽथर्वणिका ब्रह्मसूक्ते आहुः-"ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा ब्रह्मैवेमे कितवा उत" इत्यादि। दाशाः कैवर्ताः। ये च दासाः स्वामिन्यात्मानमुपदिशन्ति। अथ येऽन्ये कितवा द्यूतवृत्ताः तेऽप्येते सर्वे ब्रह्मैवेत्यभेदो व्यपदिश्यते। इत्थम् उभयथा व्यपदेशदर्शनान्न जीवोऽयमत्यन्तमीश्वरेणाभिन्न एव न वात्यन्तं भिन्न एव। अपि त्वयमंशांशिभेदान् तादात्म्यापन्नो द्रष्टव्यः॥ तत्रायमंशांशिभावोऽनेकधा लोके दृष्टः॥ शरीरशिरोवत्। महाकाशघटाकाशवत्। सूर्य्यरश्मिवत्। बिम्बप्रतिबिम्बवत्। अग्निस्फुलिङ्गवत्। इत्यादि। तत्राग्निस्फुलिङ्गवद् बिम्बप्रतिबिम्बवत् सूर्य्यरश्मिवद्वायमीश्वराज्जीवो द्रष्टव्यः। उक्तरीत्या भेदाभेदोपदेशात्॥ मन्त्रवर्णाच्च॥ पादोऽस्य सर्वा भूतानि इति हि मन्त्रवर्णः श्रूयते॥ पादो भागांश इत्येकार्थाः॥ भूतशब्देन चाविशेषाज्जीवप्रधानानि सर्वाणि स्थावरजङ्गमानि विवक्ष्यन्ते॥ अपि च स्मर्य्यते —ईश्वरगीतासु-"ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः" इति॥ तेनायं न स एव साक्षान्न वस्त्वन्तरमिति सिद्धम्॥

जीवेश्वरयोर्भोक्तृत्वाभोक्तृत्वाभ्यां वैधर्म्यप्रतिपत्तिः। ननु जीवस्येश्वरांशत्वाभ्युपगमे तदीयेन संसारदुःखोपभोगेनांशिन ईश्वरस्यापि दुःखित्वं स्यात्। हस्तपादादन्यतमाङ्गगतेन दुःखेनाङ्गिनो दुःखितस्य लोके दृष्टत्वात्। इति चेत्। तत्र ब्रूमः। प्रकाशादिवन्नैवं पर इति॥ यथाऽयं सौरश्चान्द्रो वा प्रकाशो वियद् व्याप्यावतिष्ठमानोऽङ्गुल्याद्युपाधिसंबन्धात्

तेषामृजुवक्रादिभावप्रतिपत्तौ तत्तद्भावं प्रतिपद्यमानो दृश्यते किन्तु न स परमार्थतस्तत्तद्भावं प्रतिपद्यते। यथा चाकाशो घटादिषु गच्छत्सु गच्छन्निवाभासमानोऽपि न परमार्थतो गच्छति। यथा चोदशरावादिकम्पनात् तद्गते सूर्य्यप्रतिबिम्बे कम्पमानेऽपि न तद्वान् सूर्य्यः कम्पते एवमविद्याप्रत्युपस्थापिते बुद्ध्याद्युपाधिमति जीवे दुःखायमानेऽपि न तद्वानीश्वरो दुःखायते जीवानामीश्वरांशत्वेऽपि तदुपाधिभूतमनोबुद्ध्याद्यवच्छेदेनोत्पद्यमानानां दुःखादिभोगानाममुष्मिन्नीश्वरेंऽशिनि संप्रसक्तिर्नास्तीति जीवेश्वरवैधर्म्यप्रतिपादकश्रुतिभ्योऽध्यवसीयते। तथा हि—

१ "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ॥
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति" ॥ (मुण्डक)

२ एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ॥
कर्म्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥ (श्वेता०)

३ सूर्य्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः ॥
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥ (कठ०)

इत्यादिषु जीवानां भोक्तृत्वमभोक्तृत्वं चेश्वरस्याम्नायते ॥

स्मरन्ति च—भगवन्तो वेदव्यासादयः—

"तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः ॥
न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥
कर्म्मात्मा त्वपरो योऽसौ मोक्षबन्धैः स युज्यते ॥
स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते पुनः ॥ इति ॥

पुर्य्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन स युज्यते।
तेन बद्धस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन च ॥ इति ॥

अत्र पूर्वेण कर्म्माध्यक्षस्य परमात्मनः कर्म्मफलाभोक्तृत्वम्—उत्तरेण तु कर्म्मात्मनो जीवस्य कर्म्मफलभोक्तृत्वमाख्यायते। तत्र जीवेश्वरांशत्वाज्जीवभागे प्रवृत्तानां बन्धमोक्षादीनाममुष्मिन्नंशिनीश्वरेऽप्यवश्यं संप्रसक्तिः संभाव्यते—इत्यतस्तदाक्षेपपरिहारायैवास्मिन् जीवेश्वरापेक्षया वैलक्षण्य

माह—स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते पुनरिति ॥ पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चकर्म्मेन्द्रियाणि पञ्चप्राणा मनोबुद्धी—इति सप्तदशको गण इत्याहुः। वस्तुतस्तु पशुनित्यः प्राणः प्राणनित्यश्चात्मा इति कृत्वा स आत्मा प्राणः पशुरित्येवं त्रिपर्वा सत्यप्रजापतिरध्यवसीयते ॥ अस्ति चायं जीवः सत्यप्रजापतिः। तत्र वैश्वानरस्तैजसः प्राज्ञः इत्येवं त्रेधा विभक्तोऽग्निविशेषस्तावदात्मा। अथैतस्मिन्नात्मनि चन्द्रसूर्य्याभ्यामीश्वरमनोबुद्धिभ्यामुपसंक्रान्तो मनोबुद्धिलक्षणः प्राणः। अथैतदाश्रिताः पञ्चदश पशवो भवन्ति। तथा हि—विद्याचतुष्कं, कर्म्मषट्कं, ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं, कर्म्मेन्द्रियपञ्चकं, प्राणपञ्चकं कामः, शुक्रद्वयम्—इत्येताः सप्तविभूतयः॥ अथ पञ्च क्लेशाः, त्रयः कर्म्मविपाकाः द्वावाशयौ, त्रयो बन्धाः, षडूर्म्मयः सप्तावस्थाः, अपूर्णत्वं संसारः, इत्यष्टौ पाप्मानः॥ अथ मनोबुद्धी। इत्येवमेतैः सप्तदशभिराक्रान्तोऽयं जीवः परतन्त्रो भूत्वा दुःखेनानुयुज्यते। ईश्वरप्रतियोगिका हीमे सप्तदशधर्म्मा नेश्वरेणानुयुज्यन्ते, अतोमावीश्वरस्तादृशोपाध्यनाक्रान्तत्वान्न दुःखेनानुयुज्यते। जीवेऽपि चास्मिन् चिदाभासेऽयं दुःखयोगो भवत्यौपाधिको न वास्तविकः जलस्थप्रतिबिम्बे जलप्रकम्पहेतुकप्रकम्पोपचारवत् ॥ उपाध्यपाये स्वयं कैवल्यावस्थो जीवो नेश्वरादतिरिच्यते ॥ जलापाये प्रतिबिम्बस्य परदेवतानतिरिक्तत्ववत्। वस्तुतस्तु जलोपाधिकस्यापि प्रतिबिम्बस्य सत्यपि जलप्रकम्पे स प्रकम्पो यथा नासज्जते—एवमिहाप्युपा-

---

पिण्डपृथ्वी शरीरम्

प्राणपृथ्वी—शारीरकः अग्निः वैश्वानरप्राणः

वायुः तैजसप्राणः ज्ञानम् इन्द्रप्राणः

इन्द्रः प्रज्ञः प्राणः कर्म इन्द्रप्राणः ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियाणि १०

प्रज्ञा-प्राण-इति वायुप्राणः पञ्चप्राणाः प्राणापानादयः।

द्विधातुरिन्द्रः प्राज्ञप्राणः सौम्यप्राणः मनः

सौरप्राणः बुद्धिः

धिभूतयोर्म्मनोबुद्ध्योरेवायं दुःखानुयोगो न तु वस्तुगत्याऽस्मिन् जीवे चिदाभासे । तस्य मनोबुद्धिपरिग्राहित्वेऽपि तदनुगतपाप्मधर्म्मपरिग्राहित्वात् । स्मरन्ति च ॥

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥
अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ इति ॥

अत्राह । जीवेश्वरभेदस्यौपाधिकतया वस्तुगत्या तयोर्भेदो नास्तीत्यभ्युपगमे ईश्वरस्यैकत्वाद् विभुत्वाच्चैतेषां जीवानामेकत्वं विभुत्वं च प्राप्नोति । तथा सति "ऋतौ भार्य्यामुपेयाद्—गुर्वङ्गनां नोपगच्छेत् । अग्नीषोमीयं पशुमालभेत,—मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि । मित्रं स्वच्छभावेन परिशीलयेत्,—शत्रुणा न संदध्याद्—इत्येवमादिरूपौ जीवानां भेदे सत्येवोपपद्यमानौ वैदिकौ लौकिकौ वानुज्ञापरिहारौ नोपपद्येयाताम् । अपि वा एकपुरुषकृतानां कर्म्मणामीश्वरांशत्वाविशेषात् सर्वेष्वेव जीवपुरुषेषु कर्मफलव्यतिकरः प्रसज्ज्यते—इति चेत् तत्र ब्रूमः—

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ अयं भावः । "स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः पाप्मभिः संसृज्यते ॥ मर्त्यं वा इदं शरीरमात्तं मृत्युना । तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानम्"—इत्यादि श्रुतेः शरीरमभिसंपद्यमानस्यात्मनः प्राक् सम्यग्दर्शनादनिवार्य्योऽयमस्मिन् शरीरेऽहंममात्माभिमानः ॥ तथा चाविद्यामूलकदेहाद्युपाधिसंबन्धवशात् तदवच्छेदेनैतावनुज्ञापरिहारौ प्रवर्तेते । यथा खलु ज्योतिष एकत्वेऽपि यज्ञाग्निरादीयते क्रव्यादग्निः परिह्रियते । अन्यान्यवर्णकैः काचफलकैः कृतावच्छेदानां सूर्य्यांशूनां भिन्नवर्णत्वोपपत्त्या भेदेन तेष्वनुज्ञापरिहारावुपपद्येते एवमिहापि द्रष्टव्यम् ॥

असन्ततेश्चाव्यतिकरः द्रष्टव्यः ॥ यथा खल्वेकस्मिन्नुदकाशये प्रवर्तमानस्य तद्गतप्रतिबिम्बप्रकम्पप्रयोजकस्य वाय्वाघातादिदोषस्यान्यस्मिन्नुदकाशये संततिर्नास्तीत्यतस्तत्र प्रतिबिम्बो न कम्पते एवं स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरैकव्यूहे प्रवर्तमानस्य तत्तदट्टष्टादिदोषस्यान्यस्मिन् शरीरव्यूहे संततिर्नास्तीत्यतस्तदवच्छेदेनायमात्मा न तं दोषं व्यतिकरेण गृह्णाति ।

ननु यदिदमसंततेरव्यतिकर इत्युक्तं तदयुक्तम् । जीवानामेकेश्वरांशत्वाभ्युपगमे तदालम्बिनां तेषां जीवानां समानभावेन सर्वतः प्रतायमानतया तेषु कर्मसंततेरनिवार्य्यत्वात् फलव्यतिकरस्य नाप्राप्तत्वात् ॥ तथा हि-यथा सूर्यस्य खग्रासवेलायामेकतोदिशि चन्द्रमण्डलावरुद्धे किञ्चिदंशे सर्वेऽशा अवरुद्धा दृश्यन्ते । यथा वायोर्यत्किञ्चिदंशस्य मृगमदस्पृष्टस्य गन्धसंस्कारात् सुदूरभूता अप्यस्य कतिपयेंऽशास्तद्गन्धसंस्कृता भवन्ति । यथा पात्राहितजलस्यांशविशेषे लवणखिल्योपसृष्टे सर्वं तज्जलं क्षारं भवति । वारिस्तोकेन क्षीरमाक्रान्तं भवति । एवमीश्वरांशे जीवेऽप्यस्मिन् क्वचिदेकत्र कर्मसंस्कारे विभुत्वादविशेषेण सर्वात्मनामेवैतेन कर्मफलेनोपसंस्कारोऽतिव्यासक्तः स्यात् । इति चेन्नैतदेवं शक्यं वक्तुम् ॥ अंशांशिभावानां नानाविधतया कस्मिंश्चिदंशांशिभावे तथासंततिसत्वेऽपि सर्वविधे तस्मिंस्तथासंततिनियमादर्शनात् ॥ न खल्वाभासरूपे ज्योतिषोंऽशे पूर्वोक्तदिशेयं संततिर्दृश्यते ॥ अस्ति हि स आभास एव च तच्छरीरव्यूहेऽयं जीवात्मा । एतच्च अदृष्टानियमात् प्रतिपद्यामहे ॥ यथैतज्जलगताभासस्थाने प्रतिबिम्बाधिष्ठानभूतजलाध्याहितानां वाय्वाघातादिदोषाणामनियमनात् प्रतिबिम्बेऽप्यनुगतिर्दृश्यते एवमिहात्माधिष्ठानभूतशरीरव्यूहाऽध्याहितानामदृष्टानामनियमादस्मिन् भोक्तात्मन्यप्यनुगतिर्दृश्यते । प्रतिबिम्बे खल्वयमसन्नेव कम्पोऽनुगतो भासते एवमत्र जीवात्मन्यसन्नेव भोगोऽनुगतो

भासते । तथा चैतत्साधर्म्यानुगमादस्य जीवस्य चिदाभासत्वं विज्ञायते ॥ आभासे चैतस्मिन्नौपाधिके तदुपाधिप्रसक्तानां दोषाणामाभासान्तरेऽनुगतिर्नास्ति । दोषाणामाभासाधिष्ठानपरतन्त्रतया तेषामाभासाधिष्ठानानां जलादीनामसन्ततेरेव दोषाणां वाय्वाघातादीनामप्यसन्ततेः । अतश्चैतेषां चिदाभासाधिष्ठानानां शरीरव्यूहानामसन्ततेरेव कर्म्मसंस्कारादीनामदृष्टानामसन्ततेः कर्मफलव्यतिकरो नास्तीत्युक्तं प्राक् ॥

अपि चास्मिन्नाभासे त्वेव चादृष्टानियमादस्मिन् चिदाभासे जीवे कर्मफलान्युपसंक्रान्तानि प्रतीयन्ते । किन्त्वेषां तत्र प्रतीतानां कर्मफलानामौपाधिकतया स आभास एव च प्रत्येतव्यः । न त्वेते भासमानाः फलभोगा वस्तुतस्तस्मिन् जीवे सन्ति । इन्द्रियारूढमनोधर्म्माणां तेषामात्मन्यनुपपन्नत्वात् ॥ तथा चेहाभ्युपगम्यमानेप्यात्मैक्ये नैतेषु जीवपुरुषेषु कर्मफलव्यतिकरः प्राप्नोति ॥

नन्वात्मना कृतानामभिसन्ध्यादीनामेवादृष्टविशेषोत्पत्तिप्रयोजकतया तेषामात्मनिष्ठत्वात् तत्सामानाधिकरण्येनैवादृष्टोत्पत्तेरौचित्यादात्मनिष्ठान्येवैतान्यदृष्टानि संभाव्यन्ते — इति चेद् — अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम् प्रत्येतव्यमिति ब्रूमः । मनोविज्ञानधर्म्माणामभिसन्ध्यादीनां मनोविज्ञानाश्रये जीवात्मनि भासमानत्वेऽपि वस्तुतस्तेषामात्मन्यसत्त्वात् ॥

यत्तु कश्चिद् ब्रूयात् — विभुत्वेऽप्यात्मनः शरीरप्रतिष्ठेन मनसा संयोगः शरीरावच्छिन्न एवात्मप्रदेशे भविष्यति । तेन चैतत्प्रदेशकृता व्यवस्थाऽभिसन्ध्यादीनामदृष्टस्य सुखदुःखयोश्चात्मनि स्यादिति तत्रेदं ब्रूमः ।

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ सर्व एवैते जीवात्मानो विभुत्वाविशेषादेषु सर्वेष्वेव शरीरेषु निर्विशेषमन्तर्भवन्ति । अथवा सर्वाण्येवैतानि शरीराणि विभुत्वादस्मिन्नात्मन्यन्तर्भवन्ति । तत्र नायं शरीरावच्छिन्नोऽप्यात्मनः प्रदेशः कल्पयितुं शक्यः ॥ कल्प्यमानोऽप्ययं प्रदेशः काल्पनिकत्वादेवैतस्य निष्प्रदेशस्यात्मनः पारमार्थिकं कार्य्यं न त्वेव नियन्तुं शक्नोति । सर्वाणि चैतानि शरीराण्येकस्यैव तस्यात्मनः प्रतिपन्नानि स्युः । तस्मात् प्रदेशानुरोधेनापि न त्वेते सुखदुःखादयो

भोगा न च तद्धेतवोऽमी अदृष्टादयो दोषा नापि च तन्निमित्तानि कर्म्माणि वस्तुतस्तस्मिन्नात्मनि शक्यन्तेऽभ्यनुज्ञातुम् ॥ जीवानामीश्वरांशतया परमार्थतस्तत्र तेषामयुक्तत्वात् । औपाधिकास्तु भ्रान्तिकल्पितास्ते तस्मिन्नवश्यमभ्युपगम्यन्ते लोकैरविद्वद्भिरित्यन्यत् ॥ इति जीवतत्त्वचिन्ता नामाधिकरणं तृतीयं वृत्तम् ॥ ३ ॥

इति द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः समाप्तः

१—जन्ममृत्युविमर्शः । २—चैतन्यविमर्शः । ३—परिमाणविमर्शः । ४—बुद्धियोगविमर्शः । ५—कर्तृत्वविमर्शः । ६—ईश्वरानुग्रहापेक्षित्वम् । ७—ईश्वरांशत्वम् ।

अथ शारीरकविज्ञाने द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः ।

अथ * सप्तभिर्विमर्शैः प्राणप्रकरणमारभ्यते ।

तथा प्राणाः । १ । गौण्यसंभवात् । २। तत्प्राक् श्रुतेः । ३ । तत्पूर्वकत्वाद्वाचः । ४ । [१—४]

यथैतानि भूतानि यथा वैतान्यन्तःकरणान्यात्मनो जायन्ते तथा प्राणा अप्येतेऽधिदैवतमीश्वरात्मनोऽध्यात्मं तु जीवात्मन एव जायन्ते । एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः, सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि च व्युच्चरन्ति ।। एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।। सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् । स प्राणमसृजत । प्राणा च्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथ्वीन्द्रियमनोऽन्नम् इत्यादिश्रुतिभ्यस्तथाऽवगमात् ।।

ननु "असद्वा इदमग्र आसीत्" । ऋषयो वाव तेऽग्रेऽसदासीत् । प्राणा वाव ऋषयः"—इत्येवं प्रागुत्पत्तेः—प्राणानां सद्भावश्रवणात् गौणीयं प्राणानामुत्पत्तिर्भविष्यति इति चेन्न ।। "गौण्यसंभवात्" । अवान्तरप्रकृतिविषयं हीदं स्वविकारापेक्षं प्रागुत्पत्तेः प्राणानां सद्भावावधारणं प्रतिज्ञायते नत्वेतन्मूलप्रकृतिविषयं भाव्यम् । "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः परः" इति मूलप्रकृतेः प्राणादिसमस्तविशेषरहितत्वावधारणात् ।। ननु कुतोऽस्याः प्राणोत्पत्तेः गौणत्वासंभव इति चेदुच्यते तत्प्राक् श्रुतेः हीदमवगम्यते । एकत्र निर्दिष्टानां सर्वेषां जन्यजातानामविशेषेणोत्पत्तिबोधकस्य जायते इति पदस्य सर्वप्रथमं श्रवणात् ततो भूतादिजन्मनां मुख्यत्वे प्रतिपन्ने तत्सामान्यात् प्राणेष्वपि मुख्यमेवेदं जन्मोपपद्यते ।। न ह्येकस्मिन् प्रकरणे एकस्मिन् वाक्ये सकृदुच्चरितः कश्चन शब्दो बहुभिः संबध्यमानः क्वचिन्मुख्यः क्वचिद् गौण इत्यध्यवसातुं युज्यते ।।

---

* १—३ प्राणानाम्—१उत्पत्तिः—२ संख्या—३ परिमाणम् । ४—मुख्यप्राणस्य—१ श्रेष्ठत्वं—२ स्वरूपोपकरणत्वम्—पञ्चवृत्तित्वम् ५—७ १ देवतासाधिष्ठानत्वम्—२ जीवाधिष्ठितत्वम्—३ मुख्यप्राणतत्त्वामरत्वम्।

अपि च तत्पूर्वकत्वाद् वाचः—प्राणानामात्मजन्यत्वमध्यवसीयते । तथा हि—सदेवेदमग्र आसीत् । तत् तेजोऽसृजत । तदपोऽसृजत । ता अन्नमसृजन्तेति श्रवणात् क्रमेणैषां तेजोऽबन्नानामात्मजन्यत्वं विज्ञायते । तत्र च "अन्नमयं मनः । आपोमयः प्राणः । तेजोमयी वागिति" श्रुत्या वाक्प्राणमनसामप्यात्मजन्यत्वं सुतरामुपपद्यते । प्राणतः पूर्वोपदिष्टायाः वाचस्तेजोमय्याः सत्पदोपनीतात्मपूर्वकत्वोपदेशात् ॥ तस्मात् प्राणानामात्मजन्यत्वं सिद्धम् ॥ १ ॥

इति प्राणोत्पत्तिविमर्शः ॥ १ ॥

२—अथैतेषां प्राणानां संख्या विमृश्यते ।

सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च । ५ । हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् । ६ । [५—६]

"सप्तप्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्" । "गुहाशया निहिताः सप्त सप्त" । १ । "अष्टौ ग्रहाः अष्टावतिग्रहाः" । २ । "सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः द्वाववाञ्चौ" । ३ । "नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी" । ४ । "दशेमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः" । ५ । "सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायतनम्" इत्यत्र द्वादशः 'चक्षुश्च द्रष्टव्यं चे' त्यादौ त्रयोदश । ७ । इत्येवमनेकधा प्राणाः संख्यायन्ते ॥

तत्र तावत् कैश्चिन्निगमनं क्रियते—सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्चेति ॥ सप्तैव प्राणा अवगन्तव्याः । तेषां सप्तानामेव सतां वृत्तिभेदादन्यान्यसंख्योपगतेः संभवात् ॥ "साकंजानां सप्तथमाहुरेकजं षडिद् यमा ऋषयो देवजा इति ॥ तेषामिष्टानि विहितानि धामशः स्थात्रे रेजन्ते विकृतानि रूपशः ॥" या "ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा । मनैनु बभ्रूणामहं शतं धामानि सप्त च ॥ २ ॥"

"सप्त चेति य एवेमे सप्त शीर्षण्याः प्राणाः तानेतदाह"—(शत० ७। २। ४। २६) इति ॥ ३ ॥

अर्वाग् बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम्। तस्याऽऽसत ऋषयः सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदाना"—॥४॥

"असद् वा इदमग्र आसीत्। ऋषयो वाव तेऽग्रेऽसदासीत्। प्राणा वा ऋषयः। स योऽयं मध्ये प्राणः एष एवेन्द्रः। तानेष प्राणान् मध्यत ऐन्ध। त इद्धाः सप्त नानापुरुषानसृजन्त। त एतान् सप्त पुरुषानेकं पुरुषमकुर्वन्। अथ यैतेषां पुरुषाणां श्रीः यो रसः आसीत्—तमूर्ध्वं समुदौहत्। तदस्य शिरोऽभवत्। स एष पुरुषः प्रजापतिरभवत्। स वै सप्तपुरुषो भवति ॥" (शतः ६।१।१) इत्यादिषु प्रतिपुरुषशरीरं सप्तसंख्याया एव विशिष्योपपादितत्वाच्चेति। तत्रैतत् प्रतिब्रूमः—हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम्"—इति। स्थिते तु तस्मिन् प्राणसप्तके ततोऽन्ये हस्तादयः प्राणाः श्रूयन्ते—"

"हस्तो वै ग्रहः। स कर्म्मणातिग्रहेण गृहीतः। हस्ताभ्यां हि कर्म्म करोति" इत्यादिषु। ते हैते श्रोत्रादिभ्यः सप्तभ्योऽतिरिच्यन्ते। ननु हस्तादिभिरेवेयं प्राणानां सप्तसंख्या विनिगम्यते। अतो नैवं सप्तैव संख्या प्राणानां शक्यतेऽभ्युपगन्तुम्। ननु यदि सप्तसंख्या नास्ति तर्हि संख्यान्तरं निर्धार्य्य वक्तव्यमिति चेत् उच्यते। अत्र सूत्रे संख्यान्तरमप्रदर्शयताऽऽचार्य्येण तूष्णींकार एवेहादिश्यते। श्रूयते हि तथैवाहवनीयचयने आत्मविकर्षणश्रुतौ—

य एवेमेऽन्तरात्मन् प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधाति तूष्णीम्। को हि तद्वेद यावन्त इमेऽन्तरात्मन् प्राणाः" शत० ७। १ इति ॥

तस्मात् सन्ति खल्वसंख्याता बहुविधाः प्राणाः इति स्थितम् ॥ २ ॥

इति प्राणसंख्याविमर्शः ॥ २ ॥

३—अथैषां प्राणानां सूक्ष्मत्वपरिच्छिन्नत्वविमर्शः

"अणवश्च"। अणवश्च एते प्राणा इति प्रतिपत्तव्यम्। अणुत्वं चैतेषां सौक्ष्म्यपरिच्छेदौ न परमाणुतुल्यत्वम्। कृत्स्नदेहव्याप्तिकार्यानुपपत्तिप्रसंगात्। यदि स्थूलाः स्युः तर्हि मरणकाले शरीरान्निर्गच्छन्तो बहिर्वा दृश्येरन्। न दृश्यन्ते तस्मात् सूक्ष्माः। अनुद्भूतरूपस्पर्शत्वं सूक्ष्मत्वम्। एवमेते प्राणाः यदि सर्वगताः स्युस्तर्हि उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतिव्याकोपः स्यात्। तद्गुणसारत्वं च जीवस्य न सिद्ध्येत्। तस्मात् परिच्छिन्नाः। अल्पत्वं परिच्छेदः। इति प्राणानामणुत्वविमर्शः (परिमाणम्)॥

४—अथ अनूचीनप्राणापेक्षया मुख्यप्राणस्य श्रेष्ठत्वविमर्शः

श्रेष्ठश्च। ८। न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्। ९। चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः। १०। अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति। ११। पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते। १२। अणुश्च। १३। इति [८—१३]

"तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति। प्राणमुत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति। यथा सम्राडेवाधिकृतान् विनियुङ्क्ते एवमेष प्राण इतरान् प्राणान् पृथक् पृथगेव संनिधत्ते। तुभ्यं प्राणप्रजास्त्विमा यः प्राणैः प्रतितिष्ठसि।"

इत्यादि श्रुतिभ्योऽयं प्राणो द्विधा विभक्तो विज्ञायते—मुख्यः प्राणोऽन्यः। तदनूचीनाः प्राणा अन्ये चेति। तत्रैते अनूचीनाः प्राणा उक्ताः।

अथ मुख्यप्राण उच्यते। प्राणेष्वेतेषु कश्चिदेकः प्राण इतरेषां प्राणानामाश्रयोऽङ्गी भवतीति कृत्वा स मुख्यः प्रतिपत्तव्यः। तथा च श्रूयते—

(१) "ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुः—भगवन्! को नः श्रेष्ठ इति। तान् होवाच यस्मिन् व उत्क्रान्ते शरीरं पापि-

घृततरमिव दृश्येत । स वः श्रेष्ठ इति ॥ प्राणो वाव ज्येष्ठश्च । तं हाग्निमेत्योचुः—त्वं नः श्रेष्ठोऽसि, त्वमुक्थमसि, त्वमिदं सर्वमसि, तव वयं स्मः । त्वमस्माकमसि इति न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितुमिति ।

"अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा पथिभिश्चरन्तम् ॥
स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः ॥१॥
(ऋ० वे० १० । १२ । १५)

अपाङ् प्राङेति स्वधया गृभीतोऽमर्त्यो मर्त्येना सयोनिः ।
ता शश्वन्ता विषूचीना वियन्ता न्यन्यं चिक्युर्न निचिक्युरन्यम् ॥२॥
(ऋ० वे० १ । २२ । १६४)

इति च ॥ तमेतं प्राणं प्रज्ञात्मानमिन्द्रं विजानीयात् ॥

"अथो खल्विन्द्रः सत्यादेव नेयाय सत्यं हीन्द्रः । स होवाच । मामेव विजानीहि । एतदेवाहं मनुष्याय हिततमं मन्ये । यन्मां विजानीयात् । प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा । तं मा मायुरमृतमित्युपास्स्व । आयुः प्राणः । प्राणो वा आयुः । यावद्ध्यस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुः ।" इति कौषीतकिश्रुतेः । "विश्वामित्रं हीन्द्र उपनिषसाद तमिन्द्र उवाच वरं ते ददामीति स होवाच । त्वामेव जानीयामिति । तमिन्द्र उवाच प्राणो वा अहमस्मि ऋषे ।" इत्यैतरेयश्रुतेश्च ॥

यत्तुः—"यः प्राणः स वायुः । स एष वायुः पञ्चविधः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समान इति"—इति श्रुतौ प्राणस्य वायुत्वमुपदिश्यते । सांख्ये च पुनः 'सामान्या करणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्चेत्येवं समस्तकरणवृत्तित्वेनायं प्राणः स्मर्यते । तथा चायं प्राणो वायुर्वा स्यात् करणव्यापारो वा इति प्राप्नोति । तत्रो-

च्यते । श्रेष्ठश्च न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्—इति ॥ द्विविधः प्राण इत्युक्तम् । तत्रैतेऽनूचीनाः प्राणा भवन्तु वायवः । करणव्यापारा वा श्रेष्ठस्त्वयं मुख्यः प्राणो न वायुः । न वा करणव्यापारः । प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः । स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति चेति वायोः प्राणस्य च पृथक्त्वेनोपदेशात् । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । वायुर्ज्योतिरिति चेन्द्रियेभ्यो वायोश्चायं प्राणः पृथगुपदिश्यते । तस्मादयं श्रेष्ठः प्राणो न वायुर्नवेन्द्रियमिति विद्यात् । यः प्राणः स वायुरिति श्रुतिः वायोः प्राणानुगृहीतत्त्वे तात्पर्य्यं ग्राहयति । एक एवायं वायुरध्यात्मं प्रविष्टः प्राणवशात् पञ्चधा व्यूहितो विशेषात्मनाऽवतिष्ठते । प्राणाधीनवृत्तित्वाच्चायं वायुः प्राण इति व्यपदिश्यते । न त्वयं वायुः प्राणो वायमभिन्नोऽर्थ इति भाव्यम् ॥

५ मुख्यप्राणस्य जीवोपकरणत्वविमर्शः ।

ननु यद्ययमिन्द्रस्तर्हि जीववदयं स्वतन्त्रः स्यात् । नैवम् । चक्षुरादिवत्तु स प्राणो जीवोपकरणत्वेन द्रष्टव्यः ॥ तत् सहशिष्ट्यादिभ्यः । तैश्चक्षुरादिभिर्जीवोपकरणैः सहैवायं प्राणः शिष्यते ॥ तथाहि—यथा प्राणो वाव ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च । वाग् वशिष्ठा । चक्षुः प्रतिष्ठा । मनः आयतनम् । श्रोत्रं संपत् । इति प्राणसंवादे ॥ १ ॥ मनो ब्रह्मेत्युपासीत । तदेतच्चतुष्पाद्ब्रह्म । वाक् पादः । प्राणः पादः चक्षुः पादः । श्रोत्रं पादः इति ब्रह्मपादेषु ॥ २ ॥ अष्टौ ग्रहाः । अष्टावतिग्रहाः—प्राणो वै ग्रहः सोऽपानेनातिग्राहेण गृहीतः । वाग् ग्रहः । स नाम्ना गृहीतः । चक्षुर्ग्रहः । स रूपेण गृहीतः । श्रोत्रं ग्रहः । स शब्देन गृहीतः । इति ग्रहातिग्रहेषु ॥ ३ ॥ ता एताः शीर्षन् श्रियः श्रिताः । चक्षुः श्रोत्रं मनः वाक् प्राण इति शीर्षण्यश्रीषु ॥ ४ ॥ स एष गिरिः चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् प्राणः । इति ब्रह्मगिरिषु ॥ ५ ॥

इत्येवमन्यत्रान्यत्रैतस्य प्राणस्य चक्षुरादिभिः सहानुशासनाच्चक्षुरादिवद्स्यापि प्राणस्य जीवोपकारित्वं विज्ञायते ॥

नन्वेकादशैव प्राणाः एकादशैव चैषां प्रातिस्विकानि रूपालोचनादीनि कर्म्माण्युपलभ्यन्ते । स यद्ययं प्राणश्चक्षुरादिवदेवान्यज्जीवोपकरणं स्यादवश्यं तर्हि चक्षुरादीनां रूपादीनां रूपादिवदस्य प्राणस्यापि प्रातिस्विकः कश्चिद् विषयविशेषः स्यात् तेनायं जीवोपकाराय प्रभवेदिति चेदुच्यते ॥ अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति । नेदमिन्द्रियमिष्यते तस्मान्नास्मिन् विषयान्तरप्रसङ्गो दोषः प्राप्नोति । तथाहि दर्शयति श्रुतिरेतस्य प्रातिस्विकं कार्य्यान्तरम् ॥ कस्मिन्नहमुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठितेऽहं प्रतिष्ठास्यामीति । स प्राणमसृजतेति—प्राणनिमित्ते जीवस्योत्क्रान्तिप्रतिष्ठे आह ॥ १ ॥ प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायमिति सुप्तेषु चक्षुरादिषु प्राणनिमित्तां शरीररक्षामाह ॥ २ ॥ यस्मात् कस्माच्चाङ्गात् प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छुष्यति ॥ तेन यदश्नाति यत् पिबति तेनेतरान् प्राणानवति"—इति प्राणकृतां शरीरेन्द्रियप्रतिष्ठामाह ॥ ३ ॥ "तान् वरिष्ठः प्राणः उवाच ॥ मा मोहमापद्यथ । अहमेवैतत् पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामि । यस्मिन् व उत्क्रान्ते इदं शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्येत स वः श्रेष्ठः" इत्येवं प्राणनिमित्तां शरीरेन्द्रियस्थितिमाह ॥ ४ ॥

अथ मुख्यप्राणस्य पञ्चवृत्तित्वविमर्शः ॥

अपि चायं प्राणः पञ्चवृत्तिर्मनोवद् व्यपदिश्यते ॥ यथा तावन्मनसः श्रोत्रादिनिमित्ताः शब्दादिविषयाः पञ्चवृत्तयः प्रसिद्ध्यन्ति तथैतस्य प्राणस्यापि पञ्चवृत्तयो द्रष्टव्याः ॥ प्राणः अपानः व्यानः उदानः समान इति वृत्तिभेदापेक्षः संज्ञाभेदः ॥ वृत्तिभेदश्च कार्य्यभेदापेक्षः । प्राणः प्राग्वृत्तिरुच्छ्वासादिकर्म्मा ॥ अपानोऽवाग्वृत्तिर्निश्वासादिकर्म्मा ।

तयोः सन्धौ व्यानो वीर्यवत्कर्म्महेतुः ॥ उदानः ऊर्ध्ववृत्तिरुत्क्रान्त्यादिहेतुः ॥ समानः समं सर्वेषु अङ्गेषु योऽन्नरसान्नयति ॥ इत्येवमयं प्राणो मनोवत् पञ्चवृत्तिरुपपद्यते । चित्तेन चेदं मनो नातितरामतिरिच्यते ॥ स्मर्य्यन्ते चैतस्य पञ्चवृत्तयो योगविद्यायाम् प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः इति । तद्वदयं प्राणः पञ्चवृत्तिः प्रवर्त्तते इति बोध्यम् ॥

इत्थं चायं मुख्यः प्राणः कतिचिद्धर्म्मैर्विसदृशो भवतीति कृत्वा प्राणेषूपदिष्टमणुत्वमिहाप्यस्ति न वेति सन्दिह्यते । तत्रोच्यते । अणुश्च खल्वेष प्राणान्तरवद् द्रष्टव्यः । यत्तु सर्वं हीदं प्राणेनावृतमित्यादौ क्वचिदस्य विभुत्वमाम्नायते तदधिदैवतापेक्षं विद्यात् ॥ अथवाऽध्यात्ममप्यस्य सूक्ष्मस्य परिच्छिन्नस्य यावच्छरीरं विभुत्वं भाव्यम् । समः प्लुषिणा समो मशकेन, समो नागेन, सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण इत्यादिभिः श्रुतिवाक्यैः परिच्छेदपुरस्कारेणैवास्य प्रत्यर्थं विभुत्वोपदेशात् ॥

इति प्राणान्तरपृथक्त्वेन मुख्यप्राणविमर्शः ॥ ४ ॥

अथ देवताधिष्ठितत्वविमर्शः

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ।१४। प्राणवता शब्दात् ।१५। तस्य च नित्यत्वात् ।१६। [१४—१६]

त्रीणि ज्योतींषि सचते स षोडशीति मन्त्रश्रुतेस्त्रीणि ज्योतींषि लोकत्रयाधिष्ठातारस्तावदाग्नेयास्त्रयो देवा अग्निर्वायुः सूर्य्यश्च । अथ द्वौ देवौ सौम्यौ—दिक्सोमश्चन्द्रसोमश्च ॥ ते अन्ये ज्योतिषी । त्वं ज्योतिषा वितमो ववर्थेति मन्त्रश्रुत्या सोमस्यापि ज्योतिष्ट्वावगमात् ॥ आदिपदेन चेह प्राणो विवक्ष्यते ॥ तथा च तैरेतैर्ज्योतिरादिभिः प्राणसहकृतैः पञ्चभिर्देवैरधिष्ठितत्वमेषां वागादीनां प्राणानां प्रतिपत्तव्यम् । तथा ह्याम्नायते अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशत् । वायुः प्राणो भूत्वा नासिके । आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी । दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ । चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदय-

मिति । अग्नेश्चायं वाग्भावो मुखप्रवेशश्च देवतात्माऽधिष्ठातृत्वेनोपपद्यते। वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः । सोऽग्निना ज्योतिषा भाति च तपति चेत्यधिष्ठातृत्वश्रवणात्। स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत्। सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत्—इत्येवं पुनरेषां देवानामतिमृत्युत्वे स्वरूपसम्पत्तिराम्नायते । स्मर्यते च । "वागध्यात्ममिति प्राहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः । वक्तव्यमधिभूतं तु वह्निस्तत्राधिदैवतम्"—इत्यादि ॥ पञ्चानां चैषां देवानामेकैकेन तत्तदेकैकेन्द्रियेऽधिष्ठानं प्राणवता देवेन द्रष्टव्यम्। न च सर्वेन्द्रियसाधारणमेकमुख्यप्राणमनपेक्ष्यैते देवा इन्द्रियाधिष्ठातृत्वं भजन्ते शब्दात् तथावगतेः। तथा हि श्रूयते—यथा सम्राडधिकृतान् विनियुङ्क्ते एवमेवैष प्राण इतरान् प्राणान् पृथक्पृथगेव संनिधत्ते चक्षुःश्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं प्रातिष्ठते इति । या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि । या च मनसि संतता शिवां तां कुरु मोत्क्रमीरिति च । प्राणस्तेजसा युक्तः सहात्मना यथासंकल्पितं लोकं नयतीति च। प्राणो वाव संसर्गः । प्राणमेव वाव गम्येति, प्राणं चक्षुः, प्राणं श्रोत्रम्, प्राणं मनः प्राणो ह्येवैतान् सर्वान् संवृङ्क्ते इति च ॥ न वै वाचो न च चक्षूंषि न श्रोत्राणि न मनांसीत्याचक्षते प्राणा इत्येवाचक्षते ॥ प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवन्तीति च ॥ तस्य च प्राणस्य पृथक् पृथगन्यान्यदेवाधिष्ठितेष्वपीन्द्रियप्राणेषु नित्यत्वादविशिष्टमधिष्ठातृत्वं प्रत्येतव्यम् ॥

इति पञ्चानां प्राणानां मुख्यप्राणसहकृतपञ्चदेवताधिष्ठितत्वविमर्शः ॥५॥

अथ जीवात्मानुगतत्वविमर्शो व्याख्यानान्तरेण ।

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात्। तस्य च नित्यत्वात् ॥ प्राणवता शब्दात् ॥ इति ॥

सर्वेषां ज्योतिषामादिरित्यात्मा विवक्ष्यते। तमेव भान्तमनुभाति सर्वमिति श्रुतेस्तस्यात्मना ज्योतिषा ज्योतिष्ट्वात्॥ तस्याविशेषेण सर्वेन्द्रियैकाधिष्ठातृत्वं प्रतिपत्तव्यम्। तदामननात्॥ तथा हि श्रूयते—यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते। यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम्। यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति॥ यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम्। यत् प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते। तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते। इति। यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः। तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथेति च। विज्ञानमात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणभूतानि संप्रतिष्ठन्ति यत्र। तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेशेति च यद्यप्येषां वाक्प्राणचक्षुःश्रोत्रमनसां प्राणानां पृथक्त्वेनाग्निवाय्वादित्यदिक्चन्द्रैरधिष्ठितानामात्मनाधिष्ठितत्वमनया श्रुत्याऽवगम्यते तथापि प्राणवता तेनात्मना तदधिष्ठानं द्रष्टव्यम्। शब्दात् तथा च प्रतिपत्तेः। तथा हि श्रूयते—इदं शरीरमशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानम्। एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते। स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्तः एवमेवायमस्मिन् शरीरे प्राणो युक्तः। अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषः। दर्शनाय चक्षुः। अथ यो वेद—इदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणम्। अथ यो वेद इदं मन्वानीति स आत्मा। मनोऽस्य दैवं चक्षुरित्यादि। न चैतत्प्राणसहयोगमन्तरेणात्मनः प्राणेष्वधिष्ठातृत्वं संभवति। तस्य आत्मनि प्राणेषु च नित्यत्वात्। आतश्चायमेकेन मुख्यप्राणेन सम्पद्यमानोऽयमेक एवात्मा शारीरको भोक्ताऽस्मिन् शरीरे सर्वैरेभिः करणैरभिमनुते इत्यवगन्तव्यम्। अहं शृणोम्यहं पश्याम्यहं जिघ्रा-

न्यहं श्रृणोमीत्येवमेतेषु सर्वेषु करणेषु तत्तत्फलभोक्तृत्वेनैकस्यैवाहमात्मना नित्यं प्रतिपत्तिदर्शनात्। देवानां त्वेषां प्रतिकरणमधिष्ठातॄणामनेकत्वा-न्नैकत्वेनाभिमानः संभवति। सर्वेषामेषामेकस्यापि कस्यचित् सर्वेन्द्रिय-नित्यत्वाभावात्। तस्यात्मनश्च नित्यत्वान्नित्यः प्राणेन सहैषां प्राणाना-मभिसंबन्धः। तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति। प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति—इत्येवम्—उत्क्रान्त्यादिषु सहैव तदनुवृत्तिश्रव-णात्॥ अत एव चैतद्देवाधिष्ठितेन्द्रियजन्यभोगस्तस्मिन्नात्मन्येव शारीरके संभवति न त्वेतेषां देवानां भोक्तृत्वमुपपद्यते। इत्थं चात्र प्राणानधिष्ठितो देवानेष मुख्यप्राणोऽधितिष्ठति, तं च तथाविधमयमात्मा शारीरकोऽधि-तिष्ठतीति निष्कर्षः सिद्धः॥

इति प्राणानां जीवपुरुषानुगतत्वविमर्शः॥ १॥

अथ मुख्यप्राणेन्द्रियप्राणयोर्भेदविमर्शः

मुख्यप्राण एकः इन्द्रियप्राणास्त्वेकादशेत्येवं प्राणद्वैविध्यमाख्यातम्। तत्रायं संशयः। किमस्य मुख्यस्यैव प्राणस्यैते वृत्तिभेदा इतरे प्राणा अथवा तत्त्वान्तराणीति। तत्र तावदुभयत्र प्राणैकशब्दत्वाविशेषाद् द्वैविध्यं नावकल्पते। यथा वा एकस्यैव प्राणस्य प्राणाद्याः पञ्चवृत्तयो भवन्तीति मुख्यत्वलाक्षणिकत्वाभ्यामेकस्यैव द्वेधा प्रतिपत्तिस्तथैवामी एकादशप्राणा एकस्यैवास्य मुख्यप्राणस्य वृत्तिभेदाः स्युः। "हन्तास्यैव सर्वे रूपमसामेति। तस्यैव सर्वे रूपमभवन्"—इति श्रुत्या तथैव प्रतिपत्तेरित्येवं कश्चित् प्रतीयात् ततस्तत्प्रतिवादेनेह सिद्धान्तः प्रदर्श्यते—

त इन्द्रियाणि, तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात्। १७। भेद-श्रुतेः। १८। वैलक्षण्याच्च। १९। [१७—१९]

ते हीमे मुख्यप्राणभिन्ना एकादशप्राणा इन्द्रियाणीत्युच्यंते। एतस्मा-ज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेत्यादिषु श्रेष्ठात् प्राणादन्यत्र तद्-व्यपदेशात्॥ श्रेष्ठस्त्वेष प्राणो नेन्द्रियत्वेन व्यपदिश्यते। तथा च भेद-श्रुतेर्वैलक्षण्याच्चैष मुख्यप्राणः प्राणेभ्यो नूनमन्योऽर्थः प्रतिपत्तव्यः। ननु

तर्हि मनसोऽप्येवं सति प्राणवदिन्द्रियत्वात् पृथक्त्वं स्यात्। मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति पृथक्त्वेन व्यपदेशभेदाद्—इति चेद् अत्रोच्यते—द्विविधं हीदं मनः प्रतिपत्तव्यम्। सुखदुःखादिवेदनीयवृत्तिकमिन्द्रियं किञ्चिदन्यदेकादशं भवति। सर्वेन्द्रियं त्वतीन्द्रियं तदन्यत्। तेन मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति वाक्ये मनसः पृथगुपादानमतीन्द्रियमनोऽभिप्रायं न विरुध्यते। प्राणस्य त्वस्य पञ्चवृत्तेरिन्द्रियेभ्यो भेद एव नित्यं श्रूयते न तु मनोवत् क्वचिदिन्द्रियत्वम्। वैलक्षण्यं चास्य मुख्यप्राणस्येन्द्रियप्राणेभ्यो भवति। तथा हि—प्रसुप्तेषु वागादिषु एकोऽयं मुख्यः प्राणो जागर्तीति वैलक्षण्यं भवति॥ १॥

अथ वदिष्याम्येवाहमिति वाग् दध्रे—इत्येवमादीनीन्द्रियाणि प्रस्तुत्य तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे। तस्माच्छ्राम्यत्येव वाग् इत्येवं श्रमरूपेण मृत्युना ग्रस्तत्वं वागादीनामुक्त्वा अथेममेव नाप्नोत् योऽयं मध्यमः प्राणः इत्येवं श्रमानभिभूतमेकमाह॥

अपि च प्रतिरूपं वदति। अप्रतिरूपं जिघ्रति पश्यति शृणोति संकल्पयति। एवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासृजन्। एवमेनाः पाप्मनाविध्यन्। अथ हेममासन्यं प्राणं पाप्मना विध्यन्। स यथाऽश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वंसेत एवं हैव विध्वंसमाना विश्वञ्चो विनेशुः इति पाप्मनायमविद्धो मुख्यः प्राणो विद्धास्त्विन्द्रियप्राणाः॥

इति वैलक्षण्यं भवति॥ २॥

तस्माद् एक एवायं मुख्यप्राणो मृत्युना नाप्तोऽथेतरे सर्वे मृत्युनाप्ताः। सविषयाः प्राणाः निर्विषयः प्राणः प्रकाशवृत्तयः प्राणा न प्राणः विधरणवृत्तिः प्राणो न प्राणाः—इत्थमनेकधा वैलक्षण्यं दृश्यते। तथा चेभ्यो हेतुभ्यस्तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे इति सिद्धम्॥

इति मुख्यप्राणेन्द्रियप्राणयोर्भेदविमर्शः॥

अथातः परं द्वाभ्यां विमर्शाभ्यां भूतप्रकरणमारभ्यते—

(१) अथ प्राणमयभूतानामीश्वरात्मजन्यत्वविमर्शः ॥

अधिदैवतं प्राणा ईश्वरात्मनस्तथाध्यात्मं प्राणा जीवात्मनो जायन्ते इत्युक्तम् । तत्साम्येन तेजोऽबन्नानामपि जीवजन्यत्वं कश्चित् प्रतीयात् । अतस्तत्प्रतिवादेन तेषामीश्वरजन्यत्वं निर्धारयितुमिदं प्रकरणान्तरमारभ्यते ॥

(२) भूतेषु नामरूपव्याकरणस्य परदेवताजन्यत्वविमर्शः ॥

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् । २० । मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च । २१ । वैशेष्यात्तु तद्वादः । २२ । [२०-२२]

छान्दोग्यश्रुतौ तेजोऽबन्नसृष्टिः श्रूयते । सदेवेदमग्र आसीत् । तत्तेजोऽसृजत । तदपोऽसृजत । ता अन्नमसृजन्त । सेयं देवतैक्षत । हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति । सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत् यद्रोहितं रूपं तेजसस्तत् । यच्छुक्लं तदपाम् । यत्कृष्णं तदन्नस्य । यद्विज्ञातमिवाभूदिति । एतासामेव देवतानां समास इति । तद्विदांचक्रुः । यथा नु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहि । अन्नमशितं त्रेधा । यः स्थविष्ठो धातुः तत् पुरीषम् । यो मध्यमस्तन्मांसम् । योऽणिष्ठस्तन्मनः । आपः पीतास्त्रेधा—मूत्रं लोहितं प्राणः । तेजोऽशितं त्रेधा अस्थि मज्जा वाक् ॥ अन्नमयं हि सोम्य मनः । आपोमयः प्राणः । तेजोमयी वागिति ॥ इति ॥

अत्रेदं मीमांस्यते । इदं तावन्नामरूपव्याकरणं जीवकर्तृकं वेश्वर-

कर्तृकं वेति तत्राह— संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृद् कुर्वत उपदेशादिति ॥ संज्ञानाम् मूर्ती रूपम् क्लृप्तिर्व्याकृतिः । सा त्रिवृत् कुर्वतः क्रियाऽभ्युपगन्तव्या । श्रुतौ तथैवोपदेशात् । तथा हि—प्रत्यर्थमिदं नामरूपव्याकरणं त्रिवृत्करणसामानाधिकरण्येनोपदिश्यते । तथा चेयमेकैव सा परदेवता तेजोऽबन्नानि सृष्ट्वा, तेषु जीवरूपेण प्रविश्य तेषामेकैकं त्रिवृत् कृत्वा नामरूपाभ्यां व्याकरोत् ॥ तत्रैतत्तेजोऽबन्ननिर्मात्र्याः परदेवताया एवैतेषु जीवरूपेण प्रत्यर्थमनुप्रवेशात् तस्या एव त्रिवृत्कर्तृत्वं नामरूपव्याकर्तृत्वं चोपपद्यते न तु जीवस्य ॥ नानाविधेष्वेतेष्वनन्तेषु गिरिनदीसमुद्रादिषु अनीश्वरस्य जीवस्य नामरूपव्याकरणसामर्थ्यासम्भवात् । यावता वा दृश्यते सामर्थ्यं तत्रापि च परदेवतायत्तमेवेतद्विद्यात् । जीवभावस्योपाधिमात्रनिबन्धनतया एतस्य जीवस्य वस्तुतः परदेवतानतिरिक्तत्वात् । ईश्वरः परदेवता । तया कृतमेवेदं नामरूपव्याकरणमिति सिद्धान्तः । आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता—इत्येवमादिश्चोपदेशस्तमर्थं गमयतीति विद्यात् ॥

अथैतस्यामेव तेजोऽबन्नसृष्टौ त्रिवृद्भावे प्रकारान्तरं दृश्यते । स्थविष्ठमध्यमाणिष्ठभेदात् धातुत्रैविध्यमिति । तत्रान्नमशितं त्रेधा भवति पुरीषं मांसं मन इति । आपः पीतास्त्रेधा मूत्रं लोहितं प्राण इति । तेजोऽशितं त्रेधा अस्थि मज्जा वागिति ॥ तेष्विदं मांसमन्नं च भौमं वाच्यम् । तेजोऽबन्नैपृक्तस्यान्नशब्दस्य भूमिवचनत्वात् । त्रिवृत्कृता भूमिरेवैषा व्रीहियवाद्यन्नरूपेणाद्यते । तेनैतस्याः पुरीषं स्थूलं मांसं मध्यमम् मनः सूक्ष्मम् इत्येवं त्रेधा विकाराः भौमाः प्रत्येतव्याः ॥ अथैवमितरयोश्च तत्रापृतेजसोस्त्रिवृद्भावे यथाशब्दं द्रष्टव्यम् । अर्थोपपादकः श्रुतिवाक्यशब्दः । श्रुतौ च लोहितादीनामाप्यत्वमस्थिमज्जादीनां तैजसत्वमुपपाद्यते । पारम्परिकत्वेनैषां परदेवताजन्यत्वेऽपि संचरक्रमे तेषामन्योन्यस्य तेजोऽबन्नादिजन्यताया अपरिहार्यत्वात् ॥

यत्तु कश्चिद्ब्रूयात् सर्वस्यैवास्य भूतभौतिकप्रपञ्चस्याविशेषतस्त्रिवृद्भावात् सर्वद्रव्याणां सर्ववृत्तित्वलाभात् मांसं भौमं लोहितमाप्यं मज्जा तैजसः इत्येवमयं तत्र तत्र विशेषव्यपदेशो नावकल्पते इति । तत्रोच्यते—वैशेष्यात्तु तद्वादः संभवति । विशेषस्य भावो वैशेष्यं भूयस्त्वम् । त्रिवृद्भावेन सर्वसत्वेऽपि क्वचित् कस्यचिद्भूतधातोर्भूयस्त्वं निष्कृष्यते । यथाऽग्नेस्तेजोभूयस्त्वम् उदकस्याब्भूयस्त्वम् पृथिव्या अन्नभूयस्त्वमिति । भूयोदर्शनाच्च लोके व्यवहाराः प्रकल्पन्ते । तस्मात् सर्वत्र सर्वोपचयेऽपि सर्वत्र भेदपुरस्कारेणैव सर्वेषां नामरूपव्याकरणं सिद्धम् ॥

इति प्राणमयभूतानामीश्वरजन्यत्वविमर्शो नामरूपव्याकरणस्य परदेवताजन्यत्वविमर्शः ॥

प्राणविमर्शप्रकरणेऽस्मिन् पादे भूयो भूतप्रकरणसंनिवेशः सर्वेषामेषां भूतवर्गादूर्ध्वं निरूपितानामन्तःकरणजीवप्राणानां भूतग्रामान्तर्निविष्टत्वं सूचयति ॥ मंगलार्थं चेदमेकैकस्य भूयःकरणमीश्वरस्मरणं च संसिद्धम् ॥

इति शारीरकविज्ञानभाष्ये द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः संपूर्णः ॥

द्वितीयाध्यायः सम्पूर्णः ॥ पूर्वार्द्धं सम्पूर्णम् ॥

शुद्धिपत्रम्

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति
सर्वंवित्	सर्वंविद्	४	२
सवम	सर्वम	६	८
मिपत्	मिषत्	६	१४
ततो	तपो	६	१७
लोकेपु	लोकेषु	६	१८
इत्यादिसृपूपत्ति वाक्येष्वात्मशब्द	इत्यादिषूत्पत्तिवाक्येष्वात्मशब्दं	८	१
तस्मान्नाचेतन	तस्मान्नाचेतनं	८	१३
पश्चद्	पश्चाद्	९	४
संभावात्	संभवात्	९	१६
तस्मै त स्मा	तस्यैतस्मा	१९	१८
प्रतियोगालपत्वा	प्रतियोग्यल्पत्वा	१७	२१
श्रुते "रस्यैवानन्द	श्रुते "अस्यैवानन्द	२६	७
जीवात्मेश्वरा	जीवात्मेश्वरा	२९	३
विवैतेपां	वेवैतेषां	३४	२
तदैतदे	तदेतदे	३४	१६
प्रतिष्ठे	प्रतिष्ठिते	३६	२
भिचास्मै	भिव्याप्तै	३७	२०
सैवेष्टिरभवत्	सैशेष्टिरभवत्	३९	४
संघते	संपद्यते	३९	२२
प्रतिष्ठति	प्रतितिष्ठति	४०	२६
पारम्परयं	पारम्पर्यं	४३	२३
हिरण्यश्मश्वदि	हिरण्यश्मश्र्वादि	४४	१४
गानेष्वप्यस्यैव	गानेष्वस्य	४९	७
हिरण्यश्मश्वदि	हिरण्यश्मश्र्वादि	४५	१८
पुनर्जायते	पुनर्जायन्ते	४७	१३
पादत्रयस्येह	पादत्रयस्यैवेह	४८	१२

अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति
ऽन्तर्हृदये	ऽन्तर्हृदय	८०	१९
नीलाद्य	नीलाद्यु	८३	२
भावादाविर्भूत	भावादनाविर्भूत	८३	१०
मंगुष्ठप्रमित्व	मंगुष्ठप्रमितत्व	८६	८
प्रथमः पादः	तृतीय पादः	८७	शीर्षक में
,, ,,	,, ,,	८८	,,
,, ,,	,, ,,	८९	,,
सौभगा	सौभग	८९	७
नातोऽन्यस्य	नातोऽन्यस्य प्रधानादेरिह प्रश्नं पश्यामः तत एव न	१०७	५
विज्ञानेन	विगानेन	११३	२२
विज्ञानेन	विगानेन	११३	२२
तेषा	तेष्वा	११४	२
कर्मत्वं	कर्मत्वं चोपदर्शयति तस्मा-दिहेच्चितुश्चेतनस्यैव प्रकृतित्वं	१२२	१६
प्रथमाध्याये चतुर्थः पाद	द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः	१३०-१३६	शीर्षक में
व्युत्थायते	व्युत्थाप्यते	१३१	१९
[१६-२०]	[१४-२०]	१३२	२४
सव	सर्वं	१३७	१८
बा या	बाल्या	१३८	३
प्रासादीदानी	प्रासादादीनी	१३९	१४
चक्षुषादीनां	चक्षुरादीनां	१४९	४
रूपत्वा	रूपवत्वा	१५९	६
चक्षुरादीनी	चक्षुरादीनां	१६२	१६
माहेश्वरा	माहेश्वराः प्राहुः	१७३	९
बुद्धिः	बुद्धेः	२०१	२२
सामान्याकरणवृत्तिः	सामान्यकरणवृत्तिः	२१६	२२
श्रेऽश्च	श्रेष्ठश्च	२१७	१
ब्रह्मगश्च	ब्रह्मणश्च	२१७	४
चक्षुरादीनां रूपादीनां रूपादिवद्स्य	चक्षुरादीनां रूपादिवद्स्य	२१८	९

Ganga Fine Art Press, Lucknow.